

SEYFÜ'L-MÛLÛK

SEYFÜ'L-KUDÂT

Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri

MUHYİDDİN EL-KÂFİYECİ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 107

Bilim ve Felsefe Serisi : 40

Kitabın Adı : SEYFÜ'L-MÜLÜK VE'L-HÜKKÂM
SEYFÜ'L-KUDÂT 'ALE'L-BUĞÂT
Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri

Müellifi : Muhyiddin el-Kâfiyeci (ö. 879/1474)

Özgün Dili : Arapça

Hazırlayan : Dr. Öğr. Üyesi Nail Okuyucu
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü (İslam Hukuku)

Editörler : Doç. Dr. Özgür Kavak
Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Hızır Murat Köse
Şehir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Proje Koordinatörü : Dr. Göker İnan

Son Okuma : Hüseyin Örs

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti.
Merkez Mah. Atatürk Cad. Göl Sok. No: 1, Bahçelievler / İstanbul
Tel.: 444 62 18 / www.imakofset.com.tr / Sertifika No: 12531

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2018

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Muhyiddin el-Kâfiyeci,
Kâfiyeci'nin Siyâsetnâmeleri,
Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm
Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât

1. Siyâset, 2. Fıkıh, 3. Yargı, 4. Kâfiyeci, 5. Seyfü'l-Mülûk, 6. Seyfü'l-Kudât,
7. Memlûkler, 8. Osmanlılar

ISBN: 978-975-17-4103-5

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'*na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

SEYFÜ'L-MÜLÛK

SEYFÜ'L-KUDÂT

KÂFİYECİ'NİN SİYÂSETNÂMELERİ

(İNCELEME - ELEŞTİRMELİ METİN - ÇEVİRİ)

Muhyiddin el-Kâfiyeci
(ö. 1474)

Hazırlayan
Nail Okuyucu

Editörler
Özgür Kavak - Hızır Murat Köse

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebi anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine’de, Kahire’de, Şam’da, Bağdat’ta, Buhara’da, Semerkant’ta, Horasan’da, Konya’da, Bursa’da, İstanbul’da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecektir değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	4
EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ	9
GİRİŞ	11
Kâfiyeci, <i>Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm</i> ile <i>Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât</i> Adlı Eserleri ve Siyâset-Hukuk Anlayışı Hakkında Bazı Değerlendirmeler	11
I. Kâfiyeci'nin Hayatı, Tahsil ve Tedris Süreçleri	11
II. Kâfiyeci'nin İlim Tasavvuru ve Telif Eserleri İçinde <i>Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm</i> ile <i>Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât'</i> in Yeri	18
III. Kâfiyeci'nin Siyâset ve Hukuka Dair <i>Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm</i> ve <i>Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât'</i> a Yansıyan Bazı Görüşleri	20
IV. Eserlerin Nüshaları ve Tahkikli Metinler	37
A. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar	37
B. Tahkikte Takip Edilen Yöntem	40
KAYNAKÇA	41
SEYFÜ'L-MÜLÛK VE'L-HÜKKÂM	
Mukaddime	46
BİRİNCİ BÖLÜM	
Saltanat, Emirlik ve Vâlîliğin Gerektiği Şekilde Muteber Bir Sûrette Açıklanması	52
İKİNCİ BÖLÜM	
Melikler, Reâyâ ve Onlarla İlgili Hükümlerin Açıklanması	76
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Geçmiş Nesillerin Yaşamlarından İbret ve Öğüt Almanın Açıklanması	124

HÂTİME

Meliklerin Nesepleri, Yönetimleri ve Tarihleri 136

SEYFÜ'L-KUDÂT 'ALE'L-BUĞÂT

Mukaddime 156

BİRİNCİ BÖLÜM

Istılahlar 156

İKİNCİ BÖLÜM

Birinci Marsad 184

Birinci Maksad: Sıhhat ve Ona Münasip Olan Şeylere
Hükmetmenin Açıklanışı 184

İkinci Maksad: Müceb Hakkında Verilen Hükümün
Tahkikine Dair İkinci Maksad 190

Üçüncü Maksad: Müteahhir Âlimlerin Sıhhatte
Hükmetmek ile Mücebe Hükmetmek Arasındaki Farka
Dair Görüşlerinin Nakli ve Bu Konuda Bize Göre
Tercihe Şayan Olan Görüşün Açıklanması 190

İkinci Marsad 202

Birinci Matlab: İctihâda Açık Meselelerde Verilen
Yargı Kararının İmâmlara Göre Yürürlük Kazanacağı 202

İkinci Matlab 210

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kādılıktan Uzak Durulmasını Salık Veren ve Kādılığa
Teşvik Eden Unsurların Açıklanması 214

DİZİN 229

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Klasik İslâm siyâset düşüncesi, İslâm düşünce ve ilim geleneğindeki muhtelif disiplinleri kuşatan bir alandır. *Tefsîr, hadis, kelâm, fıkıh* ve *tasavvuf* gibi İslâmi ilimlerdeki zengin malumatın yanında, *felsefe* tarafından da konu edilen siyâset; “edeb literatürü” çerçevesinde değerlendirilen *siyâsetnâme* ve *nasihatnâme* türü eserlerin de merkezinde yer almaktadır. Klasik dönem İslâm siyâset anlayışını belirlemek, tüm bu eserlerin yanında bu türler altına girmeyen *tarih* ve *tabakattan coğrafyaya, bilimsel eserlerden şiire* ve hatta *mimariye* kadar geniş bir literatürden müteşekkil birikimi dikkate alan kapsamlı bir yaklaşımla mümkün olabilir. Tüm bu eserler bir bütün halinde incelendiğinde siyasî düşünce geleneğinin farklılıkları içerisinde barındıran zengin bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İslâm siyâset düşüncesini konu edinen çalışmalar çağdaş İslâm düşüncesinde gittikçe ağırlık kazanmaya, Batılı literatürün de artan bir ilgisine mazhar olmaya başlamıştır. Mamafih ikincil literatürdeki tüm bu çalışmaların henüz emekleme aşamasında olduğu ve bir disiplin olarak tüm kavram, konu ve meseleleri ortaya konulan müstakil bir İslâm siyâset düşüncesi alanının henüz teşekkül etmediğini söylemek mümkündür. Siyâset olgusunun modern öncesi dönemdeki serencamı göz önüne alındığında İslâm medeniyetinin bu olguya dair kendisine has bir yaklaşım geliştirip geliştirmediği ve dinin temel metinlerinin bu olguya dair neler söylediği sorularıyla birlikte ele alındığında esaslı bir meseleye dönüşen bu hususa dair sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için yukarıda bahsi geçen disiplinlerde kaleme alınan siyâset metinlerinin incelenmesi ve mukayeseli çalışmalara konu edilmesi elzem görünmektedir.

Tarih boyunca birbirinden farklı saiklerle kaleme alınan çok sayıdaki siyâset risâlesi halâ gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Büyük bir kısmı yazma haldeki bu metinlerin önce tahkikli/tenkitli neşirlerinin yapılması ardından içerikleri analiz edilerek kaynaklarının tespiti, dönemine ve muhataplarına etkisi, farklı entelektüel/ilmî geleneklerle etkileşimi ve birbirleriyle mukayesesi, süreklilik ve değişim bağlamında tahlili vb. bir dizi mesele çerçevesinde bahsi geçen metinlerin incelenmesi bir yandan siyâsî düşünce tarihine önemli bir katkı olacak, diğer yandan günümüz dünyasına hitap edecek, iç tutarlılığı olan bir siyâset dili geliştirilmesi açısından önemli bir kaynak havuzu teşkil edecektir. Bu alandaki boşluğu doldurmak üzere Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı bünyesinde klasik siyâset düşüncesi metinlerinin neşredilmesine yönelik “İslâm Siyâset Düşüncesi Projesi” hayata geçirilmiştir. Proje kapsamında Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan farklı edebi türlerdeki eserler geniş anlamıyla kullandığımız “Siyâsetnâme” üst başlığı dahilinde yayımlanacaktır.

Özgür Kavak
Hızır Murat Köse

GİRİŞ

Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm* ile *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât* Adlı Eserleri ve Siyâset-Hukuk Anlayışı Hakkında Bazı Değerlendirmeler*

I. Kâfiyeci'nin Hayatı, Tahsil ve Tedris Süreçleri

Muhyiddin Mehmed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd er-Rûmî el-Bergamî el-Kâfiyeci, 788 (1386) yılında, günümüzde Manisa'nın Saruhanlı ilçesine bağlı bir mahalle olan Gökçeköy'de doğmuştur.¹ Bergamî nisbesiyle bugün İzmir'in bir ilçesi olan Bergama'ya nispet edilir. Gökçeköy'de doğan Kâfiyeci'nin niçin Bergama'ya nispet edildiği hakkında kaynaklarda açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Kâfiyeci'nin hayatının ilk evresini geçirdiği Batı Anadolu illeri, o dönemde Manisa merkezli bir beylik olan Saruhanoğulları'nın hâkimiyeti altında idi. Kâfiyeci'nin ilk tahsiline nerede, hangi hocanın huzurunda başladığı bilinmemektedir. Ancak sonraki hocalarından hareketle, bu süreci muhtelif beyliklerin hâkimiyeti altındaki Batı Anadolu şehirlerinde geçirdiği ve birkaç farklı yerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde, İbn Melek, Molla Fenârî ve Abdülvâcid el-Kütâhî'den ders aldığı bilinmektedir. Kâfiyeci, Aydınogulları'nın hâkimiyetindeki Tire'de ders veren meşhur Hanefî fakihî ve usûlcüsü İbn Melek'ten başka ilimlerin yanı sıra hususen Hanefî fıkhi öğrenmiş olmalıdır.² Tarihen sırasını kesin olarak bilmemekle birlikte, bir sonraki durağının Bursa olduğunu kabul edecek olursak, burada Molla Fenârî'nin 817-822 (1414-1419) yılları arasındaki

* Eserin yayına hazırlanma sürecinde muhtelif vesilelerle katkıda bulunan bazı isimlere teşekkür etmeliyim. İlk olarak Kâfiyeci'nin risâlelerinin tahkik ve tercümesini teklif ederek süreci başlatan Özgür Kavak'a gerek teşvikleri gerekse her aşamada sunduğu kıymetli yardım ve katkıları için müteşekkirim. Yazma nüshalarla ilgili kimi müşkillerin hallinde bilgilerine başvurduğum Arafat Aydın ve Mehmet Arıkan'a, şiihlerin tercümesinde yardımcı olan Ali Benli'ye, Arapça ve Türkçe metinlerin tashih ve son okumalarını üstlenen Hüseyin Örs ile Göker İnan'a yine değerli katkıları için teşekkür ederim.

1 Doğum tarihi olarak 780 (1378), 790 (1388) ve 801 (1399) yılları da zikredilmekle birlikte, Süyûtî'nin bizzât kendisine dayandırdığı bilgiler ışığında verdiği tarih, 788'dir. Bk. *Buğyetü'l-Vü'ât*, I, 117; Şehâvî, kesin bir tarih zikretmemekle birlikte, 790 yılına yakın bir zamanda doğduğunu belirtir. Bk. *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, VII, 259.

2 İbn Melek, Aydınogulları'nın en güçlü zamanında Ege bölgesinin o dönemdeki önemli ilmi merkezlerinden biri olan Tire'de yaşadı. Aslen Türkistanlı olduğu ve babasının Aydınogulları'nın daveti üzerine Anadolu'ya geldiği yönünde kayıtlar vardır. Hayatı ve çalışmaları için bk. Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DA*, XX, 175-176.

derslerine katıldığı söylenebilir.¹ Abdülvâcid el-Kütâhî'den (v. 1403'ten sonra) de Kütahya'da astronomi (*ilm-i hey'et*) okumuş olmalıdır. XIV. yüzyılın sonlarında Anadolu'ya gelen Abdülvâcid b. Muhammed, Germiyanogulları idaresindeki Kütahya'da kurulan ve daha sonraları kendi adıyla anılacak olan Vâcidiye Medresesi'nde astronomi okutmuş önemli bir âlimdi.²

Kâfiyeci bundan sonraki yıllarda tahsilini doğudaki bölgelerde sürdürmüştür. Biyografisine yer veren kaynaklar onun Acem ve Tatar illerine (*bilâdü'l-Acem ve't-Tatar*) gittiğini bildirir.³ O dönemde Timurlular ve Türk-Moğol hanlıklarının hâkimiyeti altındaki Doğu Anadolu ve İran topraklarında bir müddet kalan Kâfiyeci, bu sırada Burhâneddin Haydar b. Muhammed el-Herevî (v. 820/1417'den sonra)⁴, Hâfızüddin el-Bezzâzî (v. 827/1424) ve eş-Şems b. el-Anzî gibi âlimlerden ders almıştır.⁵ Bu âlimlerden, Teftâzânî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Burhâneddin el-Herevî, dil ilimlerindeki yetkinliğiyle maruf bir şahsiyet, Bezzâzî ise *Fetâvâ*'sıyla meşhur bir Hanefî fakihidir.⁶ Daha sonra güneye yönelen Kâfiyeci ilk olarak

1 Kâfiyeci'nin Molla Fenârî'den ne zaman ve nerede ders aldığı hakkında açık bilgilerin olmaması, bu konuda kesin bir hükme varmayı güçleştirmektedir. Molla Fenârî, Yıldırım Bayezid tarafından Manastır Medresesi müderrisliğine ve bunun yanı sıra 795'te (1393) Bursa kadılığına tayin edilmişti. Yaklaşık on yıl bu vazifesini sürdüren Fenârî, Ankara Savaşı'nın ardından Timur'un askerleri Bursa'yı ele geçirmesi Karaman'a gitti ve on yıldan fazla bir müddet burada ders verdi. 817'de (1414) Bursa'ya dönen Fenârî, Mehmed Çelebi devrinde 818 (1415) yılında ikinci defa Bursa kadılığına getirildi. 822'de (1419) çıktığı hac seyahatinden dönerken Kâhire'ye uğrayan Fenârî, el-Melikü'l-Müeyyed Şeyh el-Mahmûdî'nin isteğiyle bir süre orada kaldı ve dönemin önde gelen âlimleriyle ilmi müzakerelerde bulundu ve dersler verdi. 823 (1420) yılında Mısır'dan ayrılan Fenârî, Kudüs'e uğradıktan sonra Bursa'ya döndü ve eski görevine devam etti. Bu bilgiler ışığında Kâfiyeci'nin hocası ile ne zaman görüştüğüne dair iki farklı Bursa dönemi, Karaman ve Kâhire dönemleri olmak üzere dört farklı ihtimal gündeme geliyor. Kâfiyeci'nin Kâhire'ye otuzlu yaşlarda gelmiş olduğu bilgisinden, Karaman'a uğradığına dair herhangi bir kayda yer verilmemesinden ve hocası ile daha önceden karşılaşmış olmalarının daha makul olduğundan hareket edecek olursak ders aldığı dönem olarak ikinci Bursa dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Molla Fenârî'nin hayatı ve yürüttüğü vazifeler hakkında bk. Aydın, "Molla Fenârî", s. 245; İlyas Yıldırım, "Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Tarihindeki Yeri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 22, s. 255-284.

2 Selda Kalfazade, "Vâcidiye Medresesi", *DİA*, XLII, 409.

3 Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 117. Taşköprülüzâde'nin eserinde, Tatar kelimesinin yerine Tebriz kelimesi kullanılmıştır (*bilâdü'l-Acem ve't-Tebriz*). Bk. *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, s. 40.

4 Haydarâtü's-Şirâzî diye de anılan Burhâneddin el-Herevî er-Rûmî, Anadolu'ya gelmiş ve burada müderrislik yapmıştır. Kâfiyeci'nin ondan ders alışı hakkında bk. Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 549.

5 Süyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara fî Abbâri Mısır ve'l-Kâhira*, (I-II, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Mısır: Dâru İhyâ'ü'l-Kütübü'l-Arabiyye - İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1387/1967), I, 549.

6 Hârizm köylerinden Kerder asıllı olup "el-Bezzâzî" nisbesi, muhtemelen babası ve kendisinin bezcilik mesleğiyle meşgul olmaları sebebiyle şöhret bulmuştur. İlk tahsilini memleketi olan Saray'da (İdil nehri boylarında) yaparken babasından da ders aldı. İlimde derinleşti ve şöhrete kavuştu. Kırım ve Bulgaristan'a gitti. Yıllarca kaldığı Kırım'da önde gelen âlimlerle karşılıklı bilgi alışverişinde ve tartışmalarda bulundu. Daha sonra memleketi olan Saray'a döndü ve oradan da Anadolu'ya geçti. Bk. Ahmet Özel, "Bezzâzî", *DİA*, VI, 113-114.

Dımaşk'a geldi ve burada bir müddet ders verdi. Sehâvî'nin ifadelerinden, artık bu dönemde Kâfiyeci nisbesi ile tanınır hale geldiği anlaşılmaktadır.¹ Hatta Şemseddin eş-Şirvânî'nin (v. 873/1468-1469) aktardığına göre Kâfiyeci, henüz Anadolu'da iken *el-Keşşâf* okutmakta olan bir âlim idi. Bu derslere bizzât tanık olan Şirvânî, çok sayıda âlimin halkada hazır bulunduğu belirtir.² Hac vazifesini ifa ettikten sonra Kudüs'e geçen Kâfiyeci, burada üç yıl kaldıktan sonra ömrünün geri kalanını geçireceği Kâhire'ye intikal etti.³ Kâfiyeci, 830 (1427) yılı dolaylarında otuzlu yaşlarının başlarında Mısır'a geldiğinde,⁴ Memlük devletine Burcî sultanlarından el-Melikü'l-Eşref Barsbay (825/1422-841/1438) hükmediyordu.⁵

Kâhire'de bir süre Berkûkiyye Medresesinde yaşayan⁶ Kâfiyeci, burada geçirdiği ilk on yılındaki çalışmaları ve ilmî yetkinliğiyle kendisini Mısırlılara kabul ettirdi ve el-Melikü'l-Eşref Şa'bân Zâviyesi şeyhliğine tayin edilerek ilk resmî vazifesini almış oldu. Dönemin sultanı el-Melikü'z-Zâhir Çakmak (841/1438 – 857/1453), 842 senesinde Hasan el-Acemî'nin azli üzerine boşalan şeyhliğe, oğlu Nâsırî'nin de hocalığını yapmış bulunan Kâfiyeci'yi tayin etti. Daha sonra yine Çakmak tarafından, Alâ er-Rûmî'nin yerine aynı zâviyenin türbesindeki medresenin şeyhliğine atandı.⁷ Yıllar geçtikçe tanınırlığı ve itibarı da artan Kâfiyeci, el-Melikü'l-Eşref İnal (1453-1461) tarafından, İbnü'l-Hümâm'ın 858/1454 yılında kendi isteği ile görevden ayrılması üzerine münhal hale gelen Şeyhûniyye Hankâhî'nin şeyhliğine

1 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VII, 260.

2 Şirvânî buna ilâveten, Kâfiyeci'nin yetiştirdiği öğrencilerin uzun yıllar tedris faaliyetlerini sürdürdüklerini, muhtelif beldelerde elliden fazla öğrencisini kırk yıl boyunca ders okutur halde gördüğünü belirtir. Bk. Cevherî, *İnbâü'l-Hesr bi-Ebnâi'l-Asr*, s. 95.

3 Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 154.

4 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-lâmi*, VII, 260.

5 Süyûtî, *Buğyeytü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyin ve'n-Nuhât*, I, 117. Kâfiyeci'nin Mısır'a geldiği 830'lu yıllardan vefatına dek hüküm süren Memlük sultanları şunlar olmuştur: el-Melikü'l-Aziz Yüsf b. Barsbay (841/1438), el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak (842/1438), el-Melikü'l-Mansûr Osman b. Çakmak (857/1453), el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin İnal (857/1453), el-Melikü'l-Müeyyed Ahmed b. İnal (865/1461), el-Melikü'z-Zâhir Hoşkadem (865/1461), el-Melikü'z-Zâhir Yelbay (872/1467), el-Melikü'z-Zâhir Temürboğa (872/1467), el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin Kayıtbay (873/1468), el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kayıtbay (901/1496).

6 Berkûkiyye Külliyesi, cuma camii, türbe, dört mezhebe göre fıkıh tedrisatının yapıldığı dört eyvanlı bir medrese ile bir hankâhtan meydana gelmekte idi. Külliye de müştemilât olarak medrese hocaları için devamlı ikâmete mahsus odalar, 125 talebe ile altmış süfîyi barındıracak hücreler, mutfak ve ahırlar yer almaktaydı. Külliye binası, 786-788 (1384-1386) yılları arasında inşa edilmiştir. Bk. Doris Behrens Abouseif, "Berkuk Külliyesi", *DİA*, V, 512-514.

7 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VII, 260.

tain edildi.¹ Kâhire'nin en önemli ilmî müesseselerinden biri konumundaki Şeyhûniyye Hankâhı'nda hocalığa başlayan Kâfiyeci, böylelikle Mısır Hanefîlerinin merkezî siması haline geldi ve tedris, iftâ ve telif çalışmalarını uzun yıllar boyunca burada sürdürdü.

Kâfiyeci'nin Kâhire'de iken Mâlikî kâdilkudât Bisâtî,² İbn Hacer ve daha birçok önemli âlimle sıklıkla bir araya geldiği bilinmekle birlikte, Mısır ulemâsına öğrencilik yapıp yapmadığı bilinmemektedir. Uzun yıllar süren tedris hayatı boyunca pek çok kişiye ders veren Kâfiyeci, biyografisini kaleme alan öğrencileri Sehâvî ve Süyûtî'nin belirttikleri üzere, birkaç nesle hocalık yapmış, öğrencileri içinden parlak âlimler ve önemli idareciler çıkmıştır.³ Farklı mezheplerden ve bölgelerden meşhur bazı öğrencileri arasında şu isimler zikredilebilir: Süyûtî, Sehâvî, Zekerîyyâ el-Ensârî, Takıyyüddin İbn Müşhir, Şehâbeddin İbn Esed, Abdülkâdir b. Ahmed ed-Demîrî, Ebu's-Saâdât el-Bulkînî, en-Nâsirî b. ez-Zâhir Çakmak, İbn Müzhir, Muhammed es-Sa'dî el-Hanbelî, Muhammed b. Cum'a, Takî el-Hisnî.⁴ Sehâvî başta olmak üzere dönemin Mısır ulemâsı hakkında bilgi veren kaynaklarda yer alan kayıtlar, bu öğrencilerin Kâfiyeci'den ağırlıklı olarak dil ilimleri ile aklî ilimler sahasında istifade ettiklerini göstermektedir.

Kâfiyeci'nin onlarca öğrencisi içinden ikisi ile arasında hususi bir münasebetin geliştiğine değinmek gerekir. Bunlar, her ikisi de Kâfiyeci'yi üstadları olarak gören dönemin meşhur âlimleri Süyûtî ve Sehâvî'dir. Süyûtî, on dört yıl boyunca Kâfiyeci'ye gidip geldiğini (*mülâzemet*) ve her görüşmelerinde kendisinden daha önce duymadığı değerli ve nâdir bilgiler elde ettiğini söy-

1 Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi'*, VII, 260; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 117. Kâfiyeci, Kâhire'de iken bir müddet el-Muhib b. el-Eşkar'ın (v. 863) yanında da ikâmet etmiştir. Mısır'ın önde gelen idarecilerinden birisi olan el-Eşkar, birkaç kez kâtibüssür vazifesini üstlenen, ordu nazırlığı yapmış ve Siryakus Hankâhı'nın şeyhliğini üstlenmiş bir devlet adamıdır. Bk. Sehâvî, VII, 260; Kâfiyeci, *et-Teytir fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, thk. Nâsir b. Muhammed el-Matrûdî, Dimaşk: Dâru'l-kalem/Riyad: Dâru'r-Rifâi, s. 41 (nâşirin mukaddimesi).

2 823 yılında Mısır Mâlikî başkaldılığına atanan Bisâtî, vefat ettiği 842 yılına dek bu görevini sürdürdü. Bk. Esat Kılıçer, "Bisâtî", *DİA*, VI, 217.

3 Sehâvî, hocasının ilmi şöret ve itibarını sitayiş dolu şu cümlelerle dile getirir: "Âlimler (ricâl) kendisine boyun eğdi, büyük bir şöret ve azamet elde etti. İsmi biliniir hale geldi, öğrencileri ve fetvaları yayıldı. İnsanlar kendisinden bir, iki ve hatta üç nesil boyunca ders aldılar. Öğrencileri kendisi henüz hayatta iken önemli mevkilere geldiler ve devrin önde gelen kimseleri oldular. Etrafında, muhtelif mezheplere mensup ve farklı fenlerle iştiğal eden yoğun kalabalıklar oluştu." Bk. *ed-Dav'ül-Lâmi'*, VII, 260.

4 Sehâvî, *ed-Dav'ül-Lâmi'*, VII, 260; Kâfiyeci, *et-Teytir*, s. 36-44 (nâşirin mukaddimesi).

ler. Hocası ile arasında baba-evlat ilişkisine benzer bir yakınlığın olduğunu söyleyen Süyûtî, kendisine olan şefkati ve öğrettikleri sayesinde onu ikinci babası gibi görür hale gelmiştir.¹ Sehâvî de uzun yıllar süren münâsebetlerine dayalı tanıklıklarından hareketle Kâfiyeci'nin şahsiyeti ve mizacı hakkında çok önemli bilgiler aktarır. Hocasının dindar ve iffetli şahsiyetine hususi vurgu yaptıktan sonra onun karşıtlarına karşı halim davranan, kerem sahibi, eli açık, bolca tasaddukta bulunan birisi olduğunu; Kur'ân okunurken ağlamaktan geri durmadığını, bununla birlikte âyetlerden istinbatta bulunmakta da oldukça güçlü olduğunu söyler. Ders verme hususunda oldukça rağbetli olan Kâfiyeci, Sehâvî'nin aktarımına göre kendisi gibi ilme değer verenlerle ilgilenir, öğrencileri ile yakın ve samimi ilişkiler kurar ancak ilme rağbet etmeyenlere yüz vermezdi. Sehâvî, bu üstün vasıflarının yanı sıra Kâfiyeci'nin bazı eksik yönlerinden de bahsederek hocasının konuşma kabiliyetindeki ve hitabetindeki kusurlarına dikkat çeker; bu iki sahada daha üst seviyelerde olsa idi herkesin ismi üzerinde birleşeceği bir otorite haline gelebilirdi der. Bu eksik yanlarına rağmen Kâfiyeci'yi "allâmetü'd-dehr", "evhadü'l-asr", "nâdiretü'z-zamân", "fahru hâze'l-vakti ve'l-evân" gibi sıfatlarla tazim etmekten de geri durmaz.²

Dönemin Kâhire uleması ve Memlûk idarecileri nezdinde gayet mu-teber bir âlim olan Kâfiyeci, bu yıllar boyunca bazı kesimlerle problemler yaşamaktan da kurtulamamıştır. Süyûtî, Kâfiyeci'nin kimilerinin haset ve hırslarından ötürü sıkıntılarla karşılaştığını belirterek babası ile aralarındaki hususi dostluğa işaret eder ve Kâhire'de aleyhte çabalayanların aksine babasının ona yardımcı olduğunu söyler.³ Bu sıkıntıların, Kâhire ulemâsını o dönemlerde çokça meşgul etmiş bazı meselelerden neşet etmiş olması ihtimal dâhilindedir. Mesela Kâfiyeci, VIII. ve IX. yüzyıllar boyunca ulemâ-nın gündemini meşgul eden meselelerden İbnü'l-Arabî'nin konumuna dair tartışmada, önceleri İbnü'l-Arabî'nin görüşlerine meyl etmiş ve onu savunmuşken daha sonra tavrını değiştirmek durumunda kalmıştır. Sehâvî, İbnü'l-Arabî'nin metinlerini bizzât görünce hocasının kanaatinin değiştiğini,

1 Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 118. Kâfiyeci ile Süyûtî arasında geçen bir konuşma, onun meşhur "Zeydün kâimün" risâlesini yazmasına vesile olmuştur. Bk. aynı yer.

2 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 260-261.

3 Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 118.

ifadelerinden rahatsızlık duyup “Eğer kendisinin bunları yazdığı sâbit ise bu, apaçık küfürdür” dediğini nakleder.¹ Benzer bir tartışma, İbn Fâriız'ın meşhur kasidesi etrafında da yaşanmıştı. Kâfiyeci bu tartışmada, Bedreddin İbnü'l-Ğars, Süyûtî, Zekeriya el-Ensârî ve İbn Kutluboğa gibi âlimlerle birlikte İbn Fâriız'ı savunan ve bu şiirin şirk unsurları barındırmadığını düşünen bir noktada yer almıştı.²

Kâfiyeci, İbnü'l-Hümâm'ın vefatından sonra Mısır'da Hanefîlerin önder ismi haline geldi. Dönemin tarihçilerinden İbn İyâs onun bu konumuna, “Mısır Hanefîliğinin riyâseti kendisine intikal etti ve Mısır'ın mutlak mâna-da [Hanefî] müftâisi oldu” ifadeleriyle işaret eder.³ Hocasının fetvalarının ilgi ve kabul gördüğünü belirten Sehâvî, fetva üslûbundan bahsederken uzun uzadıya yaptığı açıklamalar ve makule dayalı izahlar sebebiyle verdiği hükümün güçlükle anlaşıldığına değinir.⁴ Kâfiyeci, ömrünün sonlarında ciddi rahatsızlıklar geçirdiği için dönemin sultanı el-Melikül-Eşref tarafından medresesinin şeyhliğine tayin edilmesine rağmen göreve başlayamadan 4 Cemâziyelevvel 879 (16 Eylül 1474) tarihinde Kâhire'de vefat etti ve Eşrefiyye Türbesi yanında yaptırdığı türbesinin yakınlarına defnedildi.⁵

Kâfiyeci'yi bizzât tanıyan kişilerden eş-Şihâb el-Mansûrî, kendisi hakkında lakab ve ismine imalar içeren şu şiiri söylemiştir:

*Ey devrin seçkinlerinin en seçkini
Mısır'da şeriat yolunu ihya eden*

*Kapısını çalan herkese
Mutlaka bir lezzet veren*⁶

1 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 261.

2 İbn Kutluboğa, *Mücebâtul-Abkâm ve Vakî'âtul-Eyyâm*, thk. Muhammed Su'ud el-Ma'inî, Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1983, s. 23 (nâşirin mukaddimesi).

3 İbn İyâs, *Bedâi'üz-Zühûr fî Vekâi'id-Duhûr*, I-V, thk. Muhammed Mustafa, Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1404/1984, III, 98.

4 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 260.

5 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 261; Gökbulut, “Kâfiyeci”, s. 154. el-Melikül-Eşref'in Kâfiyeci'nin vefat haberini alınca kaleden çıkarak naaşının bulunduğu yere geldiği ve günün sonuna dek orada kaldığı nakledilir. Bk. s. 99.

6 Yine eş-Şihâb el-Mansûrî, Kâfiyeci'nin vefatı üzerine bir mersiye yazmıştır. Bk. İbn İyâs, *Bedâi'üz-Zühûr fî Vekâi'id-Duhûr*, III, 99. Kâfiyeci hakkında mersiye yazan bir diğer kişi el-Bedr Hasen b. İbrahim el-Hâlidî olmuştur. Hâlidî, şiirinde Kâfiyeci'yi faziletçe Ebû Hanîfe'ye benzetir. Bk. Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, VII, 261.

Memlûk sultanları ile ilgi ve itibara dayalı müspet bir ilişki kurmuş bulunan Kâfiyeci, kendisine defaatle mektup yazıp hediyeler gönderen ve İstanbul'a çağırın Fatih Sultan Mehmed'in davetine icabet etmeyerek Kâhîre'de kalmayı tercih etti. Osmanlıların siyâsî yükselişine ilmî ve entelektüel yükselişin de eşlik etmesini arzulayan Sultan Fatih, fetihten sonra kurduğu Sahn-ı Semân medreselerine İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinden pek çok âlimi davet etmiş ve bazılarından müspet karşılıklar almıştı. Bu yıllarda Osmanlı ile Memlûk sarayları arasında süregiden ve her geçen gün daha da yükselip gerginleşen siyâsî rekabet ortamı hatıra getirildiğinde, Sultan Fatih'in Kâhîre'de yaşayan Anadolu âlimleri İstanbul'a davet edilmesinin daha hususi gayelerinin olduğu söylenebilir. Bu rekabete, Kâfiyeci'yi Şeyhûniyye Hankâhî şeyhliğine atayan el-Melikü'l-Eşref İnal ile Fatih arasındaki mücadele de eklenince İstanbul'dan gelen davetin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu yıllarda Kâhîre'yi terk ederek İstanbul'un yolunu tutan âlimler arasında, bir zamanlar Memlûk sultanları ile iyi ilişkileri bulunan ve resmî görevler de üstlenmiş olan Molla Gürânî de vardı. Ayrıca hac dönüşü öncesi veya sonrasında bir müddet Kâhîre'ye uğrayıp ders veren ve devlet ricâlinden ilgi gören Molla Fenârî gibi isimler, Kâhîre-İstanbul hattında süregiden ilmî ilişkilere siyâsî imalar da ekleyen kimseler oldular.¹ Kâfiyeci her ne kadar İstanbul'a gelmedi ise de bu incelemenin konusunu teşkil eden risâlelerden biri olan *Seyfü'l-Mülûk*'u Fâtih'in meşhur veziri Mahmud Paşa'ya ithaf ederek Osmanlı idaresine olan teveccühünü bir şekilde göstermiş bulunuyordu.²

1 Osmanlı-Memlûk ilişkilerinin inşî çıkışlı seyri ve ilmî hareketliliğin bu ilişkilere yansıyan vecheleri hakkında bk. Muslu, *Osmanlılar ve Memlûklar*, husûsen s. 28, 60-61, 152, 178, 185, 192-193, 169, 179, 180, 217.

2 Kâfiyeci, bu eserini Mahmud Paşa'ya şu cümlelerle ithaf eder: "... Artık biz tüm bunlardan sonra soyluluk, kerem ve kemâl elbiseleriyle süslenmiş, yüce ahlâk ve güzel ameller rütbesine çekilmiş bir görüntünün ortaya çıkmasını (*mazhar*) bekleyebiliriz: İşte bu kişi Emir Mahmud Beg'dir. Allah kendisine ihsanda bulunsun, geçmişlerine rahmet etsin, soyundan gelecekleri din gününe dek ibkâ etsin. Ey âlemlerin Rabbi; yazdığım bu eseri zamanımızın Âsaf'ı zât-ı şâhanelerine hediye eyledim. Karıncanın Hz. Süleyman'a verdiği hediye kabîlinden görülebilecek bu hediye ile onun isminin satırlar ve sayfalar yazılmış bir halde ve günler, yıllar geçtikçe her yerde bâki kalacak şekilde kıyâmet gününe dek Kerîm ve Hallâk olan Allah'ın lütfu ile beldeler ve ufuklarda hayırla yâd edilmesini murad ettim." Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2882, vr. 3^a. Kâfiyeci'nin Mahmud Paşa'ya ithaf notu ile gönderdiği bir diğer eseri, *Kitâbü'n-Nüzhe fî Ravzati'r-Rûh ve'n-Nef'stir* (Ayasofya Kütüphanesi, nr. 2130, vr. 1a). Bu bilgiyi benimle paylaşın Mehmet Arıkan'a müteşekkirim.

II. Kâfiyeci'nin İlim Tasavvuru ve Telif Eserleri İçinde *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm* ile *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât'*ın Yeri

Kâfiyeci, Molla Fenârî ve Burhâneddin el-Herevî başta olmak üzere müteahhirîn devri ilim anlayışını en üst düzeyde temsil eden hocalarından edindiği birikim ve tevârüs ettiği zihniyet ışığında telif çalışmalarında bulunmuş bir IX./XV. asır Anadolu-Mısır âlimidir. Şer'î ilimlerle aklî ilimlerin yeni bir zeminde buluştuğu bu devirde dil bilimlerinde uzmanlaşma önemsenmiş, usûleyn (fıkıh usûlü ve kelâm) öne çıkmış, mantık bütün İslâmî ilimlerin denetleyici ögesi haline gelmişti. İlimlerin artık standart hale gelmiş “yeni” metinler üzerinden tedarik ve tevârüs edildiği bu dönemde söz konusu metinler üzerinden intikal eden büyük uzlaşmalar İslâm âlimlerinin muhtelif disiplinlerdeki ortak paydasını teşkil etmekteydi. Nitekim Bergamalı Süleyman'ı Kâfiyeci olarak meşhur eden husus, İbnü'l-Hâcib'in meşhur nahiv eseri *el-Kâfiye* ile uzun süre iştigal etmesi ve eserle özdeşleşen bir şahsiyete dönüşmesidir.¹

Kâfiyeci, meşgul olduğu ilim dallarında üç farklı seviyede yetkinleşmiştir. Esas uzmanlık sahası olan aklî ilimler ve dil ilimlerinde otorite (الإمام) kabul edildiği disiplinler şunlardır: Sarf, nahiv, i' râb, meânî, beyân, kelâm, usûl-ı fıkıh, cedel, mantık, felsefe ve hey'et. Süyûtî'nin şahitliğine göre Kâfiyeci bu ilimlerde yaşadığı dönemin en önde gelen otoritesi idi.² Ciddi düzeyde ilgilendiği (له يد حسنة) ilimler fıkıh ve tefsir; bir miktar ilgilendiği (له نظر) disiplinler ise hadis ilimleridir.³ Sehâvî'nin derecelendirmesi ise usûleyn, tefsir, nahiv, sarf, meânî, beyân, mantık, hey'et, hendese, hikmet, cedel, üker (küreler bilimi), merâyâ ve menâzır (optik) ilimlerinde “üstatlık (الأستاذ)”; fıkıh ve tıpta “ciddi düzeyde ilgi (مشاركة حسنة)”; manzum ve mensûr edebiyatla eserlerinde kullanabilecek düzeyde iştigal (حفظ واستعمال) şeklindedir.⁴

1 Sıklıkla iştigal ettikleri ve uzun süre okuyup okuttukları metinlerle anılan, Kâfiyeci ile yakın yıllarda yaşamış daha başka âlimler de vardır. Mesela Kâriü'l-Hidâye lakaplı Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali el-Kinânî el-Mısri (v. 829/1426), Hanefî mezhebinin muteber metinlerinden *el-Hidâye* ile iştigalinden ötürü; Minhâcî lakaplı Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Asyûtî (es-Süyûtî) (v. 889/1484'ten sonra) de muhtemelen Şâfiî mezhebinin önde gelen muhtasarlarından *Minbâcû'r-Tâlibîn* ile iştigalinden ötürü böyle anılmaktaydılar.

2 Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I, 117.

3 Süyûtî; Sehâvî; Taşköprülüzâde; *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, I, 40-41; Kefevî, *Ketâibü A'lâmi'l-Abyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1381, vr. 357^b-358^a.

4 Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, VII, 261.

İki yakın öğrencisi konumundaki Süyûtî ve Sehâvî'nin değerlendirmelerine göre şekillenen bu uzmanlık göstergesi, Kâfiyeci'nin eserlerine de yansımış bulunmaktadır. Kâfiyeci'nin ilmî kıymeti daha yüksek tutulan eserleri daha ziyâde nazârî disiplinlere dair yazdığı metinler iken ciddi düzeyde ilgilendiği ilimlerden fıkha dair vakıfla ilgili birkaç risâle dışında doğrudan doktriner bir metin bırakmamış, yine tefsir sahasında kâmil bir eser vermeyip bazı risâleler kaleme almakla yetinmiş, bir miktar ilgilendiği hadis sahasındaki eserleri yine aynı hacim ve muhtevada kalmıştır. Aslında Kâfiyeci'nin birçoğu risâle hacmindeki eserleri, kendisinin ilmî arayışları ve *ibdâ'* olarak kabul edilebilecek girişimleri ile anlam ve değer kazanan çalışmalardır. O, gerek otorite kabul edildiği disiplinler gerekse farklı düzeylerde ilgilenmiş olduğu diğer disiplinlerle ilgili eser verirken mevcut telif tarzlarının dışına çıkmış; mantık, felsefe ve fıkıh usûlü gibi ilimlerin sunduğu imkânlardan hareket ederek yeni bir takım ilimler inşâ etmek istemiş ve böylelikle aslında ne ilk yüzyıllarda ne de müteahhirîn devrinde eşine rastlanabilecek bir yol tutarak İslâm düşüncesinde yeni çığırılar açmanın peşine düşmüştür.¹ Mantıktaki tasavvur-tasdik ayrımı ile İbn Sina felsefesi ile yerleşik hale gelen ilimlerde konu teorisini kullanarak özellikle şer'î ilimler sahasında yeni disiplinler inşa etme yönündeki arayışı oldukça ilgi çekicidir. Kâfiyeci, üç yeni ilim tedvini girişiminde bulunur. Bunlar, eserlerin yazılış sırasına göre "Tefsir ilmi", "Mezheb ilmi" ve "Tarih ilmi"dir.² Kâfiyeci'nin otorite kabul edildiği fıkıh usûlüne dair o dönemlerde oldukça revaçta olan metin-şerh-hâşiye türlerinden birinde eser vermek yerine fıkıh usulünden hareketle yeni bir ilim vaz' etmek, ciddi düzeyde ilgilendiği tefsire dair kâmil bir eser vermek yerine bizzât "tefsir ilmi"ni inşa etmek yönünde girişimde bulunmuş olması kayda değer bir arayışa işaret etmektedir. Onun bu türden girişimlerini yansıtan metinler arasında en çok tanınanı, "tarih ilmi"ni vaz' ve kâidelerini tespit gayesiyle yazdığı *el-Muhtasar fî İlmi't-Târîh* adlı risâ-

1 Sehâvî hocasının bu yönüne şu cümlesiyle değinir: "Bazı ilimler icat etmiş de olabilir (بعض ما اخترع بعض العلوم)." Bk. *ed-Dav'ül-Lâmi*, VII, 261.

2 "Tefsir ilmi" ile ilgili *et-Teyşir fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*'in telif tarihi Ramazan 856, "Mezheb ilmi" ile ilgili *el-Ferâh ve's-Surûr*'un telif tarihi Zilhicce 866, bu eserin şerhi olan *Neşâtü's-Sudûr*'un telif tarihi 867 ve "Tarih ilmi" ile ilgili *el-Muhtasar fî İlmi't-Târîh*'in telif tarihi Receb 867'dir.

lesidir. Kâfiyeci'nin eserlerine bu hususlar göz ardı edilerek bakıldığında, bu denli çeşitlenen ve yoğunluk kazanan ilgi sahalarında geriye bıraktığı hacimce küçük teliflerinin değeri hakkıyla takdir edilemeyecektir.¹

Kâfiyeci'nin bu yönde ortaya koyduğu gayretler, kaçınılmaz olarak onun siyâset düşüncesiyle ilgili kaleme aldığı eserlerde “Siyâset İlmi” diye adlandırılabilir bir disiplin inşasının peşine düşüp düşmediği, siyâset sahasındaki birikimden mevzûu, mebâdii ve mesâîli belirgin hale getirilmiş bir ilim ibdâ'ı arayışına girip girmediği sorusunu gündeme getirmektedir. Onun siyâsetle ilgili metinlerinde bu yönde bir arayış içerisinde bulunduğu dair hiçbir ifadesi bulunmamaktadır. Kâfiyeci, siyâset ilmini ya da diğer bir adlandırma ile “siyâset-i şer'îyye”yi tedvin etme yönünde bir çalışmaya girişmemiştir. Kâfiyeci'yi bundan alıkoyan hususun ne olduğuna dair soruya, İslâm siyâset düşüncesiyle ve husûsen Memlûkler dönemi fıkıh ve siyâset literatürü ile ilgili yapılacak daha ileri çalışmalarda cevap aranması gerekmektedir.

III. Kâfiyeci'nin Siyâset ve Hukuka Dair *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm* ve *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât'* a Yansıyan Bazı Görüşleri

Dil ilimlerinden nazari ve şer'î ilimlere kadar çok geniş bir sahada telifatta bulunan² Kâfiyeci'nin eserleri arasında siyâset düşüncesi ile doğrudan ilgili olan tek eseri *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm*'dır. Hukuk düşüncesi ve tatbikatına dair daha çok eser kaleme alan Kâfiyeci, mezheb ilmini inşâ etme gayesiyle ilkin *el-Ferâh ve's-Surûr*'u kaleme almış ve bu risâleyi *Neşâtû's-Sudûr*

1 Kâfiyeci mantıktan istifadeyle, gerek bu eserleri gerekse daha başka metinlerini tasavvurat-tasdikat ayırımına göre şekillendirir. Böylelikle, ilk olarak hakkında konuşulacak disipline dair kavramsal bir hazırlık ve belirlemede bulunmak, ikinci aşamada belirgin hale gelmiş kavramlar üzerinden mesâîli ele alıp yargılarda bulunmak şeklinde ilerleyen bir telif stratejisini takip eder. Konu teorisi de bu aşamada devreye sokulur ve istihlamlar yeni bir ilmin ibdâ'ına imkân verecek şekilde tanımlanıp belirginleştirildikten sonra yani daha önceden bilinip kullanılmakta olan istihlamların yeniden tanımlanması ile elde edilen imkândan hareketle yeni ilimlerin tesisine gidilir. Kâfiyeci bunu tefsirle ilgili risâlesinde tefsir ve tevil kavramları, tarihle ilgili risâlesinde tarih, zaman ve vakit gibi kavramlar, mezheple ilgili risâlesinde ise mezheb ve ictihâd kavramları üzerinden yapar.

2 Kâfiyeci'nin eserlerinin listesi için bk. *Kitâbü'l-Taysîr fî Kavâidi 'İlmi'-'Tafsîr*, thk. İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974, s. 10-43 (nâşirin mukaddimesi); Hasan Özer, “Kâfiyeci ve 'el-Kitâbü'l-Vecizü'n-Nizâm fî Izhâri Medâriki'l-Ahkâm' adlı Risalesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sayı: 9, s. 353-366; Abdülvahid Cehdâni, *el-Allâme Muhyiddin el-Kâfiyeci: Hayâtühû ve Musannefatühû me'a Tabkiki Selâsi Resâil (ez-Zafer ve'l-Halâs, el-İsrâf alâ Merâtibi'l-Tibâk, er-Renz fî İlmi'l-İstibdâl)*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016, s. 63-85.

adıyla şerh etmiş, vakıfla ilgili birkaç risâle yazmış¹ ve yargı ile ilgili *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğâtı'* telif etmiştir.

Siyâset düşüncesi ve devlet yönetiminin kimi unsurlarını konu edinen *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm*, üç bölümden müteşekkil orta hacimli bir risâle hüviyetindedir. İlk bölümde devletin ve yöneticiler zümresinin varlığına duyulan ihtiyaç, yöneticilik işinin değeri ve üstünlüğü ile adâlet ve zulüm konuları ele alınır. İkinci bölümde, yönetici zümrelerle reâyâ arasındaki ilişkiler, üçüncü bölümde ise İslâm öncesinde yaşamış ümmet ve milletlerle ilk müslüman nesillerin yaşamının sonraki nesiller açısından örneklik değeri işlenir. Eseri muhtevası itibarıyla, siyâsî konularla ilgili mevcut literatürün ahkâm-ı sultâniyye, nasihatnâme ve siyâsetnâme başlıklarından herhangi birine dâhil etmek zordur. Bütün türlerden belli unsurları barındıran risâle, pür bir doktrin metni olmadığı gibi tamamen nasihatlerden ve pratik siyâset ilkelerinden bahseden bir metin de değildir.

Kâfiyeci eserin ilk bölümünde öncelikle yönetimi ve bunu üstlenecek yöneticiler zümresine duyulan ihtiyacı dinî ve aklî açılardan temellendirmek istemiştir. Kâfiyeci, yönetim işini ayakta tutan zümreye yani *saltanat* ve *imâretî* yürüten sultan ve emîrlere, marufu emredip münkerden nehyetmeleri ve adâleti ayakta tutmaları için ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Bir yöneticiler zümresi olmazsa dinin en önemli taleplerinden biri olan marufu emîr ve münkerden nehiy işini kimse üstlenmeyecek ve bu da zulüm ve haksızlıkların hâkim olmasına sebebiyet verecektir.² Bu hususu, ilgili âyet ve hadisleri zikrederek temellendiren Kâfiyeci, yönetime nasıl gelineceği, hilâfetin meşru yollarının neler olduğu vb. meselelere değinmemektedir. Ele alınan problemlerle ilgili bu tercih, artık Memlûkler devrinde fiili durum haline gelen ve hilâfetten de ayrılmış bulunan saltanat müessesesini olduğu gibi kabul etmekten ileri gelebileceği gibi Kâfiyeci'nin metne kazandırmak

1 Kâfiyeci, vakıfla ilgili en yoğun tartışmalardan birisi konumundaki istibdâle ilişkin *Kitâbü'r-Remz fi İlmi'l-İstibdal* ve *Kitâbu'l-Muhtasar* isimli iki risâle kaleme almış (Hasan Özer, "Kâfiyeci (v. 879/1474) ve 'İstibdal' Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sayı: 18, s. 169-184); el-Melikü'z-Zâhir Çakmak'ın bir vakfının sıhhati hakkında tartışma çıkması üzerine bir risâle kaleme almış ve sultanın vakfının sahih olduğunu savunmuştur (*Tezkire fi'l-Fetvâ fi Vakfi's-Sultan Çakmak*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 1360).

2 Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm el-Mürşid lehim ile'l-Hak ve Sebili'l-Ahkâm*, vr. 4^a-4^b.

istediği muhtevadan kaynaklanmış da olabilir. Muhtevayla ilgili bu tercihten hareketle, Kâfiyeci'nin ahkâm-ı sultâniyye türünden ziyâde nasihatnâme türüne dâhil edilebilecek bir eser yazmak istediğini söylemek mümkündür.

Risâlenin birinci bölümünün daha da ehemmiyet arz eden ikinci konusu, adâlettir. Ahlâk felsefesine dair eserlerde sunulduğu haliyle teorik bir anlatıma başvurmeyen Kâfiyeci, bu kavramı yöneticilerin adâleti bağlamında tahlil eder. Daha önce Mâverdî tarafından yapılmış tasnifi kaynağını zikretmeden aktararak adâleti sözlerde, mallarda ve fiillerde âdil olmak diye üçe ayırır.¹ Sözlerde âdil olmak, herkese hak ettiği şekilde hitap etmek ve insanlarla konum ve değerlerini dikkate alarak konuşmaktır. Mesela fazilet bakımından üstün birine hitapla daha düşük birine hitabın aynı tutulmaması, âlime hitapla câhile hitabın farklı olması, bir kimseyi överken ve yererken yaptığı iyiliği ve kötülüğü dikkate almak gibi hususlar sözlerde adâlet cümlesindedir. Mallarda âdil olmak, hukukun belirlediği ölçülerde vergi tahsil etmek ve bunları hak sahiplerine iletmektir. Bunu yürütecek olan devlet başkanı ve görevliler, haklar söz konusu olduğunda “güven duyulan bir elçi” den ibarettirler. Fiillerde âdil olmak ise hiç kimseyi suçsuz yere cezalandırmamak ve yerine bir bedel konmadan affetmemek, öfkenin iyilikleri görmezden gelmeye ve hoşnutluğun kötülükleri affetmeye sevk etmesine izin vermemek gibi adâletin icraata yansıtılması anlamına gelir.²

Adâlet, başta devlet başkanı olmak üzere bütün yöneticilerin esas itibarıyla hukukî bir sorumluluğudur. Kâfiyeci adâleti ahlâkî öğütlerle bezeyerek sunar; “Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!” (el-A'raf, 7/199) âyeti³ ile “İyilik (*ma'rûf*), sana vermeyene vermen, sana gelmeye sıla-ı rahim için gitmen ve sana zulmeden affetmendir” hadisini yöneticilerin ahlâk ve sîretiyle ilişkilendirerek izah eder. Adâletin fazileti, adâletle hükmetmenin üstünlüğü, âdil yöneticilerin âhiretteki konumları hakkında hadisler ve özlü sözleri naklederek öğütlerini sürdürür. En yoğun vurgusu ise emanetlerin

1 Mâverdî'nin tasnifi için bk. *Edebül-Vezîr el-Ma'rûf bi-Kavânini'l-Vizâre ve Siyâseti'l-Mülk*, yayına hazırlayan: Hasan el-Hâdi Hüseyin, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, ikinci baskı, 1414/1994, s. 4-5.

2 Bk. Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 4^b-5^b.

3 Âyette güzel ahlâka dair zikredilen üç hususun, emredilen ve yasaklanan her şeyi barındırdığı yönündeki izah ve verilen örnekler için bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 6^a.

ehline tevdi edilmesi ve adâletle hükmetmeyi emreden âyetin izahında kendisini göstermiştir. Şöyle ki; âyetteki âdil davranma emri öncelikle vâli, emîr ve hâkim gibi yöneticilik makamlarında bulunan kimselere yönelik olmakla birlikte, hitâbın kapsamına bütün insanlar dâhildir. “Her biriniz çobansınız” hadisi gereği devlet başkanı (*imâm*), erkek, kadın ve yerine göre kölenin yanı sıra bir şey üzerinde hükmetme konumunda bulunan herkes, idaresi altındakilerden sorumludur.¹

Kâfiyeci, Ka‘bü’l-Ahbâr’dan nakille, sultanın Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olduğunu belirtir. Sultana karşı dürüst davranan doğru yolda olacak, onu aldatansa yolunu şaşıracaktır. Âdil sultan, “Kullar arasında adâletli davranan ve zulümden, fesattan sakınan” idarecidir. Adâletin zıddı konumundaki zulme de temas eden ve Allah’ın zâlimlere yönelik on farklı tehditte bulunduğunu nakleden Kâfiyeci,² zâlim sultanı “uğursuz” diye niteler ve hükümranlığının kalıcı olmadığını, mutlaka son bulacağını hatırlatır.³

Siyâsete dair eser vermiş diğer birçok yazarda olduğu gibi Kâfiyeci’nin dilinde de en temel yönetim ilkesi adâlettir. O, adâlete riâyet edilmesi ve bu ilkenin hâkim kılınması halinde beldelerin mamur hale geleceğini, insanların gelirlerinin artıp ve oturmuş bir düzen içerisinde yaşamlarını sürdürebileceklerini dile getirir. İslâm öncesinde yöneticilik yapmış ve adaletleriyle nam salmış kistrâlardan da bahsederek mecûsî bir kistrânın adâlette simge bir şahsiyet haline gelişine vurgu yapar, bir kistrâdan naklen adâlet dairesini aktarır ve en üstün inancı benimsemiş bulunan müslümanların buradan ne gibi dersler çıkarmaları gerektiğine işaret eder.⁴

1 Bu âyet daha hususi bir içerikle iddia sahibinin delil getirmekle ve buna karşın inkâr eden tarafın yemin etmekle mükellef oluşuna da işaret etmektedir. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 6^b-8^a.

2 Bunlar sırasıyla; 1. Şiddetli buğuz, 2. Lanet, 3. Yerleri yurtlarının harap oluşu, 4. Ölüm sarhoşluğunun ağırlığı, 5. Mahşerdeki hallerinin ağırlığı, 6. Elem verici azab, 7. Cehennem yakıtı olmaları, 8. Bir dostlarının, sözü dinlenir bir şefaatchilerinin olmaması, 9. Azabın uzun sürmesi, 10. İsyân hususunda kendisinden daha büyüğü olmayan büyük korku. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 8^b-9^a.

3 Kâfiyeci burada, Hz. Peygamber’e (sav) nispet edilen, “Hükümrânlık küfür ile devam edebilir ancak zulüm ile asla devam etmez” sözünü nakleder. Hadisten ziyâde kelâm-ı kibâr kabîlinden bir söz olarak değerlendirilmeyi hak eden bu cümleye dair Kâfiyeci’nin izahı için bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 9^a-9^b.

4 Bunlardan bazıları şöyledir: Yöneticiler adâleti temin edebilmek için dinî emir ve yasaklara mutlak surette riâyet etmeli, kanaatkâr bir yaşantı sürdürmeli, son nefesi ve ahirette başa gelecekleri hatırdâ tutmalı, dünyanın faniliğini bir an olsun akıldan çıkarmamalıdır. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 11^a-12^a.

Risâlenin ikinci bölümü, insanların bir arada yaşamaları ve bunun için aranan nizâmın devlette vücut bulması üzerinden emîr/sultan – reâyâ ilişkilerine tahsis edilmiştir. Her iki kesimin birbirlerine karşı sorumluluklarından bahseden Kâfiyeci, reâyânın imâma ve yöneticilere karşı görev ve sorumluluklarını, “Tazim ve samimiyet (*nush*)” olmak üzere iki maddede ifade eder. Bu samimiyetin tezahür ettiği başlıklar şunlardır: Yöneticilere hak yönünde teşvikte bulunmak, hakkı emredip bu yönde tenbihte bulunmak, kendilerine nazikçe hatırlatmalar yapmak, farkında olmadıkları şeyleri onlara bildirmek, gerek kendi dönemlerinde gerekse başka devirlerde ortaya çıkmış kötü âdet ve uygulamamaların ortadan kaldırılması için bilgi vermek, sözlü ve fiili yollarla isyan etmekten kaçınmak, kalplerini yöneticilere karşı sıcak tutmak, arkalarında namaz kılmak ve istikâmet üzere olanıyla da günahkâr olanıyla da düşmanlara karşı cihada çıkmak.¹ Bu maddeler, Mâveridî'nin “itaat ve nusret” diye iki maddede aktarıp İbn Cemâa tarafından açıklığa kavuşturulan görev ve sorumlulukların daha ahlâkî ve mânevî bir dille yeniden ifadesi olarak görünmektedir.²

Devlet başkanının (*imâm*) reâyâ karşısındaki sorumlulukları ise şunlardır: müslümanları Allah'ın kâfir düşmanlarından korumak ve kendi nefsi için istediği şeyleri onlar için de istemek, reâyâ arasında eşit davranmak, müslümanlara karşı samimi olmak, müslümanları din ve dünya işlerinde maslahatlarına olacak şeylere yönlendirmek, kendilerine sözlü ve fiili olarak yardımda bulunmak, zararlarına olacak şeyleri giderip faydasına olacak şeyleri temin etmek, şüphe olan yerlerde had cezalarını kaldırmak, ma'rûfu emredip münkerden sakındırmak, iyilik edenlere teveccühte bulunup kötülük edenlere müsamaha göstermek, Allah'ın örttüğü yerlerde ayıpları örtmek, uygun gördüğü yerlerde aracılardan şefaatinin kabul etmek, meclisinde her dâim sâlih âlimlerden ve salâh üzere olan müttakî din ehlinde birilerini

1 Kâfiyeci, *Sejfi'l-Mülûk*, vr. 15^a-16^a.

2 İbn Cemâa, reâyânın devlet başkanı karşısındaki görev ve sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır: Masiyet içermeyen emirlerine itaat etmek, kendisine nasihat etmek ve samimi davranmak, dinin dokunulmazlıklarının korunacağı ve aşırı gidenlere engel olunacak bütün hususlarda kendine yardım etmek, gerekli saygıyı göstermek, gaflete düştüğünde uyararak ve şaşkınlığa düştüğünde irşad etmek, kötülüğünü amaçlayan düşmana karşı ikaz etmek, görevlilerinin ahvâlini kendisine bildirmek, ümmete ait işlerin gereği gibi yapılması için kendisine yardım etmek, onu insanlara sevdirmek ve mümkün olan her şekilde kötülüklerden muhafaza etmek. Bk. *Adle Boyun Eğmek: Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, (trc. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları), s. 40-41.

bulundurmak, fuzûlî işler ve fesadla iştigal eden kimselerden uzak durmak, vazife verirken Allah'ın nimetini tevzi ettiğinin farkında olmak, merhametli davranmak, sahâbenin ve selefin yolundan gitmek, onları örnek almak.¹

Kâfiyeci'nin zikrettiği bu görev ve sorumluluklar, ilk olarak Mâverdî tarafından tadad edilen ve İbn Cemâa tarafından Memlûk muhitine taşınan hususların, ahlâkî ve manevî vurgularla bezenip uhrevî sorumlulukların öne çıkarıldığı haliyle yeniden ifade ve tanzimi olarak görmek mümkündür.² Kâfiyeci'nin bu yaklaşımı, eserini ahkâm-ı sultâniyye literatüründen uzaklaştırıp daha ziyade nasihatnâme metinlerine yaklaştırmış bulunmaktadır. Nitekim metnin ilerleyen bölümlerinde yöneticilerin sahip olması gereken dinî-ahlâkî hasletleri de şöyle sıralayacaktır: Reâyânın halinden haberdar olmak, onlarla eşit şartlarda yaşamak, kibre kapılıp aldanişa sürüklenmemek, adâlet ve insaf, iyilik yapana iyiliğinden daha fazlasıyla karşılıklıta bulunmak, ihsan üzere hareket etmek, âhirette hesaba çekileceğini aklından çıkarmamak, ölümü unutmamak, melik gibi değil, emîr gibi davranmak, tebaasının güvenliğini her şeyin üstünde tutmak, beytûlmâle karşı hassas olmak ve hakka girmemeye özen göstermek.

Kâfiyeci'nin siyâset düşüncesini daha açık bir şekilde yansıtan görüşleri, yönetim tasnifi ve yöneticilere tanınan yetkilerle ilgili bölümden takip edilebilmektedir. Kâfiyeci, yönetimi büyük yönetim (*vilâyet-i kübrâ*) ve küçük yönetim (*vilâyet-i suğrâ*) diye ikiye ayırır. Büyük yönetim, tam mânâsıyla saltanata karşılık gelmektedir ve onun ifadeleriyle artık “bu devirde hâkimiyet tesisi (*istîlâ*) ve kuddettir. Bu da heybetli, korkutucu ve yüce bir fehâmete sahip değerli (*şerîfe*) saltanat yönetimidir.” Kâfiyeci nazarında meşru yönetim, güce dayalı saltanat idaresidir ve saltanatın meşrûiyeti hiçbir şekilde tartışmaya açılmaz. Bir asır önce İbn Cemâa'yı meşgul etmiş önemli bir problem olan sultan ile halife arasındaki ilişki, sultanın meşrûiyet kazanmak

1 Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 16^b-17^a.

2 Mâverdî, devlet başkanının (halife) görev ve sorumluluklarını şu şekilde sıralamıştır: Dinin muhafazası, anlaşmazlığa düşenler arasında âdilâne hükmetme, hükümlerin tatbiki, can ve mal güvenliğini sağlama, İslâm topraklarını himâye, hadleri tatbik etme, sınır güvenliğini sağlama, cihada çıkma, fey ve zekât gelirlerini belirlenen miktarlarda toplama ve hak sahiplerine ulaştırma, beytûlmalde hakkı olanlara atâ vb. ödemelerini vaktinde yapma, görevlilere yeteri kadar maaş ödeme, işleri bizzât takip edip yürütme, eğlenceye veya ibâdete dalıp görevlerini ihmal etmeme. Bk. *el-Abkâmu's-Sultâniyye*, (Kâhire: Dâru'l-hadis, t.y.), s. 40-41.

için halifeden yetki almasının gerekip gerekmediği gibi meseleler dahi Kâfiyeci nazarında bir problem olmaktan çıkmış gözükmemektedir. Memlûklerin Abbâsî hilâfetine himâyeleri altına aldığı yıllarda yaşayan İbn Cemâa, halife ile sultan arasındaki yetki problemini eserinin ilk bölümünde ele almış ve Memlûk sultanlarını göz önünde bulundurarak halifenin verdiği yetkiyle yönetimin meşru hale geleceğini savunmuştu.¹ Nitekim uygulama da bu yöndeydi ve fiili iktidarı elinde tutan Memlûk sultanlarına karşı gölge halife konumundaki Abbâsî halifelerinin hiçbir güçleri yoktu. Bir asır sonrasına, Kâfiyeci'nin yaşadığı döneme geldiğimizde bu sistem yerleşik hale gelmiş ve artık gücü ele geçiren, hâkimiyeti ele alan kişi meşru yönetici olarak kabul edilir olmuştu. Nitekim halifeden yetki alma gereğine dahi işaret etmeyen Kâfiyeci'nin saltanat için kullandığı şerîf, mehâbetli, fehâmetli ve âli gibi sıfatlar da bakış açısını açıkça yansıtır.²

Velâyet-i kübrâ olarak saltanat, daha aşağıda yer alan ve “küçük yönetim birimleri” diye anılan muhtelif idari yetkileri barındırır. Bu birimlerin meşrûiyeti en üst kademede bulunan saltanatın meşrûiyetine bağlıdır. Kâfiyeci'nin ifadesiyle saltanat, “içinden nehirler fışkıran bir kaynak” gibidir; eğer kaynak tatlı yani meşru ise ondan fışkıran nehirler de tatlı olacaktır. Velâyet-i suğrâ olarak anılan bu yönetim birimleri kâdılık, emirlik, muhtesiblik gibi makamlardır. Kâfiyeci bunlardan kâdılık üzerinde ayrıntılı olarak durur ve kâdının tasarruflarını tasnife tabi tutarak her birinde nelere dikkat etmesi gerektiğini, bu tasarruf türleri arasındaki önemli ayrımlara işaret ederek aktarır.³ Aslında kâdi üzerinden yapılan bu ayrımlar velâyet-i kübrâyı elinde bulduran sultan açısından daha da önemli hale gelmektedir. Zira sultanın da eğer gerekli nitelikleri hâiz ise bu türden tasarruflarda bulunma yetkisi vardır.⁴

Kâfiyeci sultanın yetkilerini hüküm ve siyâset olmak üzere ikiye ayırır. Bu ayırım, kökleri Mâverdî'ye kadar uzanan ve sonraki yazarlarca da çoğunluk-

1 İbn Cemâa, *Adle Boyun Eğmek*, s. 39-40.

2 Kâfiyeci, *Seyfî'l-Mülûk*, vr. 19^a.

3 Kâfiyeci, kâdının tasarruflarını esas itibarıyla üçe ayırır: Hüküm, hüküm-dışı tasarruflar ve iftâ. Bu tasarruf türleri arasında yaptığı ayrımlardan en önemlisi, kâdının hüküm dışındaki tasarruflarının nakzı mümkün iken kazâi hükümlerinin nakzedilememesidir. Bk. *Seyfî'l-Mülûk*, vr. 30^b-31^a.

4 Kâfiyeci, sultanların ve velâyet-i kübrâyı temsil etmiş ilk halifelerin tasarruflarının hangi sınıfa dâhil olduğu doğru bir şekilde tespit edilmediği takdirde fetvâ kabilinden tasarruflarda içine düştükleri ihtilâfların yanlış anlaşılacağı ve icraattaki farklılıkların kazâi hükmün nakzı olarak görüleceğini belirtir ve bunun yanlışlığına değinir. Bk. *Seyfî'l-Mülûk*, vr. 31^a-31^b.

la sürdürülen bir tasnifin yeniden ifadesidir. Mâverdi'nin tasavvurunda bu ayırım dinî – din dışı şeklinde bir karşıtlığa değil, sultanın şeriat dâhilindeki yetkilerine işaret etmekteydi. Tarihi süreçte uygulamalar bu tasavvura uygun seyretmeyince, siyâseti şeriatın dışında ilerleyen bir alan gibi kabul edip menfi yönde değerlendiren âlimler de oldu.¹ Ancak Kâfiyeci, kendisi ile aynı yıllarda eserini kaleme alan Ali Gazzâlî gibi, hüküm-siyâset ayırımını şer'î yetkinin alt başlıkları olarak tasavvur ederek Mâverdi'nin tasavvuruna bağlı kalmıştır.

Hüküm tasarrufları, sultanın hukuk ve ceza davalarında (*emvâl* ve *dimâ'*) karar verme yetkisini belirtir. Tabi bunun için sultanın yargı ehliyetini haiz olması yani müctehid bir kâdının taşıdığı şartları taşıması gerekir. Bu ehliyeti hâiz ise kul haklarını ilgilendiren konularda tıpkı kâdı gibi beyyine, ikrar ve yeminden kaçınma vd. delillere istinaden hüküm verebilir. Sultan, Allah haklarını ilgilendiren konularla yani kamu davalarıyla şikâyete gerek duymaksızın re'sen ilgilenmelidir. Sultanın yine hüküm dâhilinde kabul edilebilecek diğer bazı yetkileri şunlardır: Kâdı, emîr, vezir, mezâlim görevlileri, vergi ve zekât toplama memurlarını atama ve azletme.² Sultanın siyâset yetkisi dâhilindeki tasarrufları ise şunlardır: Harâc ve cizye vergisi koyma, Cuma ve bayram namazlarının ikâmesi, hadlerin tatbiki, fey' ve zekât gelirleri, araziler üzerindeki tasarruflar, iktâlar, anlaşma, ganimet taksimi, ordu tanzimi gibi konularda karar alma.³ Bu haliyle siyâset kavramı, dinin sultana tanıdığı yetkilerin kullanımı ve yüklediği görevlerin ifasının ötesinde bir anlama sahip görünmemektedir. Nitekim Kâfiyeci bu durumu şu hadisle temellendirir: “Dört şey vâililere devredilir: Had cezalarının tatbiki, zekât gelirleri, fey' gelirleri ve Cuma namazı.”⁴

Kâfiyeci, yetki çeşitlerini ve yetkilendirme usullerini vaz ettikten sonra bazı ceza davalarından örnekler aktarmak sûretiyle siyâset kavramına açıklık kazandırır. Burada, sultanın veya kâdılarının sıkça karşılaşılabilecekleri bazı meseleler

1 İbnü'l-Cevzi ve Taşköprülüzâde gibi âlimlerin bu yöndeki tenkitleri için bk. Cüneyt Köksal, *Fıkıh ve Siyâset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

2 Bu görevlendirmeleri yaparken en kudretli, en güçlü ve en ehliyetli kişiyi seçmesi gerekir. Aksi takdirde Allah'a, Resûlüne ve müslümanlara ihânet etmiş olacaktır. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 22^a.

3 Bunlar fıkıh kitaplarının “Siyer” bölümlerinde tafsilatıyla ele alınmaktadır. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 23^a-23^b.

4 Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 22^b. Rivâyet için bk. ez-Zeylâî, Cemâlüddîn Ebü Muhammed Abdullah b. Yûsuf (v. 762), *Nasbu'r-Râye li-Ehâdisi'l-Hidâye*, (I-IV, thk. Muhammed Avvâme, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1418/1997), III, 326.

üzerinden yargılama usulüne dair bilgiler verir. Burada kurduğu en önemli cümleler şunlardır: Devlet başkanı, siyâset sahasında kendi re'yi ile amel edebilir, sultan zann-ı gâlibe dayanarak kazâî hüküm verebilir. Bu iki cümle ile birlikte Kâfiyeci'de siyâset kavramının anlamı, döneminin birçok yazarı tarafından benimsenmiş sınırlarına ulaşmış bulunmaktadır. Sultanın muhâkeme usulünün dışına çıkarak yani kaynaklarda belirlenmiş delillere istinad etmeksizin zann-ı gâlibe dayalı hüküm verebileceğinin kabulü, bu anlamda tam da siyâset-i şer'iyeye karşılık gelmektedir. Hatta verilen örnekler ve onlar üzerinden geliştirilen anlatım, Memlûkler devrinde kurumsal yapısı oldukça gelişmiş bulunan mezâlîm mahkemelerindeki uygulamaların ikrarı olarak da okunabilir.¹ Kâfiyeci, siyâset kısmı ile ilgili açıklamalarını kamu maliyesinin en önemli gelir kaynakları arasında bulunan harâc ve cizye gelirlerinin nerelere harcanması gerektiğine değinerek sürdürür. Özellikle cizye gelirlerinin harcanacağı yerleri açıklarken dinin ve ümmetin maslahatını temin edecek kişi ve kurumları öne çıkarması dikkati çekmektedir.²

Kâfiyeci'nin ihtimamla ele aldığı bir diğer konu, âlimlerle siyâsî otoriteyi temsil eden zümreler arasındaki ilişkilerin hangi zeminde yürümesi gerektiğidir. Bu konuyu, Memlûkler devrinde daha farklı bir boyut kazanan ulemâ-umerâ ilişkileri bağlamında ele almak gerekir. Bu dönemde makam ve mansıplar önceki devirlere nispetle çeşitlenerek artmış ve ulemânın devlet hizmetlerinde bulunma imkân ve fırsatları çoğalmıştı. Diğer taraftan, Mısır'da köklü ve yerel dayanaklardan yoksun Memlûk idaresinin sosyal meşrûiyetini sürdürebilmek ve siyâsî hakimiyetin kalıcılığını temin için ulemâ nezdindeki itibarını sürdürmesi gerekiyordu. Bu gibi etkenler, Memlûk devri ulemasını yöneticilerle çok sıkı ve geçişken ilişkilerde bulunmaya itti ve bu bağlamda ulemâ-umerâ arasındaki ilişkilerinin yürümesi gereken dini ve ahlâkî zemin meselesi tekrar gündeme geldi.³ Bu problemi ele alan Kâfiyeci, geçmiş âlimlerden yaptığı nakiller ve yaşanmış hâdiseler üzerinden

1 Kâfiyeci'nin bu sırada aktardığı bir meselede, fikhın yerleşik kurallarını savunan fakihin zâhiren bu kurallara aykırı olarak ortaya konmuş bir siyâset hükmü karşısında "Adâlete bundan daha çok benzeyen bir zulüm görmedik" deyişi, temsil gücü yüksek bir örnektir. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 29^a.

2 Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 29^a-29^b.

3 Ulemâ ile siyasi güç sahipleri arasındaki ilişkileri medreseler üzerinden tahlil eden bir çalışma için bk. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

bir tasvirde bulunmaya ve bu ilişkilerin yürüyeceği zemini tesis etmeye çalışır. Onun nazarında bu zemini belirleyen başlıca ilkeler şunlardır: Ulemâ genel olarak sultan ve yöneticilere karşı hürmet duyup tazimde bulunmalı, yalan söylemekten kaçınmalı, idareciler bir ihtiyaç için davet etmediği sürece huzuruna çıkmamalı, kıymetinin düşmemesi için idarecilerle sık sık bir araya gelmemeli, sultanın talepleri karşısında dikkatli olmalı, ilim ve ferasetleri ile yöneticiler üzerinde nüfuz kurabilmeli, idarecilerin zulüm ve haksız uygulamalarına destek vermemeli, umerâ karşısında müstağni tavırlarını sürdürmeli, umerânın yanına gidişlerinin tek gayesi ıslah olmalı, onların karşısında hakikatleri dile getiremeyecekse huzurlarına hiç çıkmamalıdır. Kâfiyeci umerâ ile ulemâ ilişkisini, su kaynağı temsiliyle aktarır; idareci su kaynağı, âlimlerse sâkiler gibidir. Eğer kaynak temiz ve duru ise sâkilerin bulanıklığından zarar görmez ancak kaynak bulanık ise sâkilerin temiz ve duruluğunun hiçbir anlamı kalmaz.¹

Kâfiyeci, âlimlerle melikler arasındaki ilişkiyi aşağılık, denklik ve üstünlük olmak üzere üç düzlemde ele alır. Âlimlerin meliklerin aşağısında olması, umerânın ayağına gidip gelmeleri, dünyalık şeyler uğruna izzet-i nefslerini alçaltmalarınıdır. Bu ilişki biçiminin ruhsat hükmünde olduğunu söyleyen Kâfiyeci, devrin âlimlerinin çoğunu bu yüzden tenkit eder. Âlimlerin meliklere eşit olması, meliklerin onların yanına gidip gelmeleridir. Bunda herhangi bir beis yoktur. Âlimlerin meliklerden üstün olması ise onlardan uzak durmaları, ne âlimin meliki ne de melikin âlimi görmesidir. Daha güvenli olan bu ilişki biçimi aynı zamanda azimet hükmüne karşılık gelmektedir.² Devlet başkanının verdiği görevler ruhsat kabîlinden olmak üzere belli şartlarda kabul edilebilir ancak bu görevleri kabul etmemek eğer mümkünse azimete karşılık gelir. Vazife kabul etmek için sultanın âdil olması şart değildir, zâlim imâmdan görev almak da câizdir.³

1 Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 37^a-37^b.

2 Kâfiyeci bu esasları Hz. Peygamber'e nispet edilen şu rivâyetlerle destekler: "Allah katında en sevimsiz âlimler (*kurrâ*), emirleri ziyaret edenlerdir", "Âlimler, peygamberlerin Allah'ın kulları üzerinde bıraktıkları eminleridir. Sultanla içli dışlı olmadıkları sürece bu vasıflarını muhafaza ederler. Aksi takdirde peygamberlere ihanet etmiş demektirler. Böyle olanlardan sakının ve onları terk edin." Ayrıca selef in bu konudaki tavrını, "En hayırlı emir âlimlerin yanına gelen; kötü âlim emirlerin yanına gidendir" ilkesi belirlemiştir. Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 34^b.

3 Kâfiyeci, bu hükmü sahâbenin Muâviye'den görev almış olmalarıyla delillendirir. Hz. Ali ile aralarındaki anlaşmazlıkta haklı taraf Hz. Ali olmasına rağmen sahâbe Muâviye'nin görev teklifini reddetmemiştir. Kezâ tâbiin Haccâc'dan görev almıştı. Kâfiyeci bu genel cevaz hükmünü el-Muhîtu'l-Burhânî'den naklettiği şu kayıtla sınırlandırır: "Fâsık idarecinin verdiği görevi kabul, hakka uygun bir şekilde

Kâfiyeci'nin adalet vurgusu ve İslâm öncesinde yaşanan âlim hükümdarlardan sitayişle bahsedışı, aklı siyâsetin ilkeleri gereğince ve adâlet inancıyla hareket edildiğinde bir noktaya kadar müşterek hususlarda buluşulabileceğine olan inancını göstermektedir. Buna göre, aklî yönetim söz konusu olduğunda müslüman-gayrımüslim farkı kalmamaktadır. Mecûsiler dünyada hükümranlık tesis edip âlemi dört bin yıl yönettiler. Bu süre boyunca hükümranlıklarının sürmesinin tek sebebi, reâyâlarına karşı âdil olmaları ve onlar arasında eşit davranmaları idi.¹ Risâlenin son kısmında kısa bir dünya tarihi aktaran Kâfiyeci, böylelikle müslümanların dünya tarihini ibret konusu haline getirmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır.²

Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât, kâdırlara hitaben yazılmış bir tür rehber yahut nasihatnâme olarak kabul edilebilecek bir metindir. Kâfiyeci, bu risâlesini diğer birçok eserinde olduğu gibi tasavvurât-tasdîkât-âdâb/tediyyün şeklinde üçlü bir sıralama gözeterek kaleme almıştır. Tasavvurât kısmında yargılama hukuku ile ilgili temel bazı kavramlar açıklanmakta, tasdîkât kısmında bu kavramların sunduğu bilgi zemini üzerinde önemli birtakım problemlere değinilmekte ve son kısımda ise yargıda görev almanın meşrûiyeti ve dini hükmü, naslar ve geçmiş örneklerle ele alınarak konunun tedeyyüne bakan boyutu işlenmekte, kâdırlara yönelik önemli birtakım telkin ve tavsiyelere yer verilmektedir.

Kâfiyeci, ilk bölümde yargı faaliyetinin merkezî kavramı olan kazâ ile bu faaliyetin kendi döneminde en yoğun biçimde kendisini gösterdiği saha olan vakıf kavramları hakkında tanım ve tahlil içerikli bilgiler verir. Burada kazâ faaliyetinin mahiyeti, tarifte zikredilen “inşâî tasarruf”un mânası, kazâî hükümün bağlayıcılığını nereden kazandığı, ictihâda açık ve dolayısıyla ihtilâflı konularda kâdırların hareket sahası ve ne türden ihtilâfların yargıda karşılık

hüküm vermesine imkân tanıdığı, yargı kararlarına şerri karıştırmadığı ve hükümleri gerektiği gibi tenfiz etmesine mâni olmadığı câizdir. Eğer bunun aksi bir durum söz konusu ise câiz değildir.” Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 25^a.

- 1 Mecûsilerle ilgili rivâyetler ve onların yönetim tarzlarından çıkarılacak ilkeler için bk. Kâfiyeci, *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 44^b.
- 2 Kâfiyeci, tarih bilgisinin önemini şu cümlelerle dile getirir: “Tarihe melik, vezir, komutan ve diğer insanlar ihtiyaç duyar. Melik, önceki devletlere ve geçmiş ümmetlere bakarak ibret alır. Vezir, önceden kılıç ve kalem makamlarını işgal etmiş insanların yaptıklarına bakarak ibret alır. Komutan, harp hilelerini, saldırı ve vuruşma noktalarını tarihten öğrenir. Diğer insanlara hikâye ve gece sohbetleri sadedinde dinlediği şeyler sayesinde türlü hayırlara koşulur ve kötülüklerden sakınır.” Bk. *Seyfü'l-Mülûk*, vr. 50^c.

bulabileceği, muhtelif kâdılarının verdiği farklı yargı kararları arasındaki ilişki gibi önemli konulara değinir. Vakıf işleminin şartları, sebebi, rüknü, hükmü, hikmet ve maslahatını izah eder. Eserin diğer bazı başlıklarında yeri geldikçe kavram açıklamalarına başvuran Kâfiyeci, nefaz ve in'ikad gibi akit teorisinin önemli kavramları hakkında da bilgi verir.

Eserin tasdîkât kısmı diyebileceğimiz ikinci bölümünde metnin ilgili olduğu esas mevzûyu teşkil eden meseleler ele alınır. Sıhhat ve mûceb kavramları etrafında şekillenen birinci bölümde, ilk olarak sıhhat ve mûceb kavramları hakkında bilgi verilir ve ardından sıhhat hükmü ile mûceb hükmü arasındaki ilişki bir problem olarak ele alınır. Öyle anlaşılıyor ki Kâfiyeci'yi *Seyfü'l-Kudât*'ı kaleme almaya, bu iki kavram arasındaki ilişkiye dair yaklaşımını ortaya koyma isteği sevk etmiştir. Söz konusu iki kavramın müstakil bir eserde tahlil edilmişinde, Memlûkler döneminde yargı sahasında yaşanan bazı gelişmeler müessir olmuştur.

Doğuda Moğol istilası, Endülüs'te Emevî Devleti'nin gerileyişi ile birlikte yaşananlar bu topraklarda yaşayan müslümanları merkez bölgelere doğru itmiş ve o dönemde daha güvenli olan bölgelere yoğun bir göç hareketi başlamıştı. En yoğun göçler, Memlûk Devleti'nin hâkimiyeti altında olan Mısır ve Suriye topraklarına doğru yaşandı. Göçler öncesinde büyük ölçüde Şâfiî mezhebinin ağırlıkta olan bu bölgeler artık diğer mezheb mensublarının da yoğun bir şekilde yaşadığı yerler haline geldi ve böylelikle İslâm hukuk tarihinde yeni bir evreye girilmiş oldu. Daha önceleri, mezheplerin teşekkülü ve hâkim mezheplerden her birinin birtakım bölgelerde yaygınlık kazanmasıyla belli düzeyde bir hukukî istikrar elde edilmişti. Her mezheb yaygın olduğu yerde uygulanma imkânı buluyor, birden fazla mezhebin benimsendiği şehirlerde ise kâdılık gibi resmî temsil ve uygulama makamları yönetici zümrenin tercihlerine göre mezhepler arasında gidip geliyordu. Mezheplerin kazandığı zengin hukukî doktrin mevzû hukuk ihtiyacını bu şekilde karşılamış ve hemen her bölgede ciddi bir istikrar elde edilmişti. İşte, bahsi geçen yoğun göç hareketleri sonrasında İslâm tarihinde yeni bir evreye girilmiş oldu ve Şam, Kâhire gibi birçok büyük şehirde farklı mezheplere müntesib yoğun kitleler bir arada yaşamaya başladı.

İslâm tarihinin muhtelif dönemlerinde bazı bölgelerde farklı mezheplere mensub zümreler bir arada yaşamış olsalar da Memlûk tecrübesinde olduğu gibi dört mezhebin her birinin yoğunlukla temsil edildiği bir tecrübeye rastlamak güçtür.¹ Bu zenginlik, fıkıh mezheplerinin birbirini daha yakından tanıması ve mezheplerin bir arada yaşama tecrübesi elde etmesi bakımından önemli bir imkânı beraberinde getirirse de daha önce yaşanmamış birtakım problemlerin de ortaya çıkmasına sebebiyet verdi. Muhtelif mezheplere mensup yoğun halk kitleleri, yargı teşkilatında mezheplerinin karşılık bulması yönünde talepte bulunmaya başladılar. Belli bir süre sonra bu talepler devlet nezdinde dikkate alındı ve Memlûk Sultanı Baybars 665 (1266/1267) yılında dört Sünnî fıkıh mezhebinin her biri için müstakil kâdılıklar tesis etti. Bu kâdılar, bir başkâdıya bağlandılar ve başkâdı bu yetkiyi daha önceden tek başına sahiplenmiş Şâfiî mezhebinden seçildi.² Bu düzenlemeyle birlikte, aynı anda dört mezheb kâdısı aktif olarak çalışır hale geldiler. Muhtelif mezheb mensublarını rahatlatan bu gelişme tabiatıyla birtakım problemlerin doğmasına da yol açtı.

Farklı kâdılar arasındaki ilişkinin hukukî niteliği, yani bir kâdı tarafından verilmiş bir hükmün başka bir kâdı tarafından bozulup bozulamayacağı, Kâfiyeci'nin metninde ele alınan önemli bir problemidir. İslâm hukuk düşüncesinde yargı faaliyeti ilke olarak ictihâda dayalı bir çalışma olduğu için her bir yargı kararı müstakil bir ictihâd kabul edilir. İctihâdlar -usûlüne uygun bir şekilde ortaya konmuş olmaları şartıyla- eşdeğer oldukları için birbirleri üzerinde belirleyici veya bozucu bir yetkiye sahip değildir. Bu statü, "İctihâd ile ictihâd nakz olunmaz" (Mecelle, md. 16) cümlesi ile formüle edilir. Buna göre, bir kâdı tarafından verilmiş bir yargı kararının başka bir kâdıca bozulmaması (*nakz*) icap eder. Bu konu, usûl ve fûrû-ı fıkıh kitap-

1 Fâtımiler döneminde Mısır'da artan mezheb çeşitliliği üzerine benzer bir uygulama başlatılmış; Ehl-i Sünnet mezheplerinden Şâfilik ve Mâlikilik ile Fâtımî ve İmâmîler için farklı kâdılıklar tesis edilmişti. Bk. İrfan İnce, "Hicri Beşinci Yüzyılda Zevî'l-Erhâmın Mirasçılığı Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebu'd-Dâric Uygulaması", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2016, sayı: 25, s. 31-62; Philip I. Ackerman-Lieberman, "Legal Pluralism among the Court Record of Medieval Egypt", *Bulletin D'Études Orientales*, Tome: LXIII, 2014, s. 79-112.

2 Başkâdılık makamının ve ona bağlı olarak çalışacak olan dört mezheb kadılıklarının tesis edilme süreci hakkında bk. Bin Yattû Abdurrahmân, *el-İmâm Sirâciiddin Ömer b. Raslân el-Bulkinî eş-Şâfiî el-Mısırî (v. 805) ve Kitâbühu'l-Fethu'l-mevhûb fi'l-Hükmi bi's-Sıbhâti ve'l-Muceb*, (Beirut: Dâru İbn Hazm, 1434/2013), s. 23-55. Bu dönemde Mısır'da yaygın mezhepler ve fikhî gelişmeler için bk. Sherman A. Jackson, *Islamic Law and the State*, (Leiden: Brill, 1996), 33-68.

larının ilgili bölümlerinin yanı sıra yargılama usûlüne (*âdâbü'l-kazâ*) dair yazılmış müstakil eserlerde uzun uzadıya tartışılmış ve yargı kararlarının hangi şartlarda bozulabileceği belirlenmeye çalışılmıştır. Her ne kadar ilke itibarıyla durum bu minvalde olsa da belli bir tarihten itibaren hâkimlerin yargı kararlarını bildirirken kullandıkları kimi ifadelerden hareketle tartışma yeni bir boyut kazanır. Bu ifadelerden “sıhhat hükmü” ile “mûceb hükmü” yoğun tartışmalara sebep olmuş ve küçük çaplı bir literatürün de doğmasına yol açmıştır.¹ Konuya dair yazılan eserlerde, kâdılarının kullanmış olduğu muhtelif ifadelerden hareketle yargı kararlarına ne ölçüde müdahale edilebileceği hususu tartışılmaktadır. Mesela Hanefî bir kâdı bir konuda sıhhat hükmü verir, ardından aynı konuda başka mezhebe mensup bir kâdı mûceb hükmü verirse bu iki yargı kararı arasında nasıl bir ilişki bulunmaktadır? Üstünlük ve belirleyicilik ilişkisi öncelik-sonralık esasına göre mi yoksa sıhhat hükmü-mûceb hükmü ayırımına göre mi belirlenmelidir?²

Meseleye sıhhat hükmü ile mûceb hükmünü tarif ederek başlangıç yapan Kâfiyeci, ardından bu iki kavram arasındaki farkları sıralar. Sıhhat hükmü (الحكم بالصحة), bir hususa ve o hususla elde edilmek istenen, ona terettüb edecek olan maksadın şer'an geri dönülemez biçimde kesin sûrette doğmuş olduğuna hükmetmektir. Mesela vakfin sıhhatine hükmedilmesi, vakfa ve vakıfla elde edilmek istenen, ona terettüb edecek olan maksadın şer'an geri dönülemez biçimde kesin sûrette doğmuş olduğuna hükmedilmesi mânâsına gelir. Sıhhat hükmü, dayanıklılık ve güçlülük bakımından lüzûm hükmü gibidir ve herkes hakkında geçerlilik arz edecek bir statüye sahiptir. Mûceb hükmü (الحكم بالموجب) ise bir hususun kendisinden sonra gelen ve onun üzerine terettüp eden lâzımına hükmetmektedir. Yani vakfin mûcebine hükmedildiğinde onun kendisinden sonra gelen lâzımına ve âdeten üzerine terettüp eden menfaatleri, tamamlayıcı unsurları (*merâfık*) gibi sonuçlarına hükmedilmiş olur. Mûceb vücûbu tazammun eder ve vücûb da lüzûmdur.³

1 Konu hakkında kaleme alınmış eserler için bk. Bin Yattû Abdurrahmân, *el-İmâm Sirâciiddin el-Bulkîni*, s. 86-104.

2 Konuyla ilgili en önemli eserlerden biri olan *Mûcebâtu'l-Abkâm ve Vâkı'âtü'l-Eyyâm*'i kaleme almış bulunan İbn Kutluboğa, bu eseri bazı Memlük kâdılarının başka kâdılarca verilmiş kararları bozmaları, bu durumun adâlet sistemine olan güveni zedelemesi ve böyle giderse yargı teşkilatının çökeceğinden endişe etmesi üzerine kaleme aldığını söyler. O, bu eseriyle bir kâdının verdiği hükmün başka kâdılarca bozulamayacağını göstermek istemiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 69 (ayrıca bk. s. 42, neşredenin girişi).

3 Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 237^a-237^b.

Kâfiyeci, sıhhat hükmü ile müceb hükmü arasında daha önceki yazarlar tarafından var olduğu ileri sürülen farklardan dört tanesini aktararak bunların ne anlama geldiğini belirlemeye çalışır.¹ Bunlardan üçünün “yeni birer ıstılah”tan ibaret olduğunu düşünen Kâfiyeci, yalnızca ikinci ayırımın söz konusu iki hükmü farklılaştırmak için kabul edilebilir olduğu kanaatinde- dir. Bu ayırımı sıhhat ile müceb arasında kurulan ilişki, mücebin zorunlu olarak sıhhate bağlı olduğunu ortaya koymaktadır. Şöyle ki; sıhhat gâyeyi peşinden getirir yani birşeyi gayesi takip eder ve gayenin varlığı sıhhatin varlığına bağlıdır. Buna göre, sıhhate hükmedildiğinde ona terettüp edecek neticelere de hükmedilmiş olur ki bu, sıhhat anlamının ta kendisidir. O hal- de, müceb hakkında verilen hükmün yalnızca sonuçları belirttiği ve sıhhate hükmelemek anlamına gelmediğini söylemek doğru olmaz. Zira müessir olmadan eserin sübûtundan bahsetmek imkânsızdır.² Kâfiyeci, bu ayırımı katıldığı ima ederek “birinin diğeri karşısında açıkça tercihini gündeme getirmedeği için daha uygundur” der ve aslında sıhhat hükmü ile müceb hükmü arasında hukuk ve yargı tekniği bakımından kaydadeğer bir fark

1 Bu farklar sırasıyla şunlardır;

1. Hâkimler akdi yapan tarafın hüküm bağlanmasını istediği akdin şartlarını tam olarak taşıdığını gösteren âdil bir beyinenin bulunması halinde akdin sıhhatine, bu şartları tam olarak taşıdığını gösteren beyinenin olmaması durumunda ise akdin mücebine hükmederler. Bu takdirde müceb hükmü, sıhhat hükmüne göre daha aşağıda bir konuma sahiptir. İki hüküm türü arasındaki bu farkın semeresi, muktezâları açısından bir karşıtlık yaşanması halinde sıhhat hükmünün müceb hükmüne öncelenmesi şeklinde kendisini gösterir.

2. Sıhhat hükmü satım (bey'), vakıf gibi ortaya çıkmış bir tasarrufun nefâzını, müceb hükmü ise sâdır olmuştaki tasarrufun neticesini ifade eder. Bu fark, ilk bakışta zâhir açısından söz konusudur. Ancak ilk farktan ayrı olarak birinin diğeri karşısında açıkça tercihini gündeme getirmedeği için daha uygundur.

3. Müceb hükmü, bütün neticeleri kapsayan âm bir lafızla geldiği için neticeleri açıkça belirterek kapsamaktadır. Zira bir şeyin mücebi, onun gereğidir. Müceb, müfred bir kelime olduğu ve izâfet tamlamasında muzâf konumunda bulunduğu için bütün mücepleri umum yoluyla kapsar. Ancak sıhhat lafzı böyle değildir, neticeleri açıkça belirtme yoluyla değil, tazammun yoluyla kapsar. İki kavram arasında bu yönden yapılan ayırım, müceb hükmünün sıhhat hükmünden daha üstün olduğuna işaret eder.

4. Sıhhat hükmü bir kişiye mahsus değilken müceb hükmü hakkında verildiği kişiye mahsustur. Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 237^a-239^a.

2 Kâfiyeci'ye göre birinci ayırım, “yeni bir ıstılah”tan ibarettir. Yani bu türden bir ayırım ancak onu kabul edenler nezdinde geçerli olup yargı hukuku ile ilgili temel düzenlemelerin zorunlu bir sonucu değildir. Böyle olunca, bazı hâkimlerce kabul edilirken diğer bazı hâkimlerce itibar edilmemesi pekâlâ mümkündür. Üçüncü ayırım ilk ayırımın aksine müceb hükmünün rütbe bakımından sıhhat hükmünün üzerine çıkarıyor. Ancak bu ayırım da netice itibarıyla ıstılah râcidir yani bazı fakih ve hâkimlerin kullanımına göre bir anlam ve değer kazanmaktadır. Aynı durum dördüncü ayırım hakkında da geçerlidir. Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 237^a-239^a.

olmadığını dile getirmiş olur. Nitekim bu hususu metnin devamında açıkça belirtir ve iki kavram arasında ilk bakışta aralarında lafzî bir ayrım varmış gibi gözüke de işin aslı ve ulaştırdıkları sonuçlar itibarıyla hiçbir farkları olmadığını söyler. Zira aslolan, “suretlere ve kalıplara değil, mânalara itibar etmek” tir.¹

Sihhat ile müceb arasında yapılan bu ayrımın, bazı kâdılarca yargı kararlarına müdahale etmenin bir aracı haline getirildiği ve kimi kâdıların verilmiş yargı kararlarının yerine göre sihhat hükmü yerine göre de müceb hükmü olduğunu ileri sürerek nakz yolunu açma gayretinde oldukları anlaşılmaktadır.² Kâfiyeci'nin söz konusu ayrımı lafzî-istilâhî bir ayrım olarak görüşü, muhtemelen bu türden suistimallere karşı bir önlem alma gayesi taşımaktadır. O, taşıdıkları anlamlar ve yargı tekniği açısından bu kavramlar arasında esasa taalluk eden bir fark olmadığını söylemekle birlikte, bazen birinin diğerine tercih edilebileceğini, birinin gereği sâbit olurken diğerinin olmayabileceğini de kabul eder. Kanaatini desteklemek üzere zikrettiği örneklerin kimisinde sihhat hükmü ile müceb hükmü sonuçları bakımından birbirine eşit iken kimisinde farklılaşmaktadır. Son olarak bu konuda genelgeçerlik arz edecek bir kâidenin olmadığını ifade eder ve kural haline getirilmeye çalışılan ayrımlara itibar etmediğini gösterir. Ona göre bu meselede itibar edilmesi gerek kural şudur: “Bir mâniden ötürü gereğin (*muktezâ*) gerektirenden (*muktezâ*) geri kalması, bu gereklilik ilişkisini (*iktizâ*) ortadan kaldırmaz.”³

Kâfiyeci, farklı kâdılar tarafından verilen yargı kararları arasındaki eşitlik ilişkisini sihhat hükmü-müceb hükmü ayrımı vechesinden inceledikten sonra asıl konuya tekrar döner ve bu konuda ulaşılan genel uzlaşıya sadık kalıp Hanefî mezhebi imâmlarının konuyla ilgili görüşlerini aktararak ictihâda açık meselelerde verilen yargı kararının yürürlük kazanacağını savunur. Bir kazâî hükmün yürürlük (*nefâz*) kazanabilmesi için tabii olarak yargı usûlüne, onun da ötesine ictihâd-taklid ile ilgili ilkelere riâyet edilmesi gerekmektedir. Kâfiyeci'nin aktardığı kadarıyla bu ilkeler ve usûl şu şekildedir: Kâdı, hilâfa konu olan noktaları bilmeli, muhâlifin görüşünü esas almamalı

1 Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 238^b.

2 Bu yönde bir değerlendirme için bk. İbn Kutluboğa, *Mücebâtul-Abkâm ve Vâki'atü'l-Eyyâm*, s. 13 (neşredenin girişi).

3 Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 239^a.

ve kendi re'yi ile hüküm vermelidir.¹ Bu hususla ilgili Kâfiyeci'nin değindiği ve büyük ölçüde mezheb kaynaklarından nakillerde bulunarak ele aldığı diğer meseleler şunlardır: Müctehid kâdı başkasını taklid edebilir mi, ederse hükmü yürürlük kazanır mı? Müctehid olmayan kadı ne yapmalıdır? Şâfiî bir kâdıyı taklid ederek verilen kararlar geçerlilik kazanır mı? Yargı kararı ne zaman bozulabilir, ne zaman bozulamaz? Kâdılığa tayin edilmiş bir kadın hadler ve kısasla ilgili davalarda hüküm verecek olsa bu hüküm hangi şartlarda bozulabilir, hangi şartlarda bozulamaz? Yalancı şahitlerin şehâdetine dayanarak verilen kazâ hükmü, zâhiren mi yoksa bâtinen mi nâfizdir? Kâdı ictihâda açık bir konuda kendi görüşünün hilâfına hüküm verirse bu hüküm yürürlük kazanır mı?²

Bu meselelerin akabinde tekrar yargı kararları arasındaki ilişkiye değinen Kâfiyeci, fakihler arasında ihtilâflı olan meselelerde bir hâkimin verdiği hükmün başka hâkimlerce bozulamayacağını yineler ve bu hususta icmâ olduğunu nakleder. Verilmiş bir yargı kararı ancak hâkimin nas hükmüne, icmâya, celî kıyasa yahut şer'î kâidelere aykırı hareket etmesi halinde bozulabilir. Bir hâkimin verdiği hüküm başka hâkimlerce bozulmuş ise şu iki ihtimalden biri söz konusudur; ya bu hâkim verdiği hükümde nas, icmâ, celî kıyas ve nassın delâleti olmak üzere dört husustan birine muhalif davranmış ya da iftâ usûlüne aykırı hareket etmiştir. Bu takdirde hâkimin verdiği hükmün gerçek mânada bozulduğundan da bahsedilemez.³

Kâfiyeci'nin risâlede değindiği bu problemler bütünlüklü bir ictihâd teorisi yahut kazâ âdâbı sunmaktan uzaktır. Zaten onun böyle bir amaç taşımadığı, ele aldığı konular üzerinden döneminde yargıyla ilgili tartışılmakta olan problemlere bir şekilde dâhil olma gayesi taşıdığını ifade edebiliriz. Risâlenin “Kâdılıktan Uzak Durulmasını Salık Veren ve Kâdılığa Teşvik Eden Unsurların Açıklanması” başlıklı son bölümü, yargı faaliyetinin dinî hükmü ve meşrûiyeti ile âdâb ve tedeyyünü ilgilendiren boyutuna ışık tutan bir muhtevaya sahiptir. Bu bölüm, Kâfiyeci'nin diğer birçok eserinde

1 İctihada açık ve hilâfa konu olan noktaları bilmeyen bir kâdının verdiği hükmün nefâzı hakkında mezheb kaynaklarında aktarılan iki rivâyet bulunmaktadır. *el-Câmi'* ve *es-Siyerül-Kebir*'deki rivâyete göre bu hüküm nefâz kazanamaz. Diğerlerinin rivâyetine göre ise kazanır. Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 239^b.

2 Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 239^b-240^a.

3 Kâdıların verdiği hükümlerin onay ve bozulma bakımından tasnifi için bk. Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 240^a-240^b.

de rastlanıldığı üzere, konunun dinî, manevî bir üslupla işlendiği kısma tekabül eder.¹ İlk olarak hâkimlikten uzak durulmasını salık veren naslar ile selef sözlerini nakleden Kâfiyeci, ardından aksini ifade eden ve hâkimliğe teşvik eden naslarla rivâyetlere yer verir. Netice olarak kâdılık ehliyetini hâiz, gerekli şartları taşıyan ve kâdılığın sebep olacağı haksızlıklardan, helâke sürükleyecek tehlikelerinden emin olan birisinin bu işi üstlenmesinde bir beis olmadığını ancak insafli kimselerin bu işten uzak durmalarının daha doğru ve hatta gerekli olduğunu ifade eder.

IV. Eserlerin Nüshaları ve Tahkikli Metinler

A. Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

Tahkikte, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm*'ın üç, *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât*'ın beş nüshası esas alınmış, iki eserde de birer nüsha asıl kabul edilerek diğer nüshalarla karşılaştırılmıştır. Asıl nüshalardaki eksiklik ve yanlışlıkların diğer nüshalardan giderilmesi suretiyle metinlerin kâmil ve sahih bir surette ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir.

a. *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm*'ın Nüshaları

1. Ayasofya Nüshası (Asıl Nüsha). Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonu'nda 2882M arşiv numarası ile kayıtlıdır. 53 varaktan oluşan bu nüsha, diğer nüshalarda yer almayan ithaf kısmını içerdiği için tahkikte asıl nüsha olarak belirlenmiştir. Mukaddime hüviyetindeki bu kısımda, Kâfiyeci eserini Fatih Sultan Mehmed'in vezîriâzamı Mahmud Paşa'ya ithaf etmektedir. Nüshanın sonunda, müellife yahut hangi müstensihe ait olduğunu gösterecek herhangi bir ferağ yahut istinsah kaydı yer almamaktadır.

Sultan Bâyezid'in hususi kütüphanesine ait olan bu nüshanın zahriyesinde, sultanın mührü, kütüphane görevlisi Hayreddin Hızır Atûfi'nin tasnif kaydı ve Haremeyn vakıfları müfettişi Ahmed Şeyhzâde'nin mührü bulunmaktadır.

1 Dinî-mânevî muhtevalı vurgulara tahsis edilen başlıklar, Kâfiyeci'nin eserlerinde göze çarpan önemli unsurlardandır. İlimler hakkında yazdığı eserlerin son başlığında ilim, ilim âdâbı, hoca-öğrenci ilişkileri, ilimle amel etmenin gerekliliği gibi hususlara değinen Kâfiyeci, bu risâlede ise konuyla doğrudan ilgili olacak şekilde kâdılık yapmanın cevâzını ve yapıldığı takdirde nelere dikkat edilmesi gerektiğini işlemekte ve nihâyet kâdılara sorumluluklarını hatırlatan tavsiyelerde bulunmaktadır. Bk. *Seyfü'l-Kudât*, vr. 241^a-241^b.

2. Nuruosmaniye Nüshası (Rumuzu: “ن”). Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3948 arşiv numarası ile kayıtlıdır. 55 varaktan oluşan bu nüshanın zahriyesinde, Memlûk sultanı Melik Eşref Kayıtbay'ın kütüphanesine ait olduğunu gösteren bir ibare yer almaktadır. Mısır'ın fethi akabinde İstanbul'a getirilmiş olduğu anlaşılan nüsha, Sultan III. Osman (ö. 1171/1757) tarafından vakfedilmiştir. Eserin sonunda, 19 Cemâziyelâhir 870 Çarşamba günü tamamlandığını gösteren ferağ kaydı ile 13 Ramazan 874 tarihli bir istinsah kaydı bulunmaktadır.

3. Şehid Ali Paşa Nüshası (Rumuzu: “ش”). Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu'nda 1353 arşiv numaralı mecmuada yer almaktadır. Nüshanın sonunda, 19 Cemâziyelâhir 870 Çarşamba günü tamamlandığını gösteren ferağ kaydı ile 1089 bir istinsah kaydı bulunmaktadır. *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm*'ı daha önceden neşretmiş bulunan İlyas Kaplan bu nüshaya itimat ederek eseri yayınlamıştır. Kimi yerlerde eksiklikler ve imla hataları barındıran bu nüsha, eseri tam ve başarılı bir şekilde yansıtmamaktadır.

b. *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât*'ın Nüshaları

Tahkikte Esas Alınan Nüshalar

1. Murad Molla Nüshası (Asıl Nüsha). Süleymaniye Kütüphanesi Murad Molla Koleksiyonu'nda 729 arşiv numaralı mecmuada yer almaktadır. 232-241 numaralı varaklar arasında bulunan nüshada 868 tarihli ferağ kaydı ile 994 tarihli istinsah kaydı yer almaktadır. el-Fetâ Seyyid Muhammed el-Bedahşi tarafından Mekke'de istinsah edildiği kayıtlıdır.

Bu nüsha, diğerlerine göre daha az eksiklik ve yanlışlık barındırdığı için asıl kabul edilmiştir.

2. Veliyyüddin Nüshası (Rumuzu: “و”). Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu'nda 3288 arşiv numaralı mecmuada yer almaktadır. 50-64 numaralı varaklar arasında bulunan nüshada, 970 tarihli istinsah kaydı yer almaktadır.

3. Laleli Nüshası (Rumuzu: “ل”). Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu'nda 3643 arşiv numarası ile kayıtlı bir mecmuada yer almaktadır. 90-100 numaralı varaklar arasındaki nüshanın bazı varaklarının hâşiyesinde, diğer bazı nüshalarda olmayan ilâve cümleler bulunmaktadır. Bunlardan

diğer bir nüsha ile desteklenenleri ana metne derç edilmiş, diğerleri dipnotta zikredilmiştir. Nüshanın sonunda 797 tarihli ferağ kaydı ve 998 tarihli istinsah kaydı yer almaktadır. Zeynüddîn İbnü't-Tâc Abdülvehhâb b. Ali el-Cîzî tarafından istinsah edilmiştir.

4. Hacı Mahmud Efendi Nüshası (Rumuzu: “حم”). Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 986 arşiv numarası ile kayıtlıdır. Nüshanın sonunda, 808 tarihli ferağ kaydı yer almaktadır. Sayfanın alt kısmında ise 809 tarihli istinsah kaydı bulunur. Ayrıca yine bu sayfanın hâşiyesinde, “Bu kitâb-ı şerîf, te'lifinden sonra bir sene murûrunda yazılmıştır. Rahime Allâhu kâtibehû.” şeklinde bir kayıt yer almaktadır. Bu nüsha, mevcut nüshalar içerisinde en eski tarihli olmasına karşın birtakım eksikliklerle malul bulunduğu için tahkikte asıl nüsha olarak kabul edilmemiştir.

5. Şehid Ali Paşa Nüshası (Rumuzu: “ش”). Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Koleksiyonu'nda 948 arşiv numarası ile kayıtlı bir mecmuada yer almaktadır. 1-18 numaralı varaklar arasında yer alan nüshada ferağ yahut istinsah kaydı bulunmamaktadır. Bu nüsha da bir önceki gibi birtakım eksikliklerle maluldür. *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât'* daha önceden neşretmiş bulunan İlyas Kaplan, son iki nüshaya itimat etmiştir.

Diğer Nüshalar

Eserin Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı diğer nüshaları şunlardır:

1. Beyazıd Yazma Eser Kütüphanesi, Beyazıd Koleksiyonu. 811 arşiv numarası ile kayıtlı bulunan mecmuanın, 79-89 numaralı varakları arasında yer almaktadır. Bu nüshanın sonunda, metnin asıl nüsha ile mukâbele edildiğine dair bir kayıt yer almaktadır. Ancak ferağ ve istinsah kaydı barındırmadığı, ayrıca asıl nüsha ile arasında kayda değer bir farklılık bulunmadığı için tahkikte esas alınmamıştır. Asıl nüshada bulunmayıp diğer nüshalardan ikmâl edilen eksik ifadelerin büyük bir kısmı, bu nüshada da yer almamaktadır.

2. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, FE 2122/4, vr. 114-120.

3. İzmir Milli Kütüphanesi, 63/3, vr. 164-175.

4. Erzurum İl Halk Kütüphanesi, 25 Hk 13987/2, 126^b-142^b.

5. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Malatya Darende İlçe Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, 44 Dar 669/3, vr. 105^b-115^a.

B. Tahkikte Takip Edilen Yöntem

[1] Eserlerin tahkikinde, asıl olarak belirlenen nüshalar esas alınmış, mukayese edilen nüshalardaki farklılıklar dipnotta zikredilmiştir.

[2] Esas alınan nüshalardaki ibarelerin hatalı bulunduğu durumlarda, anlatım ve cümle bütünlüğü gibi hususlar açısından doğru görülen ibare diğer nüshalardan hareketle tespit edilmiş ve bunlara dipnotlarda “الأصل: ”ألفاظ“ والمثبت من و، ل” gibi kayıtlarla işaret edilmiştir.

[3] Metne tarafımızdan ekleme yahut çıkarma yönünde herhangi bir müdahalede bulunulmamış olup metnin aslında yer almayan ve tarafımızdan eklenen bazı bölüm başlıkları köşeli parantez içerisinde kaydedilmiştir.

[4] Metin içinde köşeli paranteze, ana nüshalarda yer almayıp diğer nüshalardan hareketle eklenen ifade ve cümleler, belli bir uzunluğa ulaştığı yerlerde müracaat edilmiş ve bu eklemelerin kaynağına dipnotta işaret edilmiştir.

[5] Metnin yazımında günümüz imlâ kuralları dikkate alınmıştır.

[6] Metinde geçen âlimler ve eser isimleri, tercüme kısmında kısaca tanıtılmıştır.

[7] Metin, konu farklılaşmasına uygun bir seyir takip etmesi amacıyla paragraflara bölünmüş, çok elzem durumlar dışında paragraf içinde noktalama işaretleri konmamış ve ihtiyaç duyulan yerlerde kelimeler harekelenmiştir.

[8] Metinler için esas kabul edilen nüshaların varak numaraları, [٢٣٢], [٢٣٢] şeklinde köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

[9] Metin içinde geçen âyetler çiçekli parantez içinde harekeli olarak verilmiş ve hemen akabinde âyet ve sûre numaraları kaydedilmiştir.

[10] Metin içinde geçen hadis ve rivâyetler tırnak içine alınmış ve tespit edilebildiği kadarıyla kaynakları dipnotlarda tahrir edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abouseif, Doris Behrens, “Berkuk Külliyesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, V, 512-514.
- Ackerman-Lieberman, Philip I., “Legal Pluralism among the Court Record of Medieval Egypt.” *Bulletin D'Études Orientales*, LXIII (2014): 79-112.
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, 247-248.
- Baktır, Mustafa, “İbn Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 175-176.
- Bin Yartû Abdurrahmân, *el-İmâm Sirâcüddîn Ömer b. Raslân el-Bulkînî eş-Şâfî el-Mısrî (v. 805) ve Kitâbuhû el-Fethu'l-Mevhûb fi'l-Hükmi bi's-Sıhhati ve'l-Muceb*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1434/2013.
- Cehdânî, Abdülvâhid, *el-Allâme Muhyiddîn el-Kâfiyeci: Hayâtuhû ve Musannefâtuhû me'a Tahkiki Selâsi Resâil (ez-Zafer ve'l-Halâs, el-İşrâf alâ Merâtibi't-Tibâk, er-Remz fi İlmi'l-İstibdâl)*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016.
- Cevherî, Nureddin Ali b. Dâvud b. İbrâhim Hatîb (v. 900/1495), *İnbâû'l-Hesr bi-Ebnâi'l-Asr*, thk. Hasan Habeşî, ofset baskı, Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1970.
- Gökbulut, Hasan, “Kâfiyeci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIV, 154-155.
- İbn Cemâa, Bedrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî (v. 733/1333), *Adle Boyun Eğmek: Ehl-i İslâm'ın Yönetimi İçin Hükümler*, trc. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2010.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbid-dîn Ahmed b. İyâs (Ayâs) el-Hanefî (v. 930/1524 [?]), *Bedâi'ü'z-Zühûr fi Vekâi'id-Duhûr*, I-V, thk. Muhammed Mustafa, Kâhire: el-Hey'e-tü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 3. baskı, 1984.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (v. 879/1474), *Mûcebâtü'l-Abkâm ve Vâki'atu'l-Eyyâm*, nşr. Muhammed Su'ûd el-Ma'îni, Bağdat: Matbaa-tü'l-İrşâd, 1983.

İnce, İrfan, "Hicri Beşinci Yüzyılda Zevi'l-Erhâmın Mirasçılığı Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebu'd-Dâric Uygulaması", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 25 (2016): 31-62.

Jackson, Sherman A., *Islamic Law and the State*, Leiden: Brill, 1996.

el-Kâfiyeci, Muhyiddin Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman (v. 854). *el-Muhtasar fî İlmi't-Târîh*, nşr. Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1990.

-----, *et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, nşr. Nâsır b. Muhammed el-Matrûdî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem/Riyad: Dâru'r-Rifâî, 1990.

-----, *Kitâbü't-Taysîr fî Kavâidi İlmi't-Tafsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974.

-----, *Seyfü'l-Mülûk ve'l-Hükkâm el-Mürşid lehüm ile'l-Hak ve Sebîli'l-Abkâm (Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât ile birlikte)*, nşr. İlyas Kaplan, Beyrut: Dâ-rü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1426/2005.

Kalfazade, Selda, "Vâcidiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-pedisi (DİA)*, XLII, 409-410.

el-Kefevî, Mahmûd b. Süleyman (v. 990/1582), *Ketâibü A'lâmi'l-Ahyâr min Fukahâi Mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1381.

Kılıçer, Esat, "Bisâtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 216-217.

Köksal, Cüneyt, *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.

el-Mâverdî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî (v. 450/1058), *el-Abkâ-mu's-Sultâniyye*. Kâhire: Dâru'l-hadîs, t.y.

-----, *Edebü'l-Vezîr el-Ma'rûf bi-Kavânîni'l-Vizâre ve Siyâseti'l-Mülk*, yayı-na hazırlayan: Hasan el-Hâdî Hüseyin, Kâhire: Mektebetü'l-Hancı, 2. baskı, 1414/1994.

- Muslu, Cihan Yüksel, *Osmanlılar ve Memluklar: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*, trc. Zeynep Rona, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Özel, Ahmet, “Bezzâzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VI, 113-114.
- Özer, Hasan, “Kâfiyecî ve ‘el-Kitâbü'l-Vecîzü'n-Nizâm fî Izhâri Medâriki'l-Ahkâm’ adlı Risalesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 9, s. 351-377.
- , “Kâfiyecî (v. 879/1474) ve ‘İstibdal’ Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy. 18, s. 169-184.
- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân (v. 902/1497), *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-VII, Beyrut: Dâru'l-Hayât, ts.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, I-II, -----, *Hüsnu'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*, I-II, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye – İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâhu, 1387/1967.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1985.
- Yıldırım, İlyas, “Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Tarihindeki Yeri.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, XI/22 (2013): 255-284.
- ez-Zeylaî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf (v. 762), *Nasbu'r-Râye li-Ehâdisi'l-Hidâye*, I-IV, nşr. Muhammed Avvâme, Beyrut: Müessesetür-Reyyân li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1418/1997.

SEYFÜ'L-MÜLÛK VE'L-HÜKKÂM

MUHYİDDİN el-KÂFİYECİ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

[١] سيف الملوك والحكام

الشيخ الإمام العالم العلامة

أبي عبد الله محمد الكافيجي الحنفي

عامله الله بلطفه الجلي والخفي بمحمد وآله^٢

١ ن: كتاب سيف الملوك والحكام برسم خزانة مولانا السلطان المالك الملك الأشرف أي النصر قايتباي خلد الله ملكه وسلطانه.

٢ صاحب السلطان بايزيد بن محمد خان خلد الله ملكه كتاب سيف الملوك والحكام بالأحاديث. مما عمل برسم المقر الأشرف العالي الأميري الكبري الذكري العضدي محمود بك أعز الله أنصاره وضاعف اقتداره بمحمد وآله وسلام على عباده الذين اصطفى. قد وقف هذه النسخة الجليلة سلطانتنا الأعظم والخاصة المعظم مالك البري والبحري خادم الحرمين الشريفين السلطان بن السلطان السلطان الغازي محمود حال وقتها صحيحها شرعيًا لمن طالع وعلى أكرمه الله تعالى بالراحة والحسنى حرره العصر أحمد شيخ زاده المفتش بأوقاف الحرمين الشريفين غفر لها.

[Mukaddime]

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla...

Hamde lâyük olan, bize adâlet ve ihsânı emreden, hayâsızlık, kötülük ve düşmanlığı yasaklayan, Adnanoğullarının en üstün kabilesinden seçtiği Resûlünü insanlara hak yolunu burhan ve Kur'ân ile açıklasın diye gönderen Allah'a hamd olsun. Allah, Resûlüne ve takvâ ve rıdvân ehli olan âilesi ile ashâbına ve onlara hayır ve ihsân üzere ittibâ edenlere salât etsin.

İmdi; bu kitap, melikler ve yöneticilere doğrunun ve hükümlerin yolunu gösterecek, kendilerine düzen ve sağlamlığı göstermek sûretiyle dünya ve âhirette faydalı olacak, günler ve yıllar geçtikçe adlarının övgüyle anılıp canlı kalmasını sağlayacak, âhirette kendilerini Hak, Melik, Kerîm ve Allâm olan Mevlâ'larına yaklaştıracak *Melikler ve Yöneticilerin Kılıcı* adlı eserdir. Kitap, değerli insanlar katında kabulle karşılanacak üç üstün bâbdan oluşmaktadır.

Bu eseri cilâsının parlaklığını verdikten, güzelce tertip ettikten, latif bir sûrette tanzim ettikten ve muhkem bir şekilde nihâyete erdirdikten sonra başlığını ulu melikin, kudretli bir sultanın oğlu olan bu melikin isminin ziyetiyle hem nesli hem de şahsı ve yaratılıştan getirdiği özellikleri itibarıyla üstün bir kimse olan bu yüce şahsiyetin kıymetini anmak suretiyle süsledim. Kendisi bütün varlıkların övünç kaynağı, varlık ve cömertlikle mâruf, sâfi kaynak, olgunluk, hayır ve talep denizi, kuşluk güneşi, karanlık gecenin dolunayı, yüksek felek, halkın emniyet kaynağı, cömertlik denizi, hidâyet sancağıdır. Heyhât ki ne heyhât! Güneşin yağmur yüklü bulut gibi bir eli, ayın taşkın deniz gibi bir avucu nereden olabilir! Allah'ın âlemi tek bir kişide bir araya getirmesi inkâr edilecek bir şey değildir. İşte bu yüzden, kusurumu baştan kabul edip bundan dolayı mazur görülmemi dileyerek onun güzelliklerini ta'dâd etmeyi ve övgüye değer hasletlerinin güzel yönlerini derlemeyi murad ettim. Şurası muhakkak ki bütün azalarım dile gelse dahi sıfatlarının kühünü anlatmaya güç yetiremem.

[٢١] [المقدمة]

بسم الله الرحمن الرحيم^١

الحمد لله الحميد الذي أمرنا بالعدل والإحسان ونهانا عن الفحشاء والمنكر
والعدوان وبعث رسوله من أشرف قبائل بني عدنان ليبيّن للخلق طريق الحق بالبرهان
والقرآن صَلَّى اللهُ عليه وعلى آله وأصحابه الَّذِينَ هم أهل التَّقوى والرضوان وعلى
الذين اتَّبَعُوهم بالخير والإحسان. ٥

وبعد؛ فهذا كتاب سيف الملوك والحكّام المرشد لهم إلى سبيل الحقِّ والأحكام^٢
التّافع لهم في الأولى والعقبى على وجه النظام والإحكام المحيي ثنائهم بالخير على
وجه مرور الأيام والأعوام المقزّب [٢] في الآخرة للزّلفى عند مولاهم الحقّ الملك
الكريم العلامّ مشتملاً على ثلاثة أبواب شريفة مقبولة عند كرام الأنام. ١٠

فلمّا فرغت من عمل طراوة جلاء صيقله وحسن وجه ترتيبه ولطافة جودة تنظيمه
ونهاية رصانة إحكامه طرّزت عنوانه بزينة اسم الملك القرم وابن الهمام وبفخامة قدر
رسم العظامي والعصامي العبقري فخر الأنام المعروف بالوجود والوجود منبع خالص
بحر الكمال والخير والمرام شمس الضّحى بدر الدّجى فلك العلى أمن الورى بحر
التّدى علم الهدى هيهات فهيهات ثم هيهات من أين للشمس يد كالسّحاب الماطر ١٥
وأنى للقمر كُفّ كالبحر الزّاخر وليس من الله بمستنكر أن يجمع العالم [٢] في
واحد فلهذا أنشدت فيه اعتذاراً واعتراضاً بالقصور عن التعرّض لجناب تعداد محاسنه
وحسان وجوه مناقبه وإنّي لا أستطيع كنه صفاته ولو أنّ أعضائي جميعاً تكلم.

١ الأصل + من هذا الكون أستمّد التوفيق والعون.

٢ ش: المرشد لهم إلى الحق وسبيل الأحكام.

Hâsılı, onun kemâlâtı saymakla bitirilemez; bunu yapmaya kalkışan kişinin aciziyetini itiraf etmekten başka yapabileceği bir şey, başka bir seçeneği yoktur. Yine de gönlümüzü ferahlatıp hoş tutmak için mutlaka onun bu vasıflarını burada anmak gerekir. Nasıl ki güneş mutlaka doğacak, misk etrafa güzel koku saçacaktır, işte o da övgü göğünün ufkundan nurlar saçarak en güzel şekilde doğacaktır. Âgâh olun; o kusursuz bir dolunay ve engin bir denizdir. İlmen en kâmil, hilmen en vakarlı, yaradılışça en düzgün, ahlâkça en güzel, hayâsi en çok, bağışı en büyük, görüşü en isabetli, anılışı en güzel, re'yi en isabetli, aldığı tedbirleri doğruya en yakın olan kişidir. Artık biz tüm bunlardan sonra soyluluk, kerem ve kemâl elbiseleriyle süslenmiş, yüce ahlâk ve güzel ameller rütbesine çekilmiş bir görüntünün ortaya çıkmasını (*mazhar*) bekleyebiliriz: İşte bu kişi Emîr Mahmud Beg'dir.

Allah kendisine ihsânda bulunsun, geçmişlerine rahmet etsin, soyundan geleceklere din gününe dek ibkâ etsin. Ey âlemlerin Rabbi; yazdığım bu eseri zamanımızın Âsaf'ı zât-ı şâhânelerine hediye eyledim. Karıncanın Hz. Süleyman'a verdiği hediye kabîlinden görülebilecek bu hediye ile onun isminin satırlar ve sayfalara yazılmış bir halde ve günler, yıllar geçtikçe her yerde bâki kalacak şekilde kıyâmet gününe dek Kerîm ve Hallâk olan Allah'ın lütfu ile belgeler ve ufuklarda hayırla yâd edilmesini murad ettim. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Sonra geleceklere arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.” (eş-Şuarâ, 26/84), “(Sevineceklerse) Allah'ın lütfu ve rahmetiyle sevinsinler; çünkü bu, onların toplayıp biriktirdiklerinden daha değerlidir.” (Yûnus, 10/58), “Amel sahipleri böylesi bir kazanç için çalışmalıdır.” (es-Sâffât, 37/61), “Yarışanlar, işte bunlar için yarışsınlar.” (el-Muttaffifîn, 83/26). Bu sayede kendisinin iki bâkîye yani dünyada hayırla yâd edilmeye ve ahirette bol ecirle karşılaşmaya erişmesini istedim. Şüphesiz bu iki nimet ayrı ayrı güzeldir.

Bu hediyeyi takdim ederken kendisinden merhamet umar ve özür beyan eder bir sûrette şunları söyledim:

فحاصله أنّ كمالاته لا يسعها نطاق دائرة الإحصاء وليس لأحد سبيل إلى ذلك إلا طريق العجز عن الاستقصاء فهو الطريق ليس إلا ولكن لا بدّ من طيب الذكر استلذاذاً وابتهاجاً ومن حسن وجه الطلوع من أفق سماء الثناء منيراً وهاجاً كما لا بدّ من الشمس أن تلوّح ومن المسك أن يفوح ألا وهو البدر الأتمّ والبحر الخضمّ والأوفر علمًا والأوفر حلمًا والأعدل خلقًا والأجمل خلقًا والأكثر حياءً والأكبر عطاءً والأثقب فكرًا والأطيب ذكرًا [٣] والأصوب رأيًا والأقرب رعيًا هذا وأنا لندرجو فوق ذلك مظهرًا إلا المتحلي بحلل المجد والكرم والكمال والمجبول على رتبة مكارم الأخلاق ومحاسن الأعمال هو الأمير محمود بك.

أحسن الله إليه ورحم سلفه وأبقى خلفه إلى يوم الدين يا رب العالمين فجعلتُ هذا تحفةً للجناب العالي السامي آصف الزمان تحفة التملة لحضرة سليمان ليحيي ذكره بالخير في البلدان والآفاق مكتوبًا في الأسطر والأوراق باقياً على وجوه صفحات الأيام والأعوام في كل مكان إلى يوم التناد والتلاق بلطف الله الكريم الخلاق قال الله عزّ وجلّ ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء، ٨٤/٢٦] كما قال الله تعالى ﴿فَبِذَلِكَ [٣-ب] فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾ [يونس، ٥٨/١٠] ﴿لِيَجْزِيَكَ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾ [الصفات، ٦١/٣٧] ﴿وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ [المطففين، ٢٦/٨٣] فيحصل له به الأبقيان الذكر الجميل في الأولى والأجر الجزيل في الأخرى فلينعم هذا ثم نعم ذلك.

وقلتُ في حق هذه التحفة استعطافاً واعتذاراً:

*Sana sözümle verdiğim hediyeği reddetmeyesin
Lafzını da nazmını da senden aldık*

*Allah Azze ve Celle de şükürünü kabul eder
Vahyini ve kelâmını kendisine okuyana¹*

5 Yine örneklğine baş vurup iltifatına mazhar olma umuduyla şunları söyledim:

*Bütün faydaları işâretim ihtivâ etti
O, işlemeli bir yazma üzerindeki süsler gibidir*

10 *Yardım isteyeneye de zanlıya da yolu gösteren
Meselelerin yıldızları onun üzerine dağıldı*

Emîr için en açık lisânla ve en ince kalple ettiğim dualarımı her dâim sürdürmekteyim. Tıpkı fesâhatiyle meşhur ve işinde usta Asmaî'nin hayır, fazilet ve burhanla şöhet bulmuş halife Me'mûn'a dua edişi gibi. Rabbim bu duaya iltifat eder ve rıza gösterirse umabildiğim son noktaya erişmiş ve temenni edebildiğim son durağa varmış olurum. Kolaylaştırıcı, Kerîm, Vehhâb olan Allah Rahîmdir, Cevâddır, kapıları açıcıdır.

1 Beyit, İbn Tabâtabâ el-Alevî'nin bir şiirinde yer almaktadır. Bk. Seâlibi, *Simâru'l-Kulûb*, s. 3.

لا تنكرن إهدائنا لك منطفاً منك استفدنا لفظه ونظامه

فالله عز وجل يشكر فعل من يتلو عليه وحيه وكلامه^١

كما قلتُ فيه امتثالاً واستجاباً:

كل الفوائد قد حوته إشارتي وهي الطراز على وشاح معلم

وتناثرت فيها نجوم مسائل تهدي السبيل لمنجدٍ ولمتهم

٥

ودعوت له بأطلق لسانٍ وأرقّ جنانٍ أنّه لا يزول ولا يزال بكل أوانٍ كما دعا به
الأصمعيّ السّحبان بديع الشّأن [٤١] للخليفة المأمون الشّهير بالخير والفضل والبرهان
فإن التفت إليه من لطفه وارتضاه ففيه غاية ما أتوقّعه ونهاية ما أتمناه والله هو الميسر
الكريم الوهاب وهو الرّحيم الجواد مفتح الأبواب.

BİRİNCİ BÖLÜM

Saltanat, Emirlik ve Vâlîliğin Gerektiği Şekilde Muteber Bir Sûrette Açıklanması Adâlet, Zulüm ve İlgili Diğer Konuların Açıklanması

5 Allah Teâlâ, “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız.” (Âl-i İmrân, 3/110) buyurmuştur. Yine Allah Teâlâ, “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.” (Âl-i İmrân, 3/104), “Muhakkak ki Allah adâleti, ihsânı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza alasınız diye size böyle öğüt veriyor.” (en-Nahl, 16/90) buyurmuştur. Abdullah b. Mes’ûd (ra), “Bu âyet, Allah Teâlâ’nın Kitâb’ında örnek alınıp uygulanacak hayrı ve sakınıp uzak durulacak şerri beyân eden en kapsamlı âyettir” demiştir.

15 Adâlet kimi zaman sözlerle, kimi zaman mallarla, kimi zamansa fiillerle olur. Sözlerde âdil olman; fazilette üstün olan bir kimseye daha düşük birine hitap ederken kullandığın üslûpla, âlim bir zâta câhile hitap ederken kullandığın üslûpla hitap etmemendir. Bir kimseyi överken ve yererken yaptığı iyiliği ve kötülüğü dikkate alır bir tavır benimsemendir. Bir şeye 20 rağbet ettirirken de ondan sakındırırken de o şeyin kaynağına (*esbâb*) göre davranmalısın; ne aşırıya kaçarak sözünü savurman ne de söylenmesi gerekenleri içinde tutman doğru olur. Lisânını kendi mizanından geçirerek kullan ve onu haksız övgülerden de yersiz tenkitlerden de muhafaza etmeye çalış.

25 Hikmetli sözlerin derlendiği bir eserde (*Mensûru’l-hikem*) şöyle bir cümle geçer: Allah Teâlâ insanı en değerli canlı (*hayvân*) kılmış ve lisânı onun en değerli uzvu haline getirmiştir. Allah, lisânı içte yatan düşüncelerin tercümanını, akılların ve basiretlerin bir araya getirdiği hususları açıklığa kavuşturan araç ve hak ile bâtılı birbirinden ayıran kıstas (*furkân*) kılmıştır.

الباب الأول

في بيان شرف السلطنة والإمارة والولاية على وجه معتبر كما ينبغي

وفي بيان العدل والجور وفي بيان ما يناسب ذلك

قال الله تعالى ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾ [آل عمران، ١١٠/٣] كما قال تعالى ﴿وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ [٣٤] وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾ [آل عمران، ١٠٤/٣] كما قال تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِي ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ [النحل، ٩٠/١٦] قال عبد الله بن مسعود رضي الله عنه «هذه الآية أجمع آية في كتاب الله تعالى لخيرٍ يمثل ولشرٍ يجتنب»^١.

ثم العدل يكون تارةً بالأقوال وأخرى يكون بالأموال والأفعال أما عدلك في الأقوال فهو أن لا تخاطب الفاضل بخطاب المفضول ولا العالم بخطاب الجهول وأن تقف في المدح والذم على حسب الإحسان والإساءة وليكن إرغابك وإرهابك على طبق أسبابهما من غير سرفٍ ولا تقصيرٍ فلسانك في ميزانك فاحفظه من رجحان أو نقصان.

وذكر [٥] في منشور الحكم^٢ أن الله تعالى جعل الإنسان أفضل حيوان وصير أفضل جراحة فيه اللسان فجعله للضمائر ترجماناً ولما جمعته العقول والبصائر تبياناً وبين الحق والباطل فرقاناً.

١ ش: شرّ يجتنب.

٢ ش: منشور الحكم.

Mallarda âdil olman, terettüp ettiği kadar alman ve aldıklarını hak sahiplerine iletmemdir. Çünkü sen haklar bakımından güven duyulan bir elçiden ve rehin alan bir kefinden ibâretsin. Elinde tuttuğun şeylerin külfeti sana yüklenirken nimetinden başkaları istifâde eder. İşin doğrusu, sen bu konuda hayra delâlet eden bir kimse gibi olmalısın. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Hayra delâlet eden kişi, onu bizzât işlemiş gibidir”,¹ “Bir sadaka yetmiş bin kişinin elinden geçse en sondaki kişi ilk kişi gibi ecir kazanır.”² Bu anlatılanlar, mallarda âdil davranmanın önemini beyan sadedindedir.

Fiillerde âdil olman, hiç kimseyi suçsuz yere cezalandırmaman ve samimi bir tövbe etmeyen hiç kimseyi affetmemendir. Öfken iyilikleri uzak tutmaya ve hoşnutluğun kötülükleri affetmeye sevk etmesin. İşte bunu ifade etmek için, “Muhabbette aşırıya kaçmayasın, buğuzda heder olacak noktaya varmayasın” denmiştir. “İnsanların en nâhoşu, iyiliklerle kötülükleri bir görendir” sözü de bunu ifade eder. Akıl sahibi kimse, muhatap olduğu insanlardan hangisine hoşnutluk, hangisine öfke duyacağını bilmeli ve her birinin hakkını bulunduğu konuma göre gerektiği şekilde vermelidir. İbn Abbâs (ra) şöyle demiştir: “Güzel ahlâkı en kapsamlı şekilde ifade eden âyet, Allah Azze ve Celle'nin ‘Kolaylığı seç, iyi olanı emret, câhillere aldırma!’ (el-A'râf, 7/199) sözüdür.” Rivâyet edildi ki Hz. Peygamber (sav), Cebrâil'e (as), âyette emrolunan iyinin (*urf*) ne olduğunu sordu. Cebrâil, “Ben bilmiyorum, Allah Azze ve Celleye sorayım” dedi. Allah'a sorup geri döndü ve şöyle dedi: “Ey Muhammed; iyilik, seni mahrum bırakana vermen, sana gelmeyene gitmen ve sana zulmedeni affetmemdir.”³

Âlimler, bu âyetin Allah tarafından Hz. Peygamber'in (sav) şahsında bütün ümmete yöneltilmiş bir nasihat olduğunu [ve böylelikle herkesin güzel ahlâkla sorumlu tutulduğunu] söylemişlerdir. Âyette güzel ahlâka dair zikredilen üç husus, emredilen ve yasaklanan ne varsa hepsini içinde barındırır. Sıla-ı rahmi kesenlerle ilişkilerin sürdürülmesi, günah işlemiş mü'minlerin affedilmesi ve bu gibi itaatkârların ahlâkıdan olan hususlar, “Kolaylığı seç” emrinin kapsamına dâhildir. Allah'a karşı takvâlı olmak, sıla-i rahim, gözü haramdan sakınmak ve âhiret yurduna hazırlanmak, “İyi olanı emret” emrinin kapsamına dâhildir.

1 Tirmizî, “İlim”, 14.

2 Taberânî, *Mekârimu'l-Ahlâk*, s. 355.

3 İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, II, 563.

وأما عدلك في الأموال فهو أن تأخذ بحقها وتدفعها إلى مستحقها لأنك في الحقوق سفيه مؤتمن وكفيل مرتهن عليك غرمها ولغيرك غنمها فتكون في ذلك في الحقيقة كالدال على الخير وقد قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «الدال على الخير كفاعله»^١ كما قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لو جرت الصدقة على يد سبعين ألفاً كان أجر آخرهم مثل أجر أولهم»^٢ هذا بيان شأن العدل في الأموال.

وأما عدلك في الأفعال فهو أن لا تعاقب إلا على ذنب [٣٥] ولا تغفو إلا عن إنابة ولا يبعثك السخط على إطراح المحاسن ولا يحملك الرضى على العفو عن المساوي ولأجل هذا قيل «لا يكن حبك كلفاً ولا بغضك تلفاً» كما قيل «أخبث الناس المساوي بين المحاسن والمساوي». فينبغي للعاقل أن يراعي مقام كل واحد من الرضى والسخط وأن يعطي لكل مقام منهما حقه كما ينبغي وقال ابن عباس رضي الله عنهما «أجمع آية لمكارم الأخلاق هو قول الله عز وجل ﴿خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ [الأعراف، ١٩٩/٧]. روي أن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال لجبريل عليه السلام «ما هذا العرف الذي أمر به؟» فقال له «لا أدري حتى أسأل الله عز وجل» فرجع إليه فسأله ثم جاءه فقال له «يا محمد هو أن تعطي من منعك [٦] وتصل من قطعك وتعفو عمن ظلمك»^٣.

وقال العلماء هذه الآية وصية من الله تعالى لنبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تعم جميع أمته وأخذ بمكارم الأخلاق وهي ثلاث قد تضمنت جميع المأمورات بها وجميع المنهيات عنها فقد دخل في قوله تعالى ﴿خُذِ الْعَفْوَ﴾ صلة القاطعين والعفو عن المذنبين من المؤمنين وغير ذلك من أخلاق الطائعين وقد دخل في قوله تعالى ﴿وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ﴾ تقوى الله تعالى وصلة الأرحام وغيص الأبصار والاستعداد لدار القرار

١ الترمذي، كتاب العلم، ١٤. الحديث ساقط من ش.

٢ الطبراني، مكارم الأخلاق، ص ٣٥٥.

٣ ابن عطية الأندلسي، المحرر الوجيز في تفسير الكتاب العزيز، المجلد الثاني، ٣٦٥.

İlim ahlâkını kuşanmaya teşvik, zâlimlerden yüz çevirmek, sefihlerle ağız dalaşına girmekten, câhillerle ve ahmaklarla bir olmaktan sakınmak ve bunların dışında Allah'ın nebîsi Hz. Peygamber'e (sav) emrettiği bütün ahlâkî davranışlarsa "Câhillere aldırma" emrinin kapsamına dâhildir.

5 "Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez." (el-Bakara, 2/26) âyeti tefsir edilirken şöyle bir açıklama yapılmıştır: Bu ifadeler İncil'de yer alan bir temsile işaret eder ki bu temsilde Kin tutmuş kalpler tahıl kepeğiyle, katı kalpler çakıl taşlarıyla ve sefihlerle muhâtap olmak eşek arılarını kışkırtmakla temsil edilmiştir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Rabbim bana dokuz şey emretti: Kendi başıma iken de insanlarla birlikte iken de ihlâslı olmam, hoşnutluk hâlinde iken de gazap halinde iken de adâletli davranmam, zenginken de fakirken de orta yolu tutturmam, bana zulmedeni affetmem, bana gelmeyene silâ-ı rahimde bulunmam, beni mahrum bırakana vermem, ağzımdan çıkan sözün zikir, sükûtumun fikir ve düşüncemin ibret olması."¹ Hz. İsa'ya (as), kendisine denk birisinin olup olmadığı sorulunca şöyle cevap vermişti: "Evet, sözü zikir ve hikmet, sükûtu fikir, düşüncesi ibret olan kişi bana denktir."

20 Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Âdil imâmın reâyâsı için yaptığı bir günlük çalışma (*amel*), âbidin ailesi için yaptığı yüz veya elli yıllık çalışmadan üstündür."² İbn Sîrîn, Hz. Peygamber'in şu sözünü aktarmıştır: "Bir saatlik adâlet, bir yıllık ibâdetten daha hayırlıdır." Müslim, *Sahîb*'inde Hz. Peygamber'in (sav) şu hadisini nakletmiştir: "Cennet ehli şu üç sınıf insandan müteşekkildir: Yetki sahibi olup adâletle davranan kişi, bütün yakınlarına karşı merhametle muâmele eden adam ve ehl ü iyâli olup da iffetli, günahlardan uzak duran fakir."³

1 İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Ustûl*, XI, 687.

2 Ebû Nuaym, *Faziletü'l-Âdilîn mine'l-Vulât*, s. 116.

3 Müslim, "Cenner", 63.

كما دخل في قوله تعالى ﴿وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ﴾ الحِصَّ على التخلُّق بالعلم والإعراض عن أهل الظلم والتنزّه عن منازعة السّفهاء ومساواة الجهلة والأغبياء وغير ذلك من الأخلاق التي [٢٦-] أمر الله تعالى نبيّه محمداً صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بها.

وذكر في تفسير قول الله تعالى ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَغُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا﴾ [البقرة، ٢٦/٢] أنّه مَثَلٌ في الإنجيل غَلَّ الصّدر بالتخّالة والقلوب القاسية بالحصاة ومخاطبة السّفهاء بإثارة الزنابير وقال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أمرني ربي بتسع الإخلاص في السرّ والعلانية والعدل في الرضى والغضب والقصد في الغنى والفقر وأن أعفو عمّن ظلمني وأصل من قطعني وأعطي من حرمني وأن يكون نطقي ذكراً وصمتي فكراً ونظري عبثاً». ١ قيل لعيسى عليه السلام «هل يكون أحد مثلك؟» قال «نعم من كان كلامه ذكراً وحكمته وسكوته فكراً ونظره عبثاً يكون مثلي».

وروي عن أبي هريرة رضي الله عنه [٧] أنّ النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال «لعمل الإمام العادل في رعيته يوماً واحداً أفضل من عمل العابد في أهله مائة عام أو خمسين عاماً» ٢ وقال ابن سيرين قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «عدل ساعة خير من عبادة سنة» ٣ وروى مسلم في صحيحه أنّ النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال «أهل الجنة ثلاثة ذو سلطانٍ مقسط ورجلٌ رحيم القلب بكل ذي قربي وفقيرٌ عفيف متعفف ذو عيال» ٤

١ أخرجه ابن الأثير كذا: «أمرني ربّي بتسع خشية الله في السرّ والعلانية وكلمة العدل في الغضب والرضى والقصد في الفقر والغنى وأن أصل من قطعني وأعطي من حرمني وأعفو عمّن ظلمني وأن يكون صمتي فكراً ونطقي ذكراً ونظري عبثاً وأمر بالغزف وقيل المعروف»، أنظر جامع الأصول، المجلد الحادي عشر، ٧٨٦.

٢ قاسم بن سلام، كتاب الأموال، بتحقيق خليل محمد هراس، بيروت: دار الفكر، ص ١٣.

٣ حرّجه أبو نعيم بمهذه الألفاظ: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة، قيام ليلتها، وصيام نهارها، وخوض ساعة في حكم أشد وأعظم من تعصبة سبعين سنة»، فضيلة العادلين من الولاة، ص ١١٦. قال العجلوني في كشف الخفاء: «عدل يوم واحد أفضل من عبادة ستين سنة رواه الديلمى عن أبي هريرة وأسندته من طريق أبي نعيم بلفظ عدل حكم ساعة خير من عبادة سبعين سنة». أنظر، كشف الخفاء، المجلد الثاني، ص ٥٨.

٤ المسلم، كتاب الجنة، ٦٣.

Yine Müslim'in *Sahîh*'inde geçen, Efendimizin (sav) bir diğer hadisi şöyledir: "Âdil davranan insanlar Allah'ın huzurunda, Rahmân'ın sağında yer alan nurdan minberler üzerinde olacaklar. Adâletle hükmeden, ailelerine ve yönetimleri altındaki insanlara âdil davrananlara karşı Allah'ın her iki eli de sağdır."¹ Ebû Nuaym, Hz. Peygamber'in şu hadisini rivâyet etmiştir: "Cennette beş bin kapısı olan bir saray vardır. Bu saraya yalnızca nebî, siddîk, şehit ve âdil imâm girip içinde oturabilir."²

Rivâyet edildiğine göre Ömer b. el-Hattâb (ra) Ka'b'a, "Bana Adin cennetinden haber ver" dedi. Ka'b şöyle cevap verdi: "Ey mü'minlerin emîri; bu cennette yalnızca nebî, siddîk, şehit yahut âdil imâm oturabilir." Hz. Ömer, "Ben nebî değilim ancak Resûlullah'ı (sav) tasdik ettim. Âdil imâm olmaya gelince, umarım ki zâlim olmayayım. Ayrıca şehitlik nerede, ben neredeyim!" Hasan-ı Basrî, Hz. Ömer'in bu sözü üzerine şunları söylemiştir: "Allah Teâlâ onu siddîk, şehit, adâletin şahsında teccessüm ettiği bir yönetici (*hakem*) kıldı."³

Bu hususta Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir" (en-Nisâ, 4/58). Bu âyette geçen adâlet, iddia sahibinin delil getirmekle ve buna karşın inkâr eden tarafın yemin etmekle mükellef oluşu diye tefsir edilmiştir. Bu âyetteki hitap vâlî, emîr ve hâkim gibi yöneticilik makamlarında bulunan kimselere yönelik olmakla birlikte, hitabın kapsamına bütün insanlar dâhildir. Zira Hz. Peygamber (sav), "Her biriniz çobansınız ve her biriniz raiyyesinden (güttüklerinden) sorumludur. Devlet başkanı (*imâm*) çobandır ve raiyyesinden sorumludur, erkek ailesinin çobanıdır ve onlardan sorumludur, kadın kocasının evinin çobanıdır, köle efendisinin malının çobanıdır."³ buyurmuştur. Kezâ, bir şey üzerinde hükmetme konumunda bulunan herkes, idaresi altındakilerden sorumludur. Buna göre, Allah tarafından müslümanların idaresiyle görevlendirilmiş yetki sahibi her bir kişinin bu hadise göre amel etmesi ve hiçbir sûrette onun dışına çıkmaması gerekir. Bu sayede dünya ve âhirette iyiliğe erişir. Ne kadar da güzel bir kazanç!

1 Müslim, "İmâre", 18.

2 Ebû Nuaym, *Faziletü'l-Âdilîn mine'l-Vulât*, s. 136.

3 Buhârî, "Cum'a", 10; Müslim, "İmâre", 20.

وروي أيضًا أن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال «المقسطون عند الله على منابر من نور عن يمين الرحمن وكلتا يديه يمين الذين يعدلون في حكمهم وأهليهم وما ولّوا عليه»^٢ وروي أبو نعيم أن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال «إن في الجنة قصرًا له خمسة آلاف باب لا يدخله ولا يسكنه إلا نبيٌّ أو صديقٌ [٣٧] أو شهيدٌ أو إمامٌ عادل»^٣.

روي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال لكعب «أخبرني عن جنة عدن» قال «يا أمير المؤمنين لا يسكنها إلا نبيٌّ أو صديقٌ أو شهيدٌ أو إمامٌ عادل» فقال «ما أنا نبيٌّ وقد صدقت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وأما إمامٌ عادلٌ فإني أرجو أن لا أجور وأما الشهادة فأتى لي بها» قال الحسن فجعله الله تعالى صديقًا شهيدًا حكمًا عادلًا.

هذا وقد قال الله تعالى ﴿وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا﴾ [النساء، ٥٨/٤] وفسر العدل ههنا بالبينة على المدعي واليمين على ما أنكر وهذا خطاب للولاة والأمراء والحكام ويدخل في هذا جميع الخلق لقول النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «كلكم راعٍ وكلكم [٨] مسؤولٌ عن رعيته فالإمام راعٍ وهو مسؤولٌ عن رعيته والرجل راعٍ على أهله وهو مسؤولٌ عنهم والمرأة على بيت زوجها والعبد راعٍ على مال سيده»^٤ وكذلك جميع من له حكم على شيء فمسؤولٌ عنه فيجب على كلٍّ من ولّاه الله أمر المسلمين أن يعمل بهذا ولا يخرج عنه بحال فيحصل له خير الدنيا والآخرة فما أحسن هذا .

١ ش + فيه.

٢ المسلم، كتاب الإمارة، ١٨.

٣ حُرَّجَهُ أَبُو نَعِيمٍ بِهَذِهِ الْأَلْفَاظِ: «إِنَّ فِي الْجَنَّةِ قَصْرًا، حَوْلَهُ الْبُرُوجُ وَالْمُرُوجُ، لَهُ خَمْسَةُ أَلْفِ بَابٍ، لَا يَدْخُلُهُ أَوْ لَا يَسْكُنُهُ إِلَّا نَبِيٌّ أَوْ صَدِيقٌ أَوْ شَهِيدٌ أَوْ إِمَامٌ عَادِلٌ»، فضيلة العادلين من الولاة، ص ١٣٦.

٤ البخاري، كتاب الجمعة، ٤٠١؛ المسلم، الإمارة، ٢٠.

٥ في الأصل وش: "فيجب على كلٍّ من ولاة أمر المسلمين" والصحيح ما أئتمناه.

Ka'bû'l-Ahbâr, kendisine sultan hakkında yöneltilen soruya şöyle cevap vermiştir: “Sultan, Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Sultana karşı dürüst davranan kimse doğru yol üzeredir, onu aldatansa yolunu şaşırır.”¹ Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Kıyâmet günü 5 âdil ve zâlim yöneticiler (*vülât*) getirilecek ve sırat üzerinde duracaklar. Sırat onları bir kez sallayacak ve yöneticiliği esnasında zulme sapıp haksız yere mala el koyan, sorumluluğu altındaki bir müslümana hâinlik eden yahut verdiği bir hükümde doğruluktan ayrılan herkes bu sallayışla cehennemin dibine kadar düşecek.” Denildi ki baş üstü düşüş yetmiş yıl boyunca sürecek.

10 Allah Teâlâ zâlimlere yönelik on tehditte bulunmuştur:

1. Şiddetli buğuz. Delili şu âyettir: “Hiç şüphe yok ki O, zâlimleri sevmez.” (eş-Şûrâ, 42/40).

2. Lanet. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Bilin ki, Allah'ın lâneti zâlimlerin üzerine olacaktır!” (Hûd, 11/18).

15 3. Yerleri yurtlarının harap oluşu. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “İşte haksızlıkları yüzünden çökmüş evleri! Anlayan bir kavim için elbette bunda ibret vardır.” (en-Neml, 27/52).

4. Ölüm sarhoşluğunun ağırlığı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Bu zâlimleri can çekişirlerken [melekler ellerini uzatmış, ‘Canlarınızı verin, bugün Allah'a karşı haksız yere söylediklerinizden, O'nun âyetlerine büyüklük taslamanızdan ötürü alçaltıcı azapla cezalandırılacaksınız’ derken] bir gör- 20 sen!” (el-En'âm, 6/93).

5. Mahşerdeki hallerinin ağırlığı. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “(Allah, görevlilere buyurur;) Toplayın o zâlimleri, onların yoldaşlarını ve Allah'ın 25 dışında taptıklarını; hepsini cehennemin yoluna sürün!” (Sâffât, 37/22).

6. Elem verici azap. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Doğrusu zâlimler için elem verici bir azap vardır.” (İbrâhîm, 14/22).

7. Cehennem yakıtı olmaları. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Haksız davrananlar ise cehennemin yakıtı olmuşlardır.” (el-Cin, 72/15).

1 Şihâbüddin b. Muhammed el-İbşihî, *el-Müstetrafî Külli Fennin Müstezraf*, s. 100.

وسئل كعب رضي الله عنه عن السلطان قال «ظَلَّ اللهُ في أرضه فمن ناصحه اهتدى ومن غشَّه ضلَّ»^١ وروي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال «يؤتى بالولاية يوم القيامة من أهل العدل والظلم فيقفون على الصراط فينفضهم نفضة فكل من ظلم وأخذ في امرته أو خان مسلمًا في ولايته أو مال في حكومة فإنه يقع من تلك التفضية إلى قعر جهنم» وقيل [٣٨] بقي هاويًا على رأسه سبعين سنة.

وقد تواعد الله تعالى الظالمين بعشرة؛

الأولى البغضاء دليلها قول الله عز وجل «إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ» [الشورى، ٤٠/٤٢].

الثانية اللعنة قال الله تعالى «أَلَا لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ» [هود، ١١/١٨].

الثالثة خراب الديار قال الله تعالى «فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ» [النمل، ٥٢/٢٧].

الرابعة شدة سكرة الموت قال الله تعالى «وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ فِي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ» [الأنعام، ٩٣/٦].

الخامسة شدة الحشر قال الله تعالى «أُخْشِرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ» [الصفات، ٢٢/٣٧].

السادسة العذاب الأليم قال الله تعالى «إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» [الشورى، ١٢/٢٤] [إبراهيم، ٢٢/١٤].

السابعة أنهم حطب جهنم قال الله تعالى «وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا» [الجن، ١٥/٧٢].

8. Bir dostlarının, sözü dinlenir bir şefaathçilerinin olmaması. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Zâlimlerin ne bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaathçisi olacaktır.” (el-Mü'min, 40/18).

5 9. Azâbın uzun sürmesi. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz zâlimler derin bir ayrılığa düşmüşlerdir.” (el-Hac, 22/53).

10. İsyanda en ileri noktada yer alan büyük korku. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.” (el-Mâide, 5/44). Allah, kendisine edilen tövbeyi kabul eder.

10 Tevbe, yaptığı yanlıştan derhal vazgeçmek ve haksız yollarla ele geçirilen şeyleri sahiplerine iâde etmek, Allah haklarından riâyet etmediklerine pişmanlık duymak ve gelecekte bir daha asla tekrarlamayacağına azmetmektir. Allah, bu sûrette yapılan bir tevbe kabul edeceğini vaat etmiştir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “...Yaratanınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün. Öyle yapmanız yaratıcınızın katında sizin için daha iyidir; böylece Allah tövbenizi kabul etmiş olur. Çünkü acıyıp tövbeleri kabul eden ancak O'dur.” (el-Bakara, 2/54), “Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah'a tövbe edin.” (et-Tahrîm, 66/8).

20 Ben derim ki; âdil sultan, kullar arasında adâletli davranan ve zulümden, fesattan sakınan kişidir. Zâlim sultan ise uğursuzdur; hükümranlılığı kalıcı değildir, devam etmez. Zira Hz. Peygamber (sav), “Hükümranlılık küfür ile devam edebilir ancak zulüm ile asla devam etmez” buyurmuştur. Tarih kaynaklarında zikredildiği üzere, Mecûsiler dünya üzerinde hükümranlılık sağlamış ve âleme dört bin yıl boyunca hükmetmişlerdir. Bu konu, üçüncü bâbda inşallah bütünüyle ele alınacaktır.

25 Hz. Ali'nin (ra) Mâlik b. el-Eşter'i (ra) Mısır'a vâlî tayin ederken yazdığı ahidnâmede, kendisine Allah'tan takvâ ile sakınmayı ve O'na itaat etmeyi, Allah'a eli, kalbi ve lisânıyla yardım etmeyi emrettiği belirtilir. Hz. Ali ahidnâmenin devamında Mâlik'e şunları söylemiştir:

الثامنة أن ليس لهم حميم ولا شفيع يطاع [قال الله تعالى ﴿مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ
وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾ [الغافر، ١٨/٤٠].^١

التاسعة طول العذاب قال الله تعالى ﴿وَأَنَّ الظَّالِمِينَ لَنُفِي سِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ [الحج،
٥٣/٢٢].

٥ العاشرة الهول [٩] العظيم ليس وراءه في العصيان أمر جسيم قال الله تعالى
﴿وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ﴾ [المائدة، ٤٤/٥] فمن تاب إلى
الله تاب الله عليه.

١٠ والتوبة هي الإقلاع في الحال مع ردّ المظالم إلى أهلها والتدم على ما فرط من
حقوق الله تعالى مع العزم أن لا يعود إليها أبداً في الاستقبال فإذا فعل ذلك فقد وعد
الله تعالى بقبولها قال الله تعالى ﴿فَتُوبُوا إِلَى بَارئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ
عِنْدَ بَارئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ﴾ [البقرة، ٥٤/٢] كما قال الله تعالى
﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا﴾ [التحريم، ٨/٦٦].

فأقول السلطان العادل من عدل بين العباد وحذر من الجور والفساد وأما السلطان
الظالم فهو مشؤوم لا يبقى ملكه ولا يدوم لأنّ النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يقول «الملك
[٣٩] يَبْقَى مَعَ الْكُفْرِ وَلَا يَبْقَى مَعَ الظُّلْمِ» وفي التواريخ أنّ المجوس ملكوا الدنيا وأمر
١٥ العالم أربعة آلاف سنة وتمام هذا سيجيء في الباب الثالث إن شاء الله تعالى.

وذكر في عهد علي بن أبي طالب كرم الله وجهه إلى مالك بن الأشتر رضي الله عنه
حين ولّاه مصر أنه أمره بتقوى الله تعالى وطاعته وأن ينصر الله بيده وقلبه ولسانه فقال له

“Sevdiğin şeyde de hoşlanmadığın şeyde de hevâna mukayyed ol. Raiyyeye karşı kalbinde merhamet ve muhabbet duy. Sana yapıldığı takdirde hoşuna gideceği üzere insanların sürçmelerini bağışla. Zira sen insanların fevkinde/ üstündesin ama seni bu vazifeye tayin eden (*veliyü'l-emr*) senin de fevkinde. Allah ise seni bu vazifeye tayin edenin de fevkinde. Bağışladığın bir şeyden 5 ötürü asla pişmanlık duyma, ceza verdim diye mutlu olma, bir şekilde aşılabilir bir durum karşısında hızlı davranıp hataya düşme. Sahip olduğun iktidardan mütevellit bir kibre kapılacak olduğunda senin fevkinde olan Allah'ın hükümranlılığının azametine nazar edip ibret al. İşte bu nazar tamah duygunu bastırarak, sivri taraflarını törpüleyecek ve başından giden aklını 10 tekrar kontrol altına almanı sağlayacaktır. Allah Teâlâ'ya karşı adâletin gereğini yapan ol, nefsin söz konusu olduğunda insanlara, hâssaten âilene ve reâyândan kendilerine özel sevgi beslediğin kimselere karşı adâletin gereğini yapan ol. Zira buna riâyet etmediğin takdirde zulmetmiş olursun. Allah 15 Teâlâ, kullarına zulmedenin hasmıdır; hasmı Allah olanın hücceti dayanaksız hale gelir. Zulümde ısrar, Allah'ın nimetini değiştiren ve yerine gelecek cezasını hızlandıran en etkin davranıştır. En çok sevdiğin işler, hakkaniyetçe en dengeli, adâletçe en kapsamlı ve reâyânın hoşnutluğunu en başarılı sûrette temin edecek icraatlar olsun. Zira genel halk kitlelerinin öfkesi seçkinlerin 20 hoşnutluğunu sıyrıp götürürken genel halk kitlelerinin hoşnutluğu karşısında seçkinlerin öfkesi göz ardı edilebilecek bir durumdur. Reâyânın vâlîye bolluk zamanında en çok yük olurken darlık zamanında en az yardım eden, insaftan nasibini almamış, taleplerinde çok ısrarcı olup istediğini elde ettiğinde en az şükreden, mahrum kaldığıdaysa en çok ağlayıp özür beyan eden ve zamanın 25 getirdiği sıkıntılara karşı sabrı en az olan kesimi seçkinlerdir. Diğer taraftan dinin direği, müslüman cemaati teşkil eden ve düşmanlara karşı iş görebilecek kesim ise ümmetin geniş halk kitleleridir (*âmm*). Sen de bu insanlara karşı yakın ve meyilli olasın. Reâyân arasında insanların kusurlarını en çok araştıranlar kimlerse kendinden en uzak tuttuğun ve en çirkin bulduğun kimseler 30 onlar olmalıdır. Zira insanların ayıpları olabilir ve bunların üstünü örtmek herkesten önce vâlînin vazifesidir. Bu yüzden muttali olmadığın ayıpları bulup ortaya çıkarma derdinde olma. Senin vazifen, muttali olduğun ayıpları temizlemekten ibarettir. Muttali olmadığın ayıplar hakkında hükmü verecek olan Allah'tır.” Bu ahidnâmede reâyânın ahvâli ve yönetimiyle ilgili birtakım hususlara değinilmiştir. Bunları öğrenmek isteyenler ahidnâme metnine mü- 35 racaat edebilirler. Metni okuyanlar inşallah pek çok hayır kazanacaklardır.

«املك هواك فيما تحبُ وتكره وأشعر قلبك الرَّحمةَ للرعيَّةِ والمحبَّةَ لهم والعفو عن هَفَواتِهِمْ كما تُحِبُّ أن يُفَعَلَ بِكَ فَإِنَّكَ فوقَهُمْ ووالي الأمرِ فوقَكَ واللهُ فوقَ مَنْ وَلاكَ ولا تُتَدَمَّنْ على عفوٍ ولا تَبْجَحَنَّ بعقوبةٍ ولا تُسرِعَنَّ إلى بادرةٍ وجدتَ عنها مَندُوحَةً فإذا أحدثتَ لك ما أنتَ فيه من سُلطانِكَ أُبْهَتَهُ فانظُرْ إلى عِظَمِ مُلْكِ اللهِ تعالى [١٠] فوقك وقدرته عليك فإنَّ ذلك يطامن من طَمَاحك ويكفَّ من غَرَبِكَ وَيَفِيءُ ٥

إِلَيْكَ بِمَا غَزَبَ من عَقْلِكَ أنصفَ اللهُ وأنصفَ الناسَ من نفسِكَ وخاصَّةً أهلكَ ومن لك فيه هوى من رعيَّتِكَ فإنكَ إن لا تفعلَ تظلمَ ومن ظلمَ عبادَ اللهِ كان اللهُ خصمه ومن كان اللهُ خصمه أدحضَ حجته وليس شيءٌ أدعى إلى تغييرِ نعمةِ اللهِ وتعجيلِ نِقْمَتِهِ من إقامةِ على ظلمٍ وليكن أحبُّ الأمورِ إليك أو سَطَها في الحقِّ وأعمَّها في العدلِ وأجمَعها لرضى الرعيَّةِ فإنَّ سخطَ العامَّةِ يجحفُ برضى الخاصَّةِ وإنَّ سخطَ الخاصَّةِ يغتفرُ مع رضى العامَّةِ وليس أحدٌ من الرعية أثقلَ على الوالي مؤنةً في الرِّخاءِ وأقلَّ معونةً في البلاءِ وأكرهَ للإنصافِ وأسألُ بالإلحافِ وأقلُّ [١٠] شكَراً عندَ الاعطاءِ وأبطأَ عذراً عندَ المنعِ وأضعفُ صبراً عندَ ملماتِ الدهرِ من أهلِ الخاصَّةِ وإنَّما عمودُ الدينِ وجماعُ المسلمينِ والعدَّةُ للأعداءِ العامَّةِ من الأُمَّةِ فليكنَ صغوكَ إليهمِ وميلكَ معهم وليكنَ أبعدَ رعيَّتِكَ منكِ وأشنأهمَ عندكَ أطلبهم ١٥

لمعايبِ الناسِ فإنَّ في النَّاسِ عيوباً الوالي أحقُّ بسترها فلا تكشفَنَّ عَمَّا غابَ عنكَ منها وإنَّما عليك تطهيرُ ما ظهرَ لك واللهُ يحكمُ على ما غابَ عنكَ». ولقد ذكر في العهدِ أمورٌ متعلِّقةٌ بأحوالِ الرعيَّةِ وسياستها فمن أرادَ الوقوفَ عليها فليرجعَ إليه ويحصلَ له خيرٌ كثيرٌ إن شاء اللهُ تعالى.

Kisrâ [Enûşirvân Hüsrev] b. Kubâd'a, tebaasının seçkinlerinden bir topluluğun niyetlerini bozdukları söylendi. Kisrâ'nın buna cevabı şöyle oldu: “Ben niyetlerin değil, bedenlerin melikiyim. Hoşnutluğa göre değil, adâlete göre hüküm veririm. İnsanların içte taşıdıkları niyetlere değil, ortaya koydukları amellere bakarım.”

Adâletin bir diğer fazileti, beldeleri ve kulları mamur hale getirmesi ve gelirleri artırmasıdır. Ömer b. el-Hattâb devrinde Irak'taki Sevâd arazilerinden elde edilen harâc gelirlerinin 137 milyon [dirhem] iken kendisinden sonraki devirlerde giderek azalması ve en son Haccâc devrinde 8 milyona kadar düşmesi, ardından Ömer b. Abdülazîz'in halifeliliği üstlendiği ilk yıl bu gelirlerin 30 milyon, ikinci yılsa 60 milyon ve hatta denildiğine göre daha da fazla artmış olması, bu sözün doğruluğunu gösteren bir delildir. Ömer b. Abdülazîz, “Ömrüm vefâ etse Ömer b. el-Hattâb (ra) devrinde elde edilen miktara ulaştırırım” demiştir. Ben derim ki; Haccâc devrinde onun zulmü sebebiyle harâc gelirleri düşmüş iken Ömer b. Abdülazîz'in adâleti sayesinde tekrar yükselmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in vâlilerinden (*âmil*) biri, kendisine yönetmekte olduğu şehrin harap halinden şikâyet eden bir mektup yazmış ve imar çalışmaları için ödenek talebinde bulunmuştu. Ömer, cevâbî mektubunda şunları söyledi: “Senin yazdıklarını anladım, sen de benim yazdıklarımı okuyunca şehri adâletle sağlamaştır ve şehrin uçlarını zulümden arındır. Şehrin imarı bundan ibârettir, vesselâm.” Ben derim ki; hiç şüphesiz Ömer b. Abdülazîz'in bu cümlesi, cevâmiu'l-kelim kabîlinden özlü bir sözdür. Ey anlayış sahibi değerli kişiler; bu sözlerden ibret alın ki dünya ve âhirette kalıcı yüce değerlere ve büyük iyiliklere erişesiniz.

Anlatıldığına göre bir kisrâ günün birinde emîrlere, maiyetinde bulunanlara ve vâlilerine (*ummâl*) nasihatte bulunma gayesiyle şunları söyler: “Asker olmadan mülk (hükümlerlik) olmaz, mal olmadan asker olmaz, beldeler olmadan mal olmaz, reâyâ olmadan beldeler olmaz, adâlet olmadan da reâyâ olmaz.”¹

1 İslâm öncesi farklı kaynaklara nispet edilen bu adâlet dairesi telakkisi, İslâmî kaynaklarda da sıkça referansta bulunulan ve önemsenen bir yönetim anlayışına işaret eder. Osmanlı Türkçesinde aktarılan bir adâlet dairesi şu şekildedir: “Adldir mücib-i salâh-ı cihan. Cihan bir bağıdır dıvarı devlet. Devletin nâzımı şeriattır. Şeriata olamaz hiç hâris illâ mülk. Mülk zapt eyleyemez illâ leşker. Leşkeri cem edemez illâ mal. Malı cem eyleyen râiyettir. Râiyeti kul eder pâdişah-ı âleme adl.” Bu anlayışın kaynakları ve İslâm düşüncesindeki tezahürleri için bk. İlker Kömbe, *Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları*, Doktora Tezi (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), 2014.

قيل لكسرى بن قباد إنَّ قومًا من خواصك قد فسدت [١١١] سرائرهم فوقَّع «أنا أملك الأجساد دون النيات وأحكم بالعدل لا بالرّضى وأفحص عن الأعمال لا عن السرائر».

ومن فضائل العدل أنه يعمر البلاد والعباد ويكثر الأموال ومصداق ذلك ما
 ٥ حُكي أنّ الحاصل من خراج سواد العراق كان في زمن عمر بن الخطاب رضي الله
 عنه مائة ألف ألف وسبعة وثلاثون ألف ألف فلم يزل يتناقص بعده حتى صار في
 زمن الحجاج ثمانية آلاف ألف فلما ولي عمر بن عبد العزيز ارتفع في أول سنة
 ثلاثين ألف ألف ثم ارتفع في السنة الثانية ستين ألف ألف وقيل أكثر فقال عمر بن
 عبد العزيز «لئن عشت لأبلغته ما كان في أيام عمر بن الخطاب رضي الله عنه» قلت
 ١٠ إنما تناقص الخراج في زمن الحجاج لظلمه وتزايد في زمن عمر بن عبد العزيز
 لعدله [١١١] وكتب بعض عمّال عمر بن عبد العزيز يشكو إليه من خراب مدينته
 وسأله مألًا يرمها به فكتب إليه «قد فهمت كتابك فإذا قرأت كتابي فحصنها بالعدل
 ونقّ طرّتها من الظلم فهو مرمتها والسلام» وأقول لا شك أن هذه إنما هي من جملة
 جوامع الكلم فاعتبروا يا أولي الفهم الكرام يحصل لكم به في الدارين الباقيات
 ١٥ العظام والخيرات العظام.

وحُكي أنّ كسرى قال يومًا على سبيل النصّح لأمرائه وحاشيته وعمّاله «لا مُلك إلا
 بجندٍ ولا جندٍ إلا بمالٍ ولا مالٍ إلا من البلاد ولا بلادٍ إلا بالرّعيّة ولا رعايا إلا بالعدل».

Bu kistrânın yüzüğünde “Mülk, adâletle dâimdir” yazılı idi. Parmağında görsün ve unutmasın, bu sayede adâlet gözünün önünde, lisânının virdi ve kalbinin zikri haline gelen bir umde olsun diye yüzüğüne bu cümleyi naksettirmişti. İşte bundan ötürü bu cümleyle meşhur oldu ve tarih kitapla-
 5 rında, sayfalarda kendisinden bahsedilen, bütün memleketler ve beldelerde melikler katında örnek idaresiyle anılan bir şahsiyet haline geldi. Mecûsîlik dinine mensup bir kistrâ bu şekilde adâlette simge bir şahsiyet haline geldiğine göre, hem melikleri hem reâyâsıyla müslümanların üzerine düşen vazife, en üstün din olan İslâmiyette birer simge haline gelmek; kendilerinden
 10 sonra yaşayanlar tarafından hayır ve ihsânla anılmayı hak eden kimseler olmaktır. Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmaktadır: “Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.” (eş-Şuarâ, 26/84).

Yönetici (*hâkim*), bir insanın hoşnutluğunu kazanacağını diye Allah'ı gücendirecek bir icraatta bulunmamalı ve şeriata muhalif davranmamalıdır. Şeriat hükmüne rıza göstermeyip gücenen kimsenin gücenesi ona hiçbir
 15 zarar veremez. Muâviye, Hz. Âişe'ye (ra) bir mektup yazarak kendisine kısa ve özlü bir öğütte bulunmasını istemişti. Hz. Âişe, ona şöyle dedi: “Ben Hz. Peygamber'in şöyle dediğini duydum: Allah'ın rızasını talep ederek insanları gücendiren kimseden Allah razı olduğu gibi insanları da ondan
 20 razı kılar. Ancak Allah'ı gücendirerek insanların hoşnutluğunu kazanmaya çalışan kimse Allah'ı gücendirdiği gibi Allah tarafından insanlar nazarında da gücenilecek duruma düşürülür.”¹

Yönetici (*hâkim*), kendisini gösterişli elbiseler giymek, güzel yemekler yemek gibi arzular doğrultusunda davranmaya alıştırmamalıdır. Bilâkis her
 25 işinde kanaatkâr olmalıdır zira kanaat olmadan adâlet de olmaz. Rivâyet edildiğine göre Ömer b. el-Hattâb (ra) sâlih bir zâta, “Bende hoşuna gitmeyen bir hal gördüğün oldu mu?” diye sormuş ve bu zât kendisine şöyle cevap vermiştir: “Duyduğuma göre sofrana buğdayın özlü unundan yapılmış iki somun koymuşsun, birisini geceleyin diğerini gündüz giymek için edindiğin iki de gömleğin varmış. Bunların dışında başka bir şeyin var mı?” Hz. Ömer, “Hayır” der ve ekler: “Vallâhi bu ikisi de artık benim olmayacak.” Hz. Ömer'in bu hâline bakın da ibret alın! Allah size ihsânda bulunsun, lütfu ve keremiyle sizi cennete yerleştirsin.

1 İbn Hibbân, *Sahîb*, I, 510.

وكان نقش خاتمه «بالعدل يدوم الملك» وإنّما اتخذ نقش خاتمه هكذا حتى يراه في إصبعه ولا ينساه فيكون العدل نصب عينه وورد لسانه وذكر جناحه ولأجل هذا بقي مشهورًا به مكتوبًا في التواريخ والأوراق [٢١] مذكورًا بحسن السيرة عند الملوك في البلدان والآفاق فإذا كان كسرى علمًا في العدل في دين المجوس هكذا فالواجب على المسلمين ملوكهم ورعاياهم أن يكونوا أعلامًا في دين الإسلام وهو خير الأديان حتى يكونوا مذكورين في الآخرين بالخير والإحسان قال الله تعالى ﴿وَجَعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء، ٢٦/٨٤].

ولا يطلب الحاكم رضى أحد من الناس بسخط الله تعالى ومخالفة الشرع فإن من سخط بخلاف الشرع لا يضره سخطه كتب معاوية إلى عائشة رضي الله عنها «أن عظيمي عظة مختصرة» فقالت «سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول من طلب رضى الله تعالى بسخط الخلق رضى الله عنه ويرضى الخلق عنه ومن طلب رضى الخلق بسخط الله تعالى سخط الله عليه وأسخط عليه الخلق»^١.

ومما ينبغي للحاكم أن لا يعوّد نفسه الاشتغال [١٢٠] بالشّهوات من لبس الثياب الفاخرة ومن أكل الأطعمة الطيبة لكنه يستعمل القناعة في جميع أموره إذ لا عدل بلا قناعة روي أن عمر ابن الخطاب رضي الله عنه قد سأل بعض الصالحين فقال «هل رأيت من أحوالي شيئًا تكرهه؟» فقال «سمعت أنك وضعت على مائدتك رغيفين من لباب البرّ وأنّ لك قميصين أحدهما لليل والآخر للنهار» فقال «هل غير هذين شيء؟» فقال «لا» قال «هذان والله لا يكونان لي أبدًا» فانظروا إلى حاله واعتبروا بها أحسن الله إليكم وأثابكم الجنة بمثمه وكرمه.

١ عزّجه ابن حبان بهذه الألفاظ: «من التّمسّ رضى الله بسخط النّاس رضى الله تعالى عنه وأرضى النّاس عنه ومن التّمسّ رضى النّاس بسخط الله سخط الله عليه وأسخط عليه النّاس» صحيح ابن حبان، الجلد الأول، ص ٥١٠.

Son nefesi, ölümü ve ardından başa gelecekleri her dâim hatırda tutmak, yöneticinin icraatlarında adâletli davranmasını sağlayan sâiklerdendir. Tefsir âlimleri, “Dünyadan da nasibini unutmâ” (el-Kasas, 28/77) âyetinde geçen “nasibin” kelimesi ile murâd olunan şey kefendir demişlerdir. O halde ölüm her dâim gözünün önünde olsun, işte bu benimle seni ayıran şeydir!

Rivâyete göre Zülkarneyn dünyalık hiçbir sebebe sarılmayan bir topluluğa uğradı. Bu insanlar, ölülerinin kabirlerini evlerinin kapıları yanına kazan, sürekli kabirlere gidip gelen, buraları süpürüp temizleyen, ziyaret eden ve burada Allah’a ibâdet eden kimselermiş. Ottan ve yeryüzünde yetişen bitkilerden başka yiyecekleri yokmuş. Zülkarneyn, içinde buldukları ahvâli sorup araştırması ve meliklerini davet etmesi için onlara bir adam göndermiş. Adam onların ne başlarında bir meliklerinin ne de kendilerini yöneten bir idarecilerinin olduğunu görmüş. Zülkarneyn’e dönmüş ve gördüklerini anlatmış. Bunun üzerine Zülkarneyn oraya bizzât gitmiş, insanların yanına varmış ve hallerine bakmış. Onlar da Zülkarneyn’in etrafında toplanmışlar, içlerinden biri öne çıkıp kendisine selam vermiş ve yanına oturmuş. Zülkarneyn ile aralarında şöyle bir konuşma cereyan etmiş:

— Sizin hâliniz nicedir? Gördüğüm kadarıyla ne bir idareciniz ne de bir sultanınız var.

— Bizim aramızda hoyrat veya kaba bir insan yoktur.

— Dünya metândan ve nimetlerinden bir şeyiniz de yok, sebebi nedir?

— Bizim dünya metâına râğbetimiz yoktur.

— Kabirlerinizi niçin kapılarınızın yanı başına kazdınız?

— Ölüm her dâim gözümüzün önünde olsun, her baktığımızda ölümü yeniden hatırlayalım, kalplerimizdeki dünya sevgisi soğusun ve bizi Rabbi-mize ibâdetten alıkoymasın diye.

— Otu nasıl yiyorsunuz?

— Karınlarımızı hayvanların kabri haline getirmekten hoşlanmıyoruz. Çünkü yemeğin lezzeti boğazdan ötesine geçecek değil (Bunu diyen kişi elini bir kemere uzattı, oradan bir adamın kafatasını çıkardı ve şu soruyu sordu); Ey Zülkarneyn, bu kafatasının sahibi kimdi biliyor musun?

— Hayır.

ومن جملة دواعي عدل الحاكم في أموره أن يذكر النَّفس الأخير والموت وما يترتب عليه على الدوام قال أهل التفسير المراد من «نصيبك» في قول الله تعالى ﴿وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا﴾ [القصص، ٧٧/٢٨] هو الكفن فإذا اجعل الموت نصب عينيك وهذا فراق بيني وبينك.

٥ رُوي [١٣] أَنَّ ذَا الْقَرْنَيْنِ اجْتَازَ بِقَوْمٍ لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا مِنْ أَسْبَابِ الدُّنْيَا قَدْ حَفَرُوا قُبُورَ مَوْتَاهُمْ عَلَى أَبْوَابِ دُورِهِمْ وَهُمْ فِي كُلِّ وَقْتٍ يَتَعَهَّدُونَ إِلَيْهَا وَيَكْنُسُونَهَا وَيَنْظِفُونَهَا وَيُزَوِّرُونَهَا وَيَعْبُدُونَ اللَّهَ تَعَالَى فِيهَا وَلَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا الْحَشِيشُ وَنَبَاتِ الْأَرْضِ فَبَعَثَ ذُو الْقَرْنَيْنِ إِلَيْهِمْ رَجُلًا يَسْأَلُهُمْ عَنْ أَحْوَالِهِمْ وَيَسْتَدْعِي مَلِكَهُمْ فَلَمْ يَجِدْ عِنْدَهُمْ مَلِكًا وَلَا مَنْ يَحْكُمُ عَلَيْهِمْ فَرَجَعَ الرَّجُلُ إِلَى ذِي الْقَرْنَيْنِ فَأَخْبَرَهُ بِمَا رَأَى فَجَاءَ ذُو الْقَرْنَيْنِ بِنَفْسِهِ وَدَخَلَ عَلَيْهِمْ وَنَظَرَ فِي أَحْوَالِهِمْ فَاجْتَمَعُوا إِلَيْهِ فَتَقَدَّمَ مَقْدَمُهُمْ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ وَجَلَسَ عِنْدَهُ وَقَالَ كَيْفَ حَالِكُمْ؟ فَإِنِّي لَا أَرَى لَكُمْ حَاكِمًا أَوْ سُلْطَانًا قَالُوا لَيْسَ فِينَا فَظٌّ وَلَا غَلِيظٌ قَالَ فَمَا لِي لَا أَرَى لَكُمْ شَيْئًا مِنْ مَتَاعِ الدُّنْيَا وَنَعِيمِهَا؟ فَقَالُوا لَيْسَ لَنَا رَغْبَةٌ مِنْ مَتَاعِهَا قَالَ فَلِمَ حَفَرْتُمْ قُبُورَكُمْ [١٣] عَلَى أَبْوَابِكُمْ؟ قَالُوا لِيَكُونَ الْمَوْتُ نَصَبَ أَعْيُنِنَا وَكَلِمًا نُنْظَرُ إِلَيْهَا يَتَجَدَّدُ ذِكْرُ الْمَوْتِ عِنْدَنَا وَيَبْرُدُ حُبُّ الدُّنْيَا مِنْ قُلُوبِنَا فَلَا نَشْتَغِلُ بِهَا عَنْ عِبَادَةِ رَبِّنَا فَقَالَ كَيْفَ تَأْكُلُونَ الْحَشِيشَ؟ قَالُوا إِنَّا نَكْرَهُ أَنْ نَجْعَلَ بَطُونَنَا قُبُورَ الْحَيَوَانَاتِ لِأَنَّ لَذَّةَ الطَّعَامِ لَا تَجَاوِزُ الْحَلْقَ ثُمَّ مَدَّ مَقْدَمَهُمْ يَدَهُ إِلَى طَاقَةِ فَأَخْرَجَ مِنْهَا قَحْفَ رَأْسِ آدَمِي فَقَالَ يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ أَتَعْرِفُ مِنْ كَانَ صَاحِبَ هَذَا الرَّأْسِ؟ قَالَ لَا

١ ن - إليهم.

٢ في الأصل ون: «قلت» والصحيح ما أثبتناه كما في ش.

— Bu kafatası, dünya meliklerinden birine aitti. Bu melik reâyâsına zulmeder, güçsüzlere haksızlık yapar, bütün vaktini dünyanın çer çöpünü derleyip toplamakla geçirirdi. Allah Teâlâ onun ruhunu kabzetti ve cehennem ateşini nihâî mekânı kıldı. Bu da onun başıdır (Bunu dedikten sonra elini uzattı ve önüne başka bir kafatası koyup sordu); Peki, bu kimdir biliyor musun?

— Hayır.

— Bu, dünya meliklerinden biriydi. Âdil, reâyâsına karşı şefkatli, yönetimi altındaki insanları seven biriydi. Allah Teâlâ onun ruhunu kabzetti ve cennetine yerleştirdi, derecesini âlî kıldı. (Bunu diyen kişi daha sonra elini İskender'in başına koydu ve dedi ki); Düşün bakalım, bu baş hangisi gibi olacak? (Bunu duyan İskender çok şiddetli bir şekilde ağlamaya başladı ve konuştuğu kişiyi sinesine doğru çekti, yüzünü öptü ve şöyle dedi:)

— Eğer benim sohbetimde (*musâhabe*) bulunmak istersen hâkimi olduğum toprakların idâresine seni de dâhil eder ve vezirlik makamını sana teslim ederim.

— Benim böyle bir işe rağbet duymam olacak iş değil!

— Niçin?

— Çünkü mal ve hâkimiyet sebebiyle bütün insanlar senin düşmanın-ken kanaat ve fakirliğim sebebiyle hepsi benim dostumdur.

Hz. Peygamber (sav), “Bir işte kararsız kaldığınızda kabirlerde yatan zâtlardan yardım isteyin”¹ buyurmuştur. Şu şiirin sahibi ne de güzel söylemiştir:

*Buralar, müreffeh ve duru bir hayat sürdüklerini
Bildiğim kavimlerin konaklarıdır*

*Başlarına geldi zamanın musibetleri
Kabirlere döndüler, ne izleri kaldı ne tozları!*

Anlatıldığına göre Haccâc bir seferinde minberde iken şunları söylemiş: “Ey insanlar! Bilin ki sizin güneşiniz Kârûn ve Firavun’un güneşidir. Vaktiyle ilk olarak saraylarının üzerine, ardından kabirlerinin üzerine doğmuştu.”

Ben bu hususta şu şiiri söyledim:

1 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs Ammâ İştêbere minel'-Ebâdis 'alâ Elsineti'n-Nâs*, I, 85.

قال صاحب هذا الرأس كان ملكًا من ملوك الدنيا وكان يظلم رعيته ويجور على الضعفاء ويستفرغ زمانه في جمع حطام الدنيا فقبض الله تعالى روحه وجعل النار مقرّه وهذا رأسه فمدّ يده ووضع بين يديه قحف رأس آخر وقال أتعرف من هذا؟ قال^١ لا قال كان هذا ملكًا من ملوك الدنيا عادلاً مشفقًا على رعيته محبًا [١٤] لأهل ولايته فقبض الله تعالى روحه وأسكنه جنّته ورفع درجته ثمّ إنه وضع يده على رأس الاسكندر وقال أترى أيّ هذين يكون هذا الرأس فبكى الإسكندر بكاءً شديدًا وضمّه إلى صدره وقبّل وجهه وقال إن رغبت في مصاحبتني شاركتك في مملكتي وسلّمت إليك أمر وزارتي^٢ فقال هيّاهت مالي رغبة في ذلك فقال لم؟ قال لأنّ جميع الخلق أعداؤك بسبب المال والمملكة وجميعهم أصدقائي بسبب القناعة والصعلكة. ١٠

وقال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ»^٣ ولنعم قول من قال:^٤

هذي منازل أقوام عهدتهم في رغد عيش نفيس ما له كدر
صاحت بهم نائبات الدهر فانقلبوا إلى القبور فلا عين ولا أثر

[١٤٣] وحكي أنّ الحجاج كان على المنبر وقال أيّها النّاس اعلموا أنّ شمسكم شمس قارون وفرعون طلعت على قصورهم ثمّ طلعت على قبورهم وأنشدت في ذلك:^٥

١ في الأصل ون: «قلت» والصحيح ما أثبتناه كما في ش.

٢ في الأصل ون: «وزراني» والصحيح ما أثبتناه كما في ش.

٣ العجلوني، كشف الخفاء ومزيل الإلباس عما اشتهر من الأحاديث على ألسنة الناس، المجلد الأول، ٨٥.

٤ ش + قطعة.

٥ ش + قطعة.

*Gördüm ki zamanın her bir ânı farklı
Ne dem bâkî ne gam bâkî*

*Melikler sarayları diktiler
Ancak ne melikler ne de saraylar bâkî!*

5 Harîrî'nin bir şiiri şöyle:

*Ey, kıymetsiz dünyaya râğbet eden
Dünya alçağın ağı ve kirlerin tortusudur*

*Öyle bir yerdir ki bir gün güldürdüğünü
Ertesi gün ağlatır, uzak olsun böyle yurt!*

10 *Baskınları son bulmaz ve esirleri kurtarılamaz
En güzel karşılıklar verilse bile*

Harîrî'nin bu güzel beyitleri, farklı bir dizimde öğüt ve tavsiyelerde bulunmak üzere yazılmış, harika bir anlama ve ilgi çekici bir içeriğe sahiptir. Şâir, sözlerinin mücevherleriyle seciler dizmiş ve insanları kötülükten alı-
15 koyan öğütleriyle kulakları çınlatmıştır. Biliniz ki dünyanın güzelliği geçip gitti ve acılığı, aldatmacaları gün yüzüne çıktı. Dünyadan uzak durabilene müjdeler ve yine müjdeler olsun! Ona yaklaşanlara ise yazıklar ve yazıklar ve bütünüyle yazıklar olsun!

20 *Âlemde kulak veren biri olaydı
Dünya kendi kendine seslenmişti*

*Ömrüne güvenen nice kimseleri toprağın altına attım
Mal toplayan nice kimselerin mallarını dağıttım*

Şu şiirin sahibi ne de güzel söylemiştir:

25 *Bırak dünyayı, güvenme ona
Ondan kaçan kim varsa koyul yoluna*

*Umarım onu terk etmekle ulaşacağın
İçinde Sesebil adlı pınar olan yer olur*

30 Ey Allahım; bizi dünya sevgisinden ve zinetlerinden kurtar, bize ondan kurtuluş yolunu nasip et. Ey affı ve mağfireti Kerîm olan Rabbim, lütuf ve kereminle bize bunu ihsân et. Sen Latîfsin, Atûfsun, feyzi ve ihsânı dâim olansın.

رأيت الدهر مختلفًا يدور ولا حزن يدوم ولا سرور
وشئدت الملوك لها قصورًا فما يبقى الملوك ولا القصور
وقال الحريري رحمه الله:

يا خاطب الدنيا الدنية إنَّها شرك الردى وقرارة الأكدار
دارٌ متى ما أضحكت في يومها أبكت غدًا بُعدًا لها من دار
غاراتها لا تنقضي وأسيرها لا يفتدى بجلائل الأخطار

ولقد أحسن في هذا ونظمه في سلكٍ غريبٍ بسبيل النَّصح والوعظ مع معنى بديع
وفحوى عجيب فهو يطبع الأسجاع بجواهر لفظه [١٥] ويقرع الأسماع بزواجر وعظه
واعلموا أنَّ الدنيا قد مضت حلالاتها وبانت مرارتها وخداعها فطوبى ثمَّ طوبى لمن
فارقها فالويل ثمَّ الويل كلَّ الويل لمن قاربها؛

قد نادت الدنيا على نفسها لو كان في العالم من يسمع
كم واثق بالعمر^١ واريته وجامع بددت ما يجمع
وما أحسن قول من قال:

دع الدنيا ولا تركز إليها ومع من فرَّ منها سل سبيلا
عساک بتركها تحظى بدارٍ بها عين تسمى سلسبيلا

اللهم خلصنا من حبِّ الدنيا وزخارفها وارزق لنا إلى النَّجاة منها سبيلاً بمنِّك
وكرمك يا كريم العفو والغفران إنَّك أنت اللطيف العطوف دائم الفيض والإحسان.

İKİNCİ BÖLÜM

Melikler, Reâyâ ve Onlarla İlgili Hükümlerin Açıklanması

Reâyâ, devlet başkanı ve yöneticilere karşı tazim göstermek ve samimi olmakla şer'an sorumludur. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulü'l-emre de.”
5 (en-Nisâ, 4/59). *Sabîh*'te yer verilen bir rivâyette Hz. Peygamber şöyle söylemiştir: “Bana itaat eden, Allah'a itaat etmiş demektir. Bana isyan eden, Allah'a isyan etmiş demektir. Benim görevlendirdiğim emîre itaat eden bana itaat etmiş, ona isyan eden bana isyan etmiş demektir.”¹ Müslim, *Sabîh*'inde
10 Hz. Peygamber'in şu hadisini rivâyet etmiştir: “Âdil imâma değer vermek (*ikrâm*), Allah'ı tazim kabîlindedir.”²

Yöneticilere hak yönünde teşvikte bulunmak, onlara hakkı emredip bu yönde tenbihte bulunmak, kendilerine nazikçe hatırlatmalar yapmak ve farkında olmadıkları şeyleri bildirmek, reâyânın yöneticilere karşı beslemeleri
15 gereken samimiyetin bazı vecheleridir. Bunları yöneticilere bildirecek birisi çıkmaz, bildiren olsa da yöneticiler gaflet gösterir ve ihmalkâr davranırlarsa reâyâ her hâlükârda nazik bir şekilde kendilerine hatırlatmada bulunmakla sorumludur. Yine, müslümanların maslahatlarını ve haklarını yöneticilere bildirmek ve gerek kendi dönemlerinde gerekse başka devirlerde ortaya çıkmış
20 kötü âdetlerin ve çirkin hâdiselerin ortadan kaldırılması için bilgi vermek de reâyânın şer'i sorumlulukları arasında yer alır. Zira bunları ortadan kaldırmadıkları takdirde Allah'ın katında dile getirebilecekleri bir mazeretleri olmaz ve “Bunlar bizden öncekilerin âdetleridir” diyerek ileri sürecekleri gerekçelere itibar edilmez. Çünkü Hz. Peygamber (sav), “Kim bizim bu işimizde
25 [dinimizde] aslında olmayan bir şey ortaya çıkarırsa o şey kabul edilmez.”³ buyurmuştur. Başka bir rivâyette, “Kendilerinden önce ortaya çıkmış şeyleri ibkâ edenler, kötü bir çığırı ilk kez açmış kişiler gibi sorumlu olur” demiştir. Resûlullah (sav) bu hususta şöyle buyurur: “Kim kötü bir çığır açarsa hem kendi günahını hem de kıyâmete dek o çığırdan gidecek kişilerin günahını
30 üstlenmiş olur.”⁴

1 Buhârî, “Ahkâm”, 1; Müslim, “İmâre”, 33.

2 Bu hadis, Buhârî'nin *et-Târibu'l-Kebîr*'inde şu şekilde rivâyet edilmiştir: “Yaşlı bir müslümana ikrâmda bulunmak, dinlemek isteyen birisine Kur'ân okumak ve âdil imâma itaat etmek, Allah'ı tazim kabîlinden amellerdir.” Ebû Dâvud da benzer lafızlarla hadisi rivâyet etmiştir; “İlim”, 23.

3 Buhârî, “Sullh”, 5; Müslim, “Akziye”, 17.

4 Müslim, “Zekât”, 69.

الباب الثاني

في بيان الأحكام المتعلقة بالملوك والرعايا وفيما يناسبها

[٢١٥] يجب شرعاً على الرعايا تعظيم الإمام وولاية الأمر والتّصحّح لهم قال الله تعالى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ﴾ [النساء، ٥٩/٤] وروى في الصحيح عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أنه قال «من أطاعني فقد أطاع الله ومن عصاني فقد عصى الله ومن أطاع أميرى فقد اطاعني ومن عصى أميرى فقد عصاني»^١ وروى مسلم في صحيحه عن النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إنّ من تعظيم الله تعالى إكرام الإمام العادل»^٢.

ومن جملة^٣ التّصيحة الواجبة عليهم لهم^٤ أن يحترّضوا على الحق وأن يأمرهم به وتنبههم وتذكيرهم برفق وإعلامهم بما هم غافلون عنه ولم يُعلمهم به أحد ولو أعلمهم وغفلوا عنه أو أهملوا فيجب عليهم تذكيرهم برفق على كل حال ويجب عليهم أيضاً شرعاً إعلامهم بمصالح المسلمين وحقوقهم^٥ ويجب عليهم [١٦] إعلامهم بإبطال ما حدث في زمنهم وفي زمن غيرهم من عادات سيئة وأمور قبيحة إذ ليس لهم عند الله عذر إذا لم يبتلوها ولا يقبل لهم حجة إذا احتجوا وقالوا هذه عادة من تقدّمنا لقول النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «من أحدث في أمرنا هذا ما ليس منه فهو ردّ»^٦ وفي رواية «فإن أبقوا السيئات فيكونون كمن سنّ سنة سيئة» وقد قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «(من سن سنة سيئة فعليه وزرها ووزر من يعمل بها إلى يوم القيامة)»^٧.

١ البخاري، كتاب الأحكام، ٤١؛ المسلم، كتاب الإمارة، ٣٣.

٢ نخزجه البخاري في التاريخ الكبير بمجده الألفاظ: «من إجلال الله على العباد إكرام ذي الشيب المسلم وريانة القرآن لمن استرعاه الله إياه وطاعة الامام القاسط»، المجلد السادس، ٢٠-١٩. وأبو داود في سننه بمجده الألفاظ: «إن من إجلال الله إكرام ذي الشيبة المسلم وحامل القرآن غير الغال فيه والجافي عنه وإكرام ذي السلطان المقسط»، الأدب، ٢٣.

٣ ش - جملة.

٤ ن - هم.

٥ «ويجب عليهم أيضاً شرعاً إعلامهم بمصالح المسلمين وحقوقهم» ساقط من ش.

٦ البخاري، كتاب الصلح، ٥٥؛ المسلم، كتاب الأقضية، ١٧.

٧ نخزجه المسلم بمجده الألفاظ: «من سن في الإسلام سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها بعده من غير أن ينقص من أجورهم شيء ومن سن في الإسلام سنة سيئة كان عليه وزرها ووزر من عمل بها من بعده من غير أن ينقص من أوزارهم شيء»، الزكاة، ٦٩.

Sözlü ve fiili yollarla isyan etmekten kaçınmak, reâyânın yöneticilere karşı beslemeleri gereken samimiyet sadakattandır. Yine kalplerini yöneticilere karşı sıcak tutmak, arkalarında namaz kılmak, gerek istikâmet üzere olanın gerek günahkâr olanın yanında düşmanlara karşı cihada çıkmak da böyledir. Günahkâr olanların ıslahı için dua etmek gerekir. Ancak dinin buyruklarına aykırılığın söz konusu olduğu yerlerde kendilerine itaat farz değildir. Zira Hz. Peygamber (sav), “Yaratıcıya isyânın söz konusu olduğu bir yerde yaratılmışlara itaat edilmez”¹ buyurmuştur.

İşte, Allah tarafından müslümanların herhangi bir işinde yönetici kılınan herkes, Hz. Peygamber’in “Her biriniz çobansınız ve her biriniz güttüklerinden (*raiyye*) sorumludur”² hadisi doğrultusunda hareket etmeli ve bu buyruğun dışına hiçbir şekilde çıkmamalıdır. Devlet başkanı müslümanları Allah’ın kâfir düşmanlarından korumak ve kendi nefsi için istediği şeyleri onlar için de istemekle sorumludur. Yine bütün yöneticiler (*hâkim*) iki borçlu arasında eşit muâmelede bulunmalı, ikisinden birine meyletmemeli, akrabalık, dostluk veya güçlü olma gibi hususlardan ötürü birisini haklı çıkarma arzusu taşımamalı ve hakikati ayakta tutmaya gayret etmelidir. Hz. Peygamber (sav), “Bir hakikati lisâniyle ayakta tutan kişinin ecri kıyâmet gününe dek cârîdir, o gün geldiğinde Allah sevâbını eksiksiz verecektir”³ buyurmuştur.

Devlet başkanı müslümanlara karşı samimi olmalı, onları din ve dünya işlerinde maslahatlarına uygun şeylere yönlendirmeli, kendilerine sözlü ve fiili olarak yardımda bulunmalı, onların zararına olacak şeyleri giderip faydasına olacak şeyleri temin etmeli, şüphe olan yerlerde had cezalarını kaldırmalı, ma’rûfu emredip münkerden sakındırmalı, iyilik edenlerine teveccühte bulunup kötülük edenlerine müsamaha göstermeli, Allah’ın örttüğü ayıpları örtücü olmalı, uygun gördüğü yerlerde aracılardan şefaatinin kabul etmeli, meclisinde sâlih âlimlerden ve salâh üzere olan müttakî din ehlinde birilerini her dâim bulundurmalı, meraklı ve fesadla iştilal eden kimselerden uzak durmalı, kendisine verdiği ve başkalarına ona muhtaç ettiği vazifeler konusunda Allah’ın nimetine riâyat etmelidir.

1 Tirmizî, “Cihâd”, 29.

2 Buhârî, “Cum’a”, 10; Müslim, “İmâre”, 20.

3 Taberânî, *Mekârimü’l-Ahlâk*, s. 339.

ومن جملة النصيحة الواجبة عليهم لهم شرعاً أن يتركوا الخروج عليهم بالقول والفعل ومنها تألّف قلوبهم عليهم والصلاة خلفهم والجهاد مع كل برّ وفاجر منهم وأن يدعو لهم بالصّلاح ولكن لا تجب طاعتهم في المعاصي لقول النبي صلّى الله عليه وسلّم «لا طاعة لمخلوقٍ في معصية الخالق»^١.

هذا ويجب على [١٦٦] كلّ من ولّاه الله تعالى أمراً من أمور المسلمين أن يعمل بقول النبي صلّى الله عليه وسلّم «كلّكم راعٍ وكلّكم مسؤول عن رعيته»^٢ غير خارج عنه بحالٍ ويجب على الإمام أن يحمي المسلمين من أعداء الله تعالى الكافرين وأن يرى للمسلمين ما يراه لنفسه ويجب أيضاً على كل حاكمٍ أن يساوي بين الغريمين ولا يميل لواحدٍ منهما ولا يشتهي أن يكون الحقّ لواحدٍ منهما لأجل قرابةٍ أو صحابةٍ أو يدٍ ولينعش الحقّ قال النبي صلّى الله عليه وسلّم «من أعتش حقّاً بلسانه جرى له أجره حتى يأتي يوم القيامة فيوفيه الله ثوابه»^٣.

ويجب على الإمام التّصيحة للمسلمين وإرشادهم لمصالحهم في دينهم ودنياهم وإعانتهم بالقول والفعل ورفع الضّرر عنهم وجلب المنافع لهم ودرء الحدود بالشبهات وأمرهم بالمعروف ونهيهم عن المنكر والإقبال من محسنهم والتجاوز عن مسيئتهم وستر عيوبهم فيما ستره الله تعالى وأن يقبل الشفاعات فيما يراها له وأن لا يخلي مجلسه من أهل الدين من العلماء الصالحين ومن أهل الصّلاح المتقين وأن يجتنب أهل الفضول والفساد وأن يراعي نعمة الله تعالى فيما قلّده وأحوج غيره إليه.

١ الترمذي، كتاب الجهاد، ٢٩.

٢ البخاري، كتاب الجمعة، ١٠؛ المسلم، الإمارة، ٢٠.

٣ الطبراني، معارج الأخلاق، ص ٣٣٩.

٤ ش + العاملين العالمين.

Yine devlet başkanı reâyânın işleriyle uğraşırken merhametli olmalıdır. Hz. Peygamber (sav), “Merhamet edin ki merhamet edilesiniz, başışlayın ki başışlanasınız”¹ buyurur. Anlatıldığına göre Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Ömer b. Abdülazîz halifeliği devraldığına yanına gelmiş ve yeni halife kendisine müslümanların işlerinden nasıl kurtulacağı ve halâs bulacağını, onları nasıl yöneteceğini sormuştu. Kurazî, halifeye şöyle cevap verdi: “Eğer kurtuluş istiyorsan müslümanların büyüklerini baban, orta yaşlılarını kardeşin ve küçüklerini de çocuğun bil. Babanın değerini bil (*ikrâm*), kardeşine ihsânda bulun ve çocuğunun üzerinde şefkatle titre.”

Anlatıldığına göre, Ömer b. Abdülazîz halifeliği devraldığına Muhammed b. Ka’b el-Kurazî, Sâlim b. Abdullah ve Recâ b. Hayve ile birlikte halifenin yanına geldiler. Ömer b. Abdülazîz onlara, “Ben böyle bir imtihana maruz bırakıldım. Bana tavsiyelerinizi iletiniz” dedi. Ömer b. Abdülazîz bu cümlesiyle halifeliği bir imtihan olarak gördüğünü dile getirmişti. Sâlim b. Abdullah cevaben, “Eğer yarın Allah’ın azâbından kurtulmak istiyorsan dünya orucu tut ve iftarını ölümle aç” dedi. Muhammed b. Ka’b, “Eğer yarın Allah’ın azâbından kurtulmak istiyorsan müslümanların büyüklerini baban, orta yaşlılarını kardeşin ve küçüklerini de çocuğun bil. Babana karşı saygıda kusur etme, kardeşine merhametli davran ve çocuğunun üzerinde şefkatle titre” dedi. Recâ b. Hayve ise “Eğer yarın Allah’ın azâbından kurtulmak istiyorsan kendi adına hoşlanıp istediğin şeyleri müslümanlar adına da iste ve kendi adına hoşlanmadığın şeyleri onlar adına da isteme. Bunu yapabilirsen ne zaman istersen öl. Benim sana diyeceğim budur, senin adına duyduğum en büyük korku ayakların kaydığı kıyâmet günü olacaklara dâirdir” dedi. Herhangi bir melike bu öğütleri verebilecek birisi var mıdır?

Anlatıldığına göre, Ömer b. Abdülazîz’in vâlilerinden (*âmil*) biri, halifeye yazdığı mektupta uykusuz kaldığından şikâyet etmişti. Ömer b. Abdülazîz, yazdığı cevâbî mektupta şunları söyledi: “Ey kardeşim; cehennem ehlinin ateşte uykusuz kalacağını ve bedenlerin orada sonsuza dek duracağını hatırla. İşte, uyurken de uyanırken de seni rabbine götürecektir olan hal budur. Ayağının bu yoldan kaymasından sakın. Aksi takdirde görevin son bulur ve senden ümit kesilir.” Vâlî mektubu okuyunca derhal yola çıktı ve halifenin huzuruna vardı. Ömer b. Abdülazîz, “Seni buraya getiren şey nedir?” diye sordu. Vâlî, “Mektubundan ötürü kalbim yerinden çıktı. Allah Teâlâ’nın huzuruna varana dek bir daha asla vâlilik vazifesi kabul etmeyeceğim” dedi.

1 Taberânî, *Mekârimü’l-Ahlâk*, s. 328.

ويجب أيضًا^١ أن يكون رحيماً فيما يحاوله من أمور الرعية قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «ارحموا تُرحموا واغفروا يغفر لكم»^٢ وحكي أن محمد بن كعب القرظي جاء إلى عمر بن عبد العزيز فسأله عن النجاة والخلاص في أمور المسلمين والولاية عليهم فقال له «إن أردت النجاة فاجعل كبير القوم عندك أباً وأوسطهم أخاً وأصغرهم ولداً فأكرم أباك وأحسن إلى أخيك وتحنن على ولدك».

[وحكي أن محمد بن كعب القرظي جاء إلى عمر بن عبد العزيز لَمَّا ولي الخلافة هو وسالم بن عبد الله ورجاء بن حيوة فقال لهم «إني ابتليت بهذا البلاء فأشيروا عليّ» فعدّ^٣ الخلافة بلاءً فقال سالم بن عبد الله «إن أردت النجاة غداً من عذاب الله فصم عن الدنيا وليكن إفطارك^٤ فيها الموت» وقال له محمد بن كعب «إن أردت النجاة غداً من عذاب الله فليكن كبير المسلمين عندك أباً وأوسطهم عندك أخاً وأصغرهم عندك] ولداً فوق^٥ أباك وارحم أخاك وتحنن على ولدك» وقال له رجاء بن حيوة «إن أردت النجاة غداً من عذاب الله فأحب للمسلمين ما تحب لنفسك واکره لهم ما تكره لنفسك ثم متى شئت مت وإني أقول لك فإني أخاف عليك^٦ أشد الخوف يوم تزل الأقدام» فهل تَمَّ من يعظ هذه المواعظ لأحد من الملوك؟

وحكي أن عاملاً لعمر بن عبد العزيز كتب يشكو إليه السهر فكتب عمر إليه «يا أخي أذكر سهر أهل النار في النار وخلود الأبدان فإن ذلك يطرد بك إلى ربك نائماً أو يقظاناً وإياك أن تزلّ قدمك عن هذا السبيل فيكون آخر العهد بك ومنقطع الرجاء منك» فلَمَّا قرأ كتابه طوى البلاد حتى قدم عليه فقال له عمر «ما أقدمك؟» قال له «لقد خلعت قلبي بكتابك لا وليت ولاية أبداً حتى ألقى الله تعالى».

١ ش: قيل أيضاً.

٢ الطبراني، معارج الأخلاق، ص ٣٢٨.

٣ ش: «فعل» والصحيح ما أثبتناه.

٤ ش: «أفكارك» والصحيح ما أثبتناه.

٥ ش: «فبر» والصحيح ما أثبتناه.

٦ ش: «وإني لا أقول لك فإني لا أخاف عليك» والصحيح ما أثبتناه.

Denildiğine göre, amcası Abbâs Hz. Peygamber'in (sav) yanına gelir ve "Ey Allah'ın resûlü (Allah sana salât ü selâm eylesin), bana bir emirlik vazifesi verir misin?" der. Efendimiz (sav) ona şöyle cevap verir: "Ey Abbâs, ey peygamberin amcası; senin ihyâ edeceğin bir nefis, sayamayacağın miktarda emirlikten daha hayırlıdır. Emirliğin kıyâmet günündeki karşılığı, bir şeyi kaybettikten sonra duyulan arzu ve pişmanlıktan ibârettir. Eğer emîr olmayı becerebilirsen yapacağın şey o olsun."¹

Denildiğine göre, Fudayl b. İyâz Hârûnürreşîd'e birtakım öğütlerde bulunmuştu. Bu öğütlerden birisi şöyle: "Ey güzel yüzlü insan; kıyâmet gününde Allah'ın bu insanlar hakkında suâle çekeceği kişi sen olacaksın. Eğer bu yüzü ateşten koruyabiliyorsan, yap ve koru! Reâyâna karşı kalbinde gillüğüş olduğu halde sabahlayıp akşamlamaktan sakınasın. Zira Hz. Peygamber (sav), 'Reâyâsına karşı gillüğüş olduğu halde sabahlayan bir yönetici cennetin kokusunu alamaz'² buyurmuştur."

Devlet başkanı, sahâbenin ve selefin (Allah onlardan razı olsun) yolundan gitmeli, sözlerinde ve fiillerinde kendisine onları örnek almalıdır. Bunun aksine davranan hiç şüphe yok ki helâk olur. Gönderilmiş bir nebî ile mukarreb bir melek dışında konumu itibarıyla âdil sultandan daha yüksekte bulunan bir başka kimse bulunmamaktadır. Âdil sultanın, Allah'ın rahmeti öncesinde gönderdiği ve kendisiyle bulutları yönlendirdiği, meyvelere aş ve kullara rahmet kıldığı hoş rüzgârlar gibi olduğu söylenmiştir. Adâlet, insaf ve âdil imâmın fazileti hakkında söylenen şeyleri bir araya getirecek olsaydım bu konuda çok kapsamlı bir eser yazabilirdim. Ancak burada okuyucuyu bıktırmamak ve dinleyeni sıkıkmamak adına ihtisar yolunu tuttum. Tevfîk Allah'tandır.

İmâm Gazzâlî (ra), *Tuhfetü's-Sülûk fî Nasîhati'l-Mülûk*³ adlı kitabında şunları söyler: "Reâyâ ne zaman bir darlığa düşse, ne zaman bir zorluk ve sıkıntıyla karşılaşsa sultan onlara yardımcı olmakla sorumludur. Husûsen kıtlık vakitlerinde ve fiyatların arttığı dönemlerde insanların maişetlerini teminden âciz kaldıkları ve kazanç yolları elde edemedikleri zamanlarda buna dikkat etmelidir.

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XII, 216.

2 Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, VI, 30.

3 Kâfiyeci'nin işaret ettiği eserin orijinal adı, *et-Tibri'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk*'tur.

وقيل إن عباس عم النبي صلى الله عليه وسلم جاء إليه فقال «يا رسول الله صلى الله عليك وسلم أمرني على إمارة» فقال له النبي صلى الله عليه وسلم «يا عباس يا عم النبي نفس تحييها خير من إمارة لا تحصيها إن الإمارة حسرة وندامة يوم القيامة فإن استطعت أن لا تكون أميراً فافعل»^١.

٥ قيل إن الفضيل بن عياض وعظ هارون الرشيد مواعظ فمن جملتها قال له «أنت أحسن الوجه أنت الذي يسألك الله عن هذا الخلق يوم القيامة فإن استطعت أن تقي هذا الوجه من النار فافعل وإياك أن تصبح وتمسي وفي قلبك غش لرعيّتك فإن النبي صلى الله عليه وسلم قال من أصبح غاشاً لرعيّته لم يجد رائحة الجنة»^٢.

وينبغي للإمام أن يكون على طريقة الصحابة والسلف رضوان الله عليهم ويقتدي بهم في الأقوال والأفعال فمن خالف ذلك فهو لا محالة هالك وليس فوق السلطان العادل منزلة إلا نبي مرسل أو ملك مقرب وقد قيل إن مثله كمثل الرياح التي يرسله الله تعالى نشرا بين يدي رحمته فيسوق بها السحاب ويجعلها لقاحا لثمرات وروحا للعباد ولو اتبعت ما جاء في العدل والإنصاف وفضل الإمام العادل لألفت في ذلك مجموعا لهذا المعنى جامعا ولكن اختصرت على ما ذكرته مخافة أن يملّ الناظر ويسأمه السامع وبالله التوفيق»^٣.

١٠ وذكر [٣١٧] الإمام الغزالي رحمه الله في كتاب تحفة السُّلوك في نصيحة الملوك: «أن السلطان يجب عليه متى وقعت رعيّته في ضائقة وحصلوا في شدة وفاقه أن يعينهم لا سيما في أوقات القحط وغلاء الأسعار حيث يعجزون عن التعيش ولا يقدرّون على الاكتساب

١ خزرجه ابن أبي شيبة بمهذه الألفاظ: «يا عَبَّاسُ يَا عَمَّ رَسُولِ اللَّهِ تَقَسُّمٌ تُنَحِّيْهَا خَيْرٌ مِنْ إِمَارَةٍ لَا تُحْصِيْهَا»، المصنف، المجلد الثاني عشر، ص ٢١٦ (بتحقيق محمد عوامة).

٢ خزرجه البيهقي بمهذه الألفاظ: «أما وال بات غاشا لرعيته حرّم الله عليه الجنة»، شعب الإيمان، المجلد السادس، ص ٣٠.

٣ من ش.

٤ المؤلف يشير إلى التبر المسبوك في نصيحة الملوك للغزالي.

Böyle anlarda sultan halka gıda yardımı yapmalı, hazinelerinden para vere-
rek destek olmalıdır. Maiyetinden, hizmetçi ve tabilerinden hiçbir kimsenin
reâyâyâ zulmetmesine fırsat tanımamalıdır. Bu sayede halk zayıf düşmeye-
cek ve onun yönetimi altındaki bölgelerden başka yerlere gitmek zorunda
5 kalmayacaktır. Aksi takdirde sultan kıymetten düşer ve hazineler boşalır.”¹

Anlatıldığına göre, Ömer b. Abdülazîz devrinde şiddetli bir kıtlık yaşa-
nır. Bedevî Araplar halifeye görüşmesi için bir heyet gönderir ve halifeye
hitap etmesi için içlerinden birini seçerler. Bu kişi, halifeye şunları söyler:
“Ey mü’minlerin emîri, şiddetli bir zarûretten ötürü yanına gelmiş bulun-
10 yoruz. Yiyecek bir şeylerimiz olmadığı için derilerimiz vücutlarımızın üye-
rinde kurudu kaldı. [Hazinendeki] mallar ya Allah’a ya O’nun kullarına ya
da sana ait olmalı. Eğer Allah’a aitse O’nun bu mallara ihtiyacı yoktur. Eğer
kullarına aitse işte biz de O’nun kullarıdanız. Yok, eğer senin şahsına aitse
bize tasaddukta bulunasin. Şüphe yok ki Allah tasadduk ehline karşılığını
15 eksiksiz verecektir.” Bunları duyan Ömer b. Abdülazîz’in gözleri yaşla dolar,
“Vaziyet, senin dediğin gibidir” der ve bu kişilerin ihtiyaçlarının hazineden
karşılanmasını emreder. Bedevî tam çıkmaya niyetlenince Ömer ona, “Ey
insan, nasıl gelip de bana Allah’ın kullarının ihtiyaçlarını bildirdiysen ve on-
ların sözcüsü olduysan benim sözlerimi ve ihtiyacımı da Allah’a ulaştırasin”
20 der. Bunun üzerine bedevî yüzünü semaya döner ve “Ey Allahım, Ömer
senin kullarına nasıl muâmelede bulunduysa sen de ona öyle muâmelede
bulun” der. Daha sözünü tamamlayamadan bir bulut yükselir ve sağanak bir
yağmur yağdırır. Yağmur esnasında bir kayanın üzerine büyük ve heybetli
bir dolu tanesi düşer ve kaya parçalanır. Dolu tanesinin içinden, üzerinde
25 “Bu, Azîz Allah’ın Ömer b. Abdülazîz’i cehennem ateşinden koruyacağına
dair sözüdür” yazan bir kâğıt çıkar.²

Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: “Kıyâmet günü yöneticiler Allah’ın
huzuruna çıkarılacaklar. Allah Azze ve Celle onlara ‘Siz, yarattığım kulla-
rına çobanlık yapan (*ru’ât*), benim yeryüzündeki hâkimiyetime bekçilik
30 eden kimselersiniz’ diyecek. Daha sonra içlerinden birine, ‘Falanca kulu-
ma niçin benim emrettiğim haddin üzerinde sopa vurdun?’ diye soracak.

1 Bk. Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk fi Nasibati'l-Mülûk*, s. 80.

2 Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 56.

فينبغي حينئذ للسلطان أن يعينهم بالطعام ويساعدهم من خزائنه بالمال ولا يمكن أحداً من حشمة وخدامه وأتباعه أن يجوروا على رعيته لئلا يضعفوا ولا ينتقلوا إلى غير ولايته فينكسر^١ ارتفاع السلطان وتخلو الخزائن من الأموال إلى غير ذلك.^٢

وحكي أنه كان في زمن عمر بن عبد العزيز قحط عظيم فوفد عليه وفد من العرب فاخترأوا رجلاً واحداً لخطابه فقال ذلك الرجل «يا أمير المؤمنين إنا أتيناك [١٨] من ضرورة عظيمة وقد يبست جلودنا على أجسامنا لفقد الطعام وهذا المال لا يخلو من ثلاثة أوجه إما أن يكون لله أو لعباد الله أو لك فإن كان لله فهو غني عنه وإن كان لعباد الله فنحن من عباد الله وإن كان لك فتصدق به علينا إن الله يجزي المتصدقين» ففاضت عينا عمر بن عبد العزيز بالدموع وقال «الأمر كما ذكرت» وأمر بقضاء حوائجهم من بيت المال فلما هم الأعرابي بالخروج قال له عمر «أيها الإنسان كما رفعت إليّ حوائج عباد الله وأسمعتني كلامهم فأوصل كلامي وارفع حاجتي إلى الله تعالى» فحوّل الأعرابي وجهه إلى السماء وقال «اللهم اصنع في عمر بن عبد العزيز كصنعه في عبادك» فما استتمّ كلامه حتى ارتفع غيم فأمطر مطراً غزيراً [١٨] وجاء في المطر بردة عظيمة كبيرة فوقعت على صخرة فانكسرت فخرج منها ورقة مكتوب فيها هذه براءة من الله العزيز إلى عمر بن عبد العزيز من النار.^٣

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم «يؤتى بالولاية يوم القيامة فيقول الله عز وجل أنتم رعاة خلقي وخزنة مملكتي في أرضي ثم يقول لأحدهم لم ضربت عبادي فوق الحد الذي أمرت

١ الأصل: «فينكسر» والصحيح ما أثبتناه.

٢ التبر المسبوك في نصيحة الملوك، ص ٨٠.

٣ التبر المسبوك في نصيحة الملوك، ص ٥٦.

Bu yönetici, 'Ey Rabbim, sana isyan ettikleri ve emrine muhalefette buldukları için öyle yaptım' diyecek. Buna karşılık Allah Teâlâ, 'Senin gazabın benimkini geçmemeliydi' diyecek. Daha sonra bir başka yöneticiye, 'Falanca kuluma niçin benim emrettiğim haddin altında sopa vurdun?' diye soracak.

5 Bu yönetici, 'Ey Rabbim, ona acıdığım için öyle yaptım' diyecek. Buna karşılık Allah Teâlâ, 'Sen nasıl olur da benden daha merhametli olabilirsin!' diyecek ve cezayı artıranın da eksiltenin de alınmasını ve cehennem köşelerinin onlarla doldurulmasını emredecek."¹ Bu hadisten de anlaşıldığı üzere, kurtuluşa eriştirecek tek yol adâlettir. Nitekim Allah Teâlâ kullarına bunu emretmiş, Nebîsine (sav) hitâben şöyle buyurmuştur: "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol." (Hûd, 11/112).

Yönetimin (*vilâyet*) büyük yönetim ve küçük yönetim başta olmak üzere birtakım türleri bulunmaktadır. Bunlar, yeri geldiğinde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

15 Büyük yönetim, bu devirde hâkimiyet tesisi (*istîlâ*) ve kudrettir (*şevket*) ki bu da heybetli, korkutucu ve yüce bir fehâmete sahip değerli saltanat yönetimidir. Bunun içindir ki; "Kılıç ve mızrak temreni, kat'î delilin yapamadığını yapar", "Kılıcın verdiği haber, kitapların verdiğiinden daha doğrudur" gibi sözler söylenmiştir. İkinci sözde zikri geçen kitaplarla, yerinde açıklandığı üzere astronomi (*ilm-i nücûm*) kitapları kastedilmektedir. Bu sözle, "Keskin kılıç, kesin delillerle bileylenmedikçe çelik çomak oynayan birinin elindeki sopa gibidir" sözü arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Buna göre, burhan muteber bir dayanak haline gelir ve kılıçla mızrak temreni ona yardımcı olur, onun emrine itaat eder ve gereğini yerine getirirler. Zira en son başvurulacak tedavi yöntemi dağlamadır. Meşhur deyimde söylendiği gibi, yargı kararına razı olmayan kişinin ahmaklığına çare bulunmaz, onun tek çaresi sopadır. Böylelikle, saltanat yönetiminin altında pek çok yönetim biriminin mündemic olduğu görülüyor. Saltanat sanki içinden nehirler fışkıran bir kaynak gibidir. Eğer kaynak tatlı ise şüphesiz ki ondan fışkıran nehirler de hoş olur.

1 Gazâlî, *et-Tibrül-Mesbûk*, s. 16-17.

فيقول ربّ لأنّهم عصوك وخالفوك فيقول الله تعالى لا ينبغي أن يسبق غضبك غضبي ثمّ يقول لآخر لم ضربت عبادي أقلّ من الحد الذي أمرت فيقول يا رب رحمة فيقول الله سبحانه وتعالى كيف تكون أرحم مني خذوا الذي زاد والذي نقص فاحشوا بهم زوايا جهنّم»^١. فإذا لا سبيل إلى النجاة إلا طريق العدل كما

٥ [١٩] أمر الله تعالى عباده قال الله تعالى لنبية صلّى الله عليه وسلّم ﴿فَاسْتَقِمَّ كَمَا أَمَرْتُ﴾ [هود، ١١٢/١١].

ثمّ الولاية إمّا كبرى وإمّا صغرى وإمّا غيرهما على ما فضل في موضعه.

أما الكبرى استيلاء وشوكة في هذا الزمان فهي ولاية السلطنة الشريفة ذات المهابة والفخامة الهائلة العليا ولأجل هذا قيل السيف والسنان يفعلان ما لا يفعل البرهان كما

١٠ قيل «السيف أصدق إنباءً من الكتب»^٢ لكن المراد من الكتب ههنا هو كتب النجوم على ما بيّن في مقامه فلا ينافي قول من قال السيف القاضب مخراق لآعب إن لم يمض الحجة حدّه فيكون البرهان أصلاً معتبراً ويكون كل واحدٍ من السيف والسنان معاوناً ومساعداً له ومطيعاً لأمره ومنفذاً له [١٩٠] بناءً على أن آخر الداء هو الكي وللمثل المشهور من لم يرض بالقضاء فليس لحماقته دواء فليس دواؤه إلا العصا فإذا

١٥ ولاية السلطنة قد اندرجت تحتها ولايات كثيرة كأنها عين قد فاضت منها أنهار فإذا عذبت العين طابت الأنهار لا شبهة في ذلك.

١ الثر المسبوك في نصيحة الملوك، ١٧-١٦.

٢ البيت الأول من قصيدة أبي تمام بنفس العنوان.

Sultanın hüküm ve siyâset olmak üzere iki tür yetkisi vardır. Hüküm yetkisini mallar ve kanlarla ilgili davalarda kullanabilir. Hüküm verme ve yargılamaya ehil olan bir sultan, kul haklarıyla ilgili davalarda hüküm verebilir. Hüküm verirken, fıkıh kitaplarının dava ve delillerle ilgili düzenlemelerin ele alındığı bölümlerinde gereği gibi açıklanmış bulunan usullere riâyet ederek tıpkı kâdı gibi beyyine, ikrar ve yeminden kaçınmaya istinâd etmelidir. Sultan, fıkıh kitaplarında tafsilatıyla anlatıldığı üzere, Allah haklarını ilgilendiren konularda dava açılmasına gerek duymaksızın delile dayalı olarak re'sen hüküm verebilir. Bunun izahı şu şekildedir; iki adam kâdının huzuruna gelseler ve biri diğerinden alacağı olduğunu iddia etse, kâdı davalı konumundaki tarafa, “Aleyhinde ileri sürülen bu iddia hakkında ne diyorsun?” diye sorar. Davalı iddiayı kabul ederse, ikrarına binâen aleyhinde hüküm verilir ve borçluluğu sâbit olur. İkrar, ikrarda bulunan kimse açısından bağlayıcılık arz eden bir delildir. Bunu ifade etmek üzere şöyle denmiştir:

*Hakkı ortaya çıkararan üç şey vardır
Şahitler, yemin ve kendiliğinden ortaya çıkma¹*

Eğer davalı iddiayı inkâr ederse kâdı bu sefer davacıya döner ve “İddia ettiğin husus inkâr edildi” der. Davacı, kâdıdan davalıdan kendisi adına yemin talebinde bulunmasını isterse, kâdı “Bir delilin var mı?” diye sorar. “Evet” der ve beraberinde delili olduğunu da iddia ederse kâdı davalıdan yemin talebinde bulunmaz. Çünkü Hz. Peygamber (sav), “İddiada bulunan taraf delil getirmekle, inkâr eden tarafa yemin etmekle yükümlüdür”² buyurmuştur. Ebû Hanîfe ve İmâm Muhammed’e (r.anhümâ) göre hüküm bu şekildedir. Ebû Yûsuf (ra) bu durumda kâdının davalıdan yemin isteyebileceğini söylemiş ve uygun görmesi halinde davalıya, “Davacı senden yemin etmeni istiyor” diyebileceğini savunmuştur. Eğer kâdı davalıya yemin ettirecek olursa ondan, “Kendisinden başka ilâh olmayan, gayb ve şehâdet âlemlerini bilen, Rahmân, Rahîm, alenî olanı bildiği gibi gizli olanı da bilen Allah’ın adıyla” demesini ister ve falancaya böyle bir borcu olmadığını, onun iddia ettiği malı almadığını ve aralarında bu türden bir münâsebet yaşanmadığını söyler.

1 Zühre b. Ebî Sülmâ, *Dîvân*, s. 14.

2 Buhârî, “Şehâdât”, 1; Tirmizî, “Ahkâm”, 12.

وللسلطان حكمٌ وسياسة أما حكمه فيجوز في الأموال والدماء فإذا كان أهلاً للحكم^١ والقضاء فيحكم في الدعاوي بالبينة والإقرار والنكول إذا كانت في حقوق العباد مثل حكم القاضي فيها على ما ذكر في كتاب الدعوى والحجاج في كتب الفقه كما ينبغي وله أن يحكم في حقوق الله تعالى بالحجة بدون الدعاوي على ما فصل في كتب الفقه وتوضيح ذلك أن رجلين إذا [٢٠] تقدما إلى القاضي فادعى أحدهما على الآخر مآلاً يقول القاضي للمدعى عليه «ما تقول فيما ادعى عليك؟» فإن أقرّ به يحكم له عليه بالمال بإقراره فإن الإقرار حجة في حق المقرّ ولأجل هذا قيل:

فإن الحق مقطعه ثلاث شهودٌ أو يمينٌ أو جلاء^٢

فإن أنكّر ذلك أقبل على المدعي ويقول له «قد أنكّر ما ادّعت» فإن قال «استحلفه لي» فيقول القاضي «ألك بينة؟» فإن قال نعم لا يستحلفه إذا ادعى أن له بينة حاضرة لقول النبي صلى الله عليه وسلم «البينة على المدعي واليمين على من أنكّر»^٣ هذا عند أبي حنيفة ومحمد رحمهما الله وقال أبو يوسف رحمه الله استحلفه فإن رأى القاضي استحلاف المدعى عليه يقول له «إنه يريد يمينك» فإذا قال احلف [٢٠٢] حلفه بالله الذي لا إله إلا هو عالم الغيب والشهادة الرحمن الرحيم الذي يعلم من السرّ ما يعلم من العلانية ما لفلان هذا عليك ولا قبلك هذا المال الذي ادّعه ولا شيء منه هذا.

١ ن - للحكم.

٢ هذا البيت مذکور في ديوان زهير بن أبي سلمى بهذه الألفاظ:

فإنّ الحقّ مقطعه ثلاثٌ يمينٌ أو نفازٌ أو حلاء (ص. ١٤).

٣ البخاري، كتاب الشهادات، ٤٦ الترمذي، الأحكام، ١٢.

Bir adam başka bir adamda ticaret malları nev'inden bir alacağı olduğunu iddia etse ve kâdı davalıdan yemin talebinde bulursa ancak davalı yemin etmek istemese, kâdı kendisine, “Sana yemin teklifimi üç kez arz ediyorum; aksi takdirde davacının iddiası mücebince aleyhinde hüküm vereceğim” der. 5
Yemin talebini şu ifadelerle yöneltir: “Sende bu adamın iddia ettiği şu evsâfi taşıyan malın olmadığına, onun bir kısmının olmadığına ve o malın kıymeti kabîlinden bir borcun dahi olmadığına dair Allah'a yemin et.” Bunu bir kez daha tekrarlar, ardından geriye sadece üçüncü teklifin kaldığını, kabul etmediği takdirde davacının iddiası mücebince hüküm vereceğini söyler. Davalı 10
yemin etmekten kaçınırsa kâdı kendisini bu malla ihtiyat ilkesini esas alarak sorumlu tutar. Bir kez teklif ettikten sonra yeminden kaçınması akabinde aleyhinde hüküm vermesi de câizdir. Davalı, “Ne ikrar ederim ne de inkâr” derse hapsedilir ancak kendisinden yemin talebinde bulunulmaz. Çünkü henüz inkâr etmiş değildir. Ebû Hanîfe'ye (ra) göre hüküm bu şekildedir. Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'e (r.anhümâ) göre ise yemin istenir zira bu kişi “İkrar etmiyorum” diyerek inkârcı olmuştur. Kâdı davalıya yemin teklifini üç kez yönelttiği halde davalı yemin etmeyi kabul etmez ve bu durumda kâdı aleyhte 15
hüküm vermek istediği halde bir kez daha teklif eder ve bu sefer davalı kararını değiştirirse kabul edilir ve kendisine yemin ettirilir. Yemin ettiği takdirde daha önceki kaçınmadan ötürü bir şey lâzım gelmez. 20

Ebu'l-Leys'in [es-Semerkindî] (ra) *Kitâbu'l-'Uyûn* [*'Uyûnu'l-Mesâil*] adlı eserinde şöyle geçer: “Hişâm dedi ki; Muhammed b. el-Hasen'e (ra), yetkili, güç kudret sahibi bir kimsede hakkı olan ve kendisini kâdının huzuruna getiremeyen kimse hakkındaki görüşünü sordum. Bana, Ebû Yûsuf'un i'zâr ile 25
amel ettiğini aktardı. Basralıların görüşü de böyledir ve İmâm Muhammed de bunu benimsemiştir.” İ'zâr, bu gibi insanların kapısına birkaç gün boyunca bir görevli gönderip kâdının davetine icâbet etmesini sesli bir şekilde söyletmektir. Eğer icâbet ederse gereği yapılır ancak etmezse kâdı onun vekili haline gelir. Ebû Hanîfe (ra), i'zâr uygulamasını kabul etmezdi. Yine bu kitapta geçen bir 30
diğer nakle göre Hişâm şöyle demiştir: “İmâm Muhammed'e bir evde bulunan kadınla erkek arasında geçen bir meseleye dair ne düşündüğünü sordum. Mesele şöyle: Kadın evin kendisine ait ve erkeğin de kölesi olduğunu iddia ediyor ve iddiasını delille destekliyor. Diğer taraftan erkek de kadının karısı olduğunu ve evin kendisine ait olduğunu karşıt delil göstermek sûretiyle savunuyor. İmâm Muhammed, 'Erkeğin kadının karısı olduğunu gösteren delilini ve kadının da evin kendisine ait olduğunu gösteren delilini kabul ederim. Koca kadının mülkü olarak kabul edilemez zira kadının kendini nikâhlaması erkeğin kölesi olmadığını ikrar etmesi anlamına gelir' diyerek cevap verdi.” 35

وإذا ادعى رجل على رجل عرضاً من العروض فاستحلفه القاضي على ذلك فأبى أن يحلف يقول له القاضي «أعرض عليك ثلاث مرات وإلا ألزمتك دعوى الرجل» يقول «احلف بالله ما لهذا عندك هذا المال الذي ادعى وهو كذا وكذا ولا شيء منه ولا عليك من قيمته شيء» ثم يقول له مرة أخرى كذلك ثم يقول «بقيت الثالثة ثم أحكم عليك بما ادعاه» فإن نكل عن اليمين ألزمه ذلك العرض هذا ٥
على سبيل الاحتياط فلو قضى عليه بالنكول مرة بعد العرض جاز [٢١] وإذا قال المدعى عليه لا أقرّ ولا أنكر يحبس ولا يحلف لأنه لم يظهر منه الإنكار هذا عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى وقال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى يحلف لأنه منكر حيث قال لا أقرّ ولو عرض القاضي عليه اليمين ثلاث مرات فأبى أن يحلف فلما أراد القاضي أن يحكم عليه قال أحلف ويقبل ذلك منه ويحلفه فإن حلف لم يلزمه شيء من ذلك النكول. ١٠

وذكر في كتاب العيون لأبي الليث الفقيه رحمة الله عليه أن هشاماً قال قلت لمحمد بن الحسن رحمه الله ما تقول في رجلٍ له حق على ذي سلطان فلا يجيبه إلى القاضي؟ فأخبرني أن أبا يوسف كان يعمل بالإعذار وهو قول أهل البصرة وبه يأخذ محمد والإعذار أن يبعث [٢١] إلى بابه من يناديه أياماً أن القاضي يقول أجب فإن أجاب فبها ١٥
وإلا جعل القاضي وكيلاً عنه وكان أبو حنيفة رحمه الله تعالى لا يأخذ بالإعذار وذكر فيه أيضاً أن هشاماً قال سألت محمداً رحمه الله تعالى عن رجلٍ وامرأة في دارٍ فادعت المرأة أن الدار دارها وأن الرجل عبدها وأقامت البيّنة على ذلك وأقام الرجل البيّنة على أنها امرأته وأن الدار داره قال اقبل بيّنة الرجل أنها امرأته واقبل بيّنة المرأة أن الدار دارها ولا يجعل الزوج مملوكها لأن تزويجها نفسها إقرار بأنه ليس بمملوك لها. ٢٠

Kâdı, kardeşler ve amca çocukları davanın karşıt tarafları olarak huzuruna geldiklerinde meseleyi çözüme kavuşturma hususunda acele etmemeli, aralarında anlaşarak meseleyi çözüme kavuşturmaları beklentisiyle davayı bir müddet geciktirmelidir. Konunun anlaşılması için zikrettiğim bu meseleye diğer bütün davaları kıyas et ve Allah Teâlâ'ya tevekkülde bulun. Tevfike eriştiren, lütfu ve keremiyle işleri kolayştıran O'dur.

Sultan, bir beldeye kâdı atama ve azletme yetkisine sahiptir. Emirlik, vezirlik ve bunların dışındaki diğer yönetim birimleri olan mezâlim sorumluluğu, vergi ve zekât toplayıcılığı hakkında da aynı yetkiye sahiptir. Ancak bütün bu makamlara atama yaparken en kudretli, en güçlü ve en ehliyetli kişiyi seçmesi gerekir. Zira Hz. Peygamber (sav), “Reâyâsı içinde daha ehil insanlar olduğu halde ehliyetçe daha düşük olanlara vazife veren bir kimse Allah'a, Resûlüne ve müslüman cemaatine ihânet etmiş olur”¹ buyurur.

Sultanın siyâset yoluyla bulunabileceği tasarruflara gelince, bu tür tasarruflar arazi üzerine konan harâc vergisi, mukâseme yoluyla konan harâc vergisi, zımmîler için konan cizye vergisi, Cuma ve bayram namazlarının ikâmesi, hadlerin tatbiki, fey' ve zekât gelirleri, ölü arazilerle diğer arazilerde uygun gördüğü tasarruflar, iktâlar ve bunların dışında anlaşma, ganimet taksimi, ordu tanzimi, askerlere ödül sûretinde ganimet vaadinde bulunma gibi fıkıh kitaplarının siyer bölümlerinde tafsilatıyla ele alınan konularda söz konusu olur. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Dört şey idarecilerle devredilir; had cezalarının tatbiki, zekât gelirleri, fey' gelirleri ve Cuma namazları.”²

Kitâbu'l-kazâda (Yargılama Hükümleri Bölümü) şöyle geçer: “Bir belde yaşayan insanlar bir araya gelseler ve bir kişiyi devlet başkanının izni olmaksızın kâdılıkla görevlendirseler bu câiz değildir; bu tarz bir görevlendirmeyle o kişi kâdı olmaz. Bir beldenin vâlisi ölse ve orada yaşayan insanlar devlet başkanının görevlendirdiği kişi gelene dek kendilerine Cuma namazı kıldırması için bir kimse üzerinde karar kılsalar Cuma namazları sahih olur. Nitekim Hz. Ali (ra), Hz. Osman (ra) mahsur halde iken insanlara imamlik yapmıştı. Kâdının insanlara Cuma namazı kıldırması ancak atama belgesinde (*menşûr*) böyle bir yetki tanındığının yazılması halinde câiz olur. Bunu [el-Hasen] İbn Mâlik, Ebû Yûsuf aracılığıyla Ebû Hanîfe'den (r.anhüm) rivâyet etmiştir.

1 Zeylai, *Nasbu'r-Râye*, IV, 62.

2 Zeylai, *Nasbu'r-Râye*, III, 326.

وينبغي للقاضي إذا اختصم إليه الإخوة وبنو العم أن لا يعجل بفصل القضاء بينهم ويدافعهم قليلاً لعلهم يصطلحون فقس على هذا الذي ذكرته للتوضيح [٢٢] حال سائر الدعاوي فتوكل على الله تعالى والله هو الموفق الميسر بمنه وكرمه.

وللسلطان أن ينصب قاضيًا على بلدة وأن يعزله وهكذا يفعل في سائر الولايات نحو الإمارة والوزارة وغير ذلك من ولاية ردّ المظالم وولاية السعاة وجباة الصدقة ولكن ينبغي له أن يختار من هو الأقدر والأولى والأقوى لقول النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «من قلد إنسانًا عملاً وفي رعيته من هو أولى منه فقد خان الله ورسوله وجماعة المسلمين».^١

وأما تصرف السلطان على سبيل السياسة فهو تصرفه في خراج الأرض وفي خراج المقاسمة وفي جزية الرؤوس^٢ وفي إقامة الجمعيات والأعياد وفي إقامة الحدود وفي الفيء والصدقات وفي الموات وفي الأرض حسب ما يراه وفي الإقطاعات إلى غير ذلك نحو الموادة وقسمة الغنائم وترتيب الجيوش والتنفيذ؛ ونحو ذلك على ما فصل في كتاب السير قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «أربع إلى الولاية الحدود والصدقات والفيء والجماعات».^٣

ذكر في كتاب القضاء أن أهل بلدة لو اجتمعوا وقلدوا القضاء لرجل بلا إذن الإمام لا يجوز ولا يصير قاضيًا ولو مات والي بلدة فاجتمع الناس على رجل يصلّي بهم الجمعة حتى يجيء عامل الإمام جازت جمعتهم ألا يرى أن عليًا رضي الله عنه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بالناس وعثمان رضي الله عنه محصور ولا يجوز للقاضي أن يصلّي بالناس الجمعة إلا إذا كتب ذلك في منشوره رواه ابن مالك^٤ عن أبي يوسف عن أبي حنيفة رحمهم الله تعالى.

١ ش: السعادة.

٢ الزبلي، نصب الراية، المجلد الرابع، ٦٢.

٣ الأصل، ن وش: «الرؤوس» والصحيح ما أبتناه.

٤ ش: التنفل.

٥ الزبلي، نصب الراية، المجلد الثالث، ٣٢٦.

٦ ش - ابن.

Sultan, hizmetindeki kölelerden birini (*gulâm*) bir beldeye emîr tayin etse ve kendisine niyâbeten kâdı atamasını emretse, kölenin atadığı kâdı bizzât sultan tarafından atanmış hükmünde olur. Ancak köle bizzât kâdılık yapacak olursa verdiği hüküm yürürlük kazanmaz. Devlet başkanı kölesine kâdılık yapması için izin verse bu köle iktizâ yoluyla hürriyetini elde etmiş olur. “Köleni benim adıma bin dirheme azad et” sözünün azada bağlı olarak satın almayı da iktizâ yoluyla ifade edişi gibi. Bu köle, aldığı izne istinâden kâdılık yapar ve hüküm vermek için ikinci kez izin alma gereği duymaz. Henüz köle iken bir olaya şahitlik eden kişinin azad edildikten sonra elde ettiği şahitliği eda yetkisinde olduğu gibi. Sultan tarafından bir nâhiyeye atanan emîre, görev bölgesinin harâcı tahsis edilmiş ve emirliğin gerektirdiği şekilde reâyâ üzerinde tasarrufda bulunma izni verilmiş ise bu emîr birilerine görev verme ve onları azletme yetkisine de sahip olur.

Abû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc* adlı eserinde şunları söyler: “Çarşılarda ve çarşı civarında faaliyet gösteren bu tâcirlerden herhangi birisi yanında çalıştırdığı işçisine halka ait yola su serpmesini emretse ve işçinin yola serptiği sudan ötürü bir telef vâki olsa, tazminle (diyet) sorumlu olan kişi işçi değil, âmirdir. Abdest almak için emretse ve abdest için dökülen su sebebiyle telef vâki olsa tazminle sorumlu olan kişi abdest alandır. Zira abdestten doğacak menfaat abdest alan kişiye, su serpmeden doğacak menfaat de âmire râcidir. Bir kimse ücretle çalıştırdığı işçisine halka ait yolda sultanın izni alınmaksızın bir kuyu kazdırsa, bu kuyuya birisi düşüp ölse kıyasa göre tazmin sorumluluğunun işçiye yöneltilmesi gerekir ancak biz bu meselede kıyası terk ettik. Zira işçiler bu gibi şeyleri bilmezler. Böyle bir durum vâki olduğu ve tazmine hükmedildiği vakit sorumluluk işverenin âkilesine yöneltilir. Birisi bir taşla takılıp bu kuyuya düşse tazmin sorumluluğu taşı koyan kişiye yöneltilir. Zira taşı koyan sanki bu kişiyi eliyle itmiş gibi kabul edilir. Taşı kimin koyduğu bilinmiyorsa sorumluluk kuyunun sahibine yöneltilir. Kuyuya bağından kurtulmuş bir hayvanın süsmesiyle birinin düşmesi halinde, ne hayvan sahibine ne de kuyu sahibine tazmin sorumluluğu yöneltilir. Eğer bu hayvanın sürücüsü, yediciyi yahut üzerine binmiş birisi var idiyse tazmin sorumluluğu ona yöneltilir.

والسلطان لو أمر غلامه على بلدةٍ وأمره بنصب القاضي بطريق النيابة عن [٢٣] السلطان صار كنصب السلطان بنفسه لكن لو قضى الغلام بنفسه لا ينفذ والإمام لو أذن لعبده بالقضاء لصار حراً بطريق الاقتضاء كما في نحو قولك «أعتق عبدك عتي بألف درهم» وإنه يقضى بذلك الإذن ولا يحتاج في القضاء إلى تجديد الإذن ثانياً كما لو تحمّل الشهادة في حالة الرق ثم عتق والأمير الذي ولّاه السلطان على ناحية وجعل ٥ خراجها له وأطلق له التصرف في الرعية كما تقتضيه الإمارة فله أن يقلّد ويعزل.

وقال أبو يوسف رحمه الله في كتاب الخراج أيما رجل من هؤلاء التجار الذين في الأسواق والأرباض لو أمر أجيراً عنده بالرش فرش في طريق فناء المسلمين فعطب به عاطب فالضمان على الأمر لا على الأجير وإن أمره فتوضاً في الطريق [٢٣] فالضمان ١٠ على المتوضئ من قبل أن منفعة الوضوء إنما هي للمتوضئ، ومنفعة الرش إنما هي للأمر وأيما رجل استأجر أجيراً فحفر له بئراً في طريق المسلمين بغير أمر سلطان فوقع فيها رجل فمات فالقياس أن يكون الضمان على الأجير ولكننا تركنا القياس في ذلك لأن الأجراء لا يعرفون إذا تقام ذلك فالضمان على عاقلة المستأجر فإن عثر رجل بحجر فوقع في هذا البئر فالضمان على واضع الحجر كأنه دفعه فيها بيده فإن لم يعرف ١٥ للحجر واضع فالضمان على صاحب البئر وإن دفعته دابة منفلثة فلا ضمان على صاحب الدابة ولا على صاحب البئر وإن كان للدابة سائق أو قائد أو راكب فالضمان عليه

Bir duvarın yıkılıp birisinin kuyuya düşmesine sebep olması ve bu kişinin ölmesi halinde, eğer duvar sahibi duvarı yıkması için daha önceden ikaz edildiği halde gereğini yapmamışsa ölen kişinin ve bu sırada telef olan diğer şeylerin tazmin sorumluluğu kendisine yöneltilir. Ancak öncesinde herhangi bir ikazda bulunulmadı ise herhangi bir sorumluluğu yoktur. Bu durumda, yıkılan duvarın itmesiyle kuyuya düşüp ölen kişinin tazmin sorumluluğu kuyu sahibine yöneltilir. Bir kimsenin yola döktüğü veya serptiği su sebebiyle birisinin ayağı kaysa ve düşüp ölse tazmin sorumluluğu suyun sahibine yöneltilir. Kişinin kayıp kuyuya düşmesine yağmur suyu sebep olmuşsa tazmin sorumluluğu kuyu sahibine yöneltilir. Kezâ, yolda yürürken elbisesine takılıp kuyuya düşen ve ölen kişinin tazmin sorumluluğu kuyu sahibine yöneltilir. Bu şekilde ayağı takılıp kuyuya düşen kişi, kuyudaki bir başkasının üzerine düşmüş ve kendisiyle birlikte onun da ölümüne sebep olmuşsa kuyu sahibi her ikisinin tazminiyle de sorumlu olur. Kuyuya düştüğü halde sağ kalan birisi oradan çıkmak isteyip tırmanmaya başlasa ancak tam çıkamadan tekrar düşüp can verse kuyu sahibinin herhangi bir sorumluluğu yoktur. Kuyunun dibinde bir kayanın olması ve düşen kişinin orada gezinirken kayaya takılıp ölmesi halinde, eğer kaya kendi tabii yerinde ise kuyu sahibinin tazmin sorumluluğu yoktur ancak kuyu sahibi bu taşı tabii yerinden söküüp başka bir yere nakletmişse tazminle sorumlu olur.”¹

Ebû Yûsuf aynı kitapta şunları da söyler: “Hz. Ali (ra), ‘Az şarap içene de çok şarap içene de seksen sopa vurulur’ demiştir. Atâ [b. Ebî Rabâh] ise ‘Şarap dışındaki içkilerde sarhoş olunmadıkça had cezası gerekmez’ demiştir. Rivâyet edildiğine göre, Ömer b. el-Hattâb’a (ra) bir seferinde oruçlu bir adam eşlik etmişti. Yolculuk esnasında orucunu açınca Hz. Ömer’e ait olan ve içinde nebiz bulunan kırbadan içip sarhoş oldu. Hz. Ömer bu adama sopa cezası tatbik edince adam, ‘Ben senin kırbandan içmiştim’ diye tepki gösterdi. Hz. Ömer ise ‘Ben seni sarhoş olduğun için cezalandırdım’ dedi.”²

Fıkıh kitaplarında belirtildiği üzere, âdil imâmdan görev almak câiz olduğu gibi zâlim imâmdan görev almak da câizdir. Zira sahâbe, haklı olan Hz. Ali (ra) olmasına rağmen Muâviye’den (ra) görev almışlardı. Tâbiîn de Haccâc’dan görev almışlardı.

1 Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 160-161.

2 Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 164-165.

فإن سقط حائط فدفع رجلاً في البئر فعطب [٢٤] فإن كان قد تقدم إلى صاحب الحائط في هدمه فلم يهدمه فالضمان على صاحب الحائط وكل من عطب بالحائط قبل الإسهاد على صاحب الحائط لا ضمان عليه في شيء من ذلك وعلى صاحب البئر ضمان الذي دفعه الحائط في البئر وإن زلق رجل بماء صبّه رجل في الطريق أو بماء رشّه رجل في الطريق وعطب بذلك الماء فالضمان على صاحب الماء فإن كان الماء ماء سماء فزلق به في البئر وعطب فالضمان على صاحب البئر وكذلك إذا مشى في الطريق فعثر بثوبه وقع في البئر فعطب فالضمان على صاحب البئر فإن كان هذا الواقع وقع على رجل فقتله فعلى صاحب البئر ضمان الرجلين جميعاً فإن وقع في البئر رجل فسلم فطلب الخروج منها فتعلّق حتى إذا [٢٤] كان في بعضها سقط فعطب فلا ضمان على صاحب البئر فإن كان في البئر صخرة فلما مشى في أسفلها عطب بالصخرة فإن كانت الصخرة في موضعها من الأرض لم يضمن صاحب البئر وإن كان صاحب البئر اقتلعها من موضعها فوضعها في ناحية البئر ضمن.^١

وقال فيه أيضاً إن علياً كرم الله وجهه قال في قليل الخمر وكثيرها ثمانون جلدة وقال عطاءً ليس في شيء من الشراب حدٌ إلا بسكر إلا الخمر وروي أن رجلاً سائر عمر بن الخطاب رضي الله عنه في سفر وكان صائماً فلما أفطر الصائم أهوى إلى قربة لعمر رضي الله عنه معلقة فيها نبيذ فشرّب منها فسكر فجلده عمر رضي الله عنه فقال له الرجل إنما شربت من قربتك فقال عمر رضي الله عنه إنما جلدتك [٢٥] لسُكرك.^٢

وذكر في كتب الفقه يجوز التقلد^٣ من الأمير العادل والجاثر فإن الصحابة تقلّدوا من معاوية رضي الله عنه والحق مع علي رضي الله عنه والتابعون تقلّدوا من الحجاج.

١ أبو يوسف، كتاب الخراج، ص ١٦١-١٦٠.

٢ أبو يوسف، كتاب الخراج، ص ١٦٥-١٦٤.

٣ ن: التقلد.

el-Muhît adlı kitapta şöyle geçer: “Fâsık idarecinin verdiği görevi kabul, hakka uygun bir şekilde hüküm vermesine imkân tanıdığı, gerek gizlice gerekse alenen yargı kararlarına zulüm karıştırmadığı ve hükümleri gerektiği gibi yürürlüğe koymasına mâni olmadığı sürece câizdir. Aksi bir durum söz konusu olursa câiz değildir.”¹ Netice olarak şunu söyleyebiliriz; görev almak belli şartlarda ruhsattır ancak eğer kolaylıkla reddedilebiliyorsa görevi kabul etmemek azîmettir.

Bâğîler bir beldeyi ele geçirdikleri vakit, kâdılar bâğî tarafından azledilmedikleri sürece vazifelerini sürdürürler. Eğer bâğîler azledecek olursa kâdılık yetkileri sona erer. Sonrasında bâğîler mağlup edilirse bu kâdıların verecekleri yargı kararları, âdil bir sultan tarafından ikinci kez atanmadıkları sürece yürürlük kazanmaz. Fakih Ebû Cafer el-Hinduvânî'den aktarılan bir söz şöyledir: “Ebû Bekir b. Saîd derdi ki; bizim diyarımızda yöneticilik üstlenmek doğru değildir çünkü bu makamlara atama yapanlar bu işleri usûlüne uygun bir şekilde yapmıyorlar. Şöyle ki; atadıkları kişiye bir ahidnâme yazıyor ve ahidnâme metnine ‘İnşallah’ diye bir istisnâ kaydı ekliyorlar. Hâlbuki istisnâ kaydı daha önceki ifadeleri hükümsüz kılar. İstisnâ kaydı metin yazıldıktan sonra silinse dahi aynı durum geçerlidir. Nitekim talâk meselesinde de hüküm bu istikâmette olup karısını yazılı bir şekilde boşayan kişi metni yazdıktan sonra istisnâ kaydını silse talâk yine vâki olmaz.” Bence bu durumdan kurtulmanın şöyle bir yolu var; istisnâ ahidnâmeye yazılmayıp dille söylenmesi halinde hükümsüz kalabilir. Yine, istisnâ kaydı ile cümlenin baş tarafı arasına boşluk koymak bir diğer kurtuluş yoludur. Bu sayede istisnâ cümlenin tamamına katılmamış ve konuşurken bir süre sessiz kalındığı gibi ifade biribirinden ayrılmış olur.

Sultan bir kâdıyı azlettiğinde onun nâibi de azledilmiş sayılır ancak kâdı ölürse nâibi azledilmiş olmaz. Ölüm gibi azlin de nâibi etkilememesi ve kâdı azledilince nâibin de azledilmemiş sayılması gerekirdi. Nitekim meşâyihden birçok âlim bu görüşü savunur. Sultan gerek bir şüpheye istinâd etsin gerek etmesin bir kâdıyı azledebilir ve yerine bir başka kâdı atayabilir. Ebû Hanîfe'den (ra) nakledilen görüş bu istikâmettedir. Sultan bir beldeye kâdı atadığı vakit atama belgesine (*menşûr*) “Belde ve çevresindeki araziler” diye yazılmadıysa köyler kâdının vazife alanına dâhil değildir. Zâhiru'r-rivâyede geçen hüküm budur. Buna göre, bir kâdı yerine nâib görevlendirirken vazife alanını belli bir mescidle kayıtlarsa bu nâib mescid dışında bir yerde kâdılık yapamaz.

1 Burhâneddin el-Buhârî'nin (v. 616/1219), *el-Muhîtu'l-Burbâni* diye meşhur olan eseri. Aktarılan kısım için bk. VIII, 6.

وذكر في المحيط ولكن إنما يجوز تقلد القضاء من الفاسق إذا كان يمكنه من القضاء بحق ولا يجوز في^١ قضايا سرًا وعلانية ولا ينهيه عن تنفيذ بعض الأحكام كما ينبغي وإن كان بخلافه لا يتقلد^٢ والحاصل أن التقلد رخصة بشروط والترك عزيمة إن تيسر.

والبغاة إذا غلبوا على بلدة فالقضاة قضاة على حالهم ما لم يعزلهم الباغي فإن عزلهم خرجوا عن^٣ القضاء حتى لو انهزم الباغي بعد ذلك لا ينفذ قضاؤهم ما لم يقلدهم سلطان أهل العدل ثانيًا وحكي عن الفقيه [٢٥٠] أبي جعفر الهندواني أنه قال كان أبو بكر بن سعيد يقول بأن تولية الأحكام في ديارنا غير صحيحة لأن الذي يوليهم الحكم لا يوليهم بالتقليد وإنما يكتب إليهم عهدًا ويكتب في العهد في فصل الاستثناء إن شاء الله تعالى والاستثناء يبطل ما تقدم فلو محي بعد الكتابة لا ينقلب صحيحًا كما في الطلاق لو محي الاستثناء لا يقع الطلاق فقلت يمكن المخلص عن ذلك بأن يقال يذكر الاستثناء باللسان بدون كتابته في كتاب العهد كما يمكن المخلص عنه بأن يترك فرجة فيه فلا يلتحق الاستثناء بالكل حينئذ فيصير كالفصل بالسكوت في النطق.

والسلطان إذا عزل القاضي اعزل نائبه بخلاف موت القاضي فإنه لا يعزل بموته وينبغي أن لا يعزل نائبه بعزل القاضي [٢٦] كما في الموت وعليه كثير من المشايخ وللسلطان أن يعزل القاضي ويستبدل مكانه آخر لرؤية وغير رؤية هكذا روي عن أبي حنيفة رحمه الله تعالى والسلطان إذا قلد رجلاً قضاء بلدة كذا لا يدخل فيه القرى ما لم يكتب في منشوره البلدة والسواد بناء على ظاهر الرواية فعلى هذا لو أن القاضي إذا قيد النائب حين استنابه في مسجد معين ليس له أن يقضي في غير ذلك المسجد.

١ ن، ش: يجوز؛ ش - في.

٢ ابن مازة البخاري، المحيط البرهاني، المجلد الثامن، ٦.

٣ ش: من.

٤ ش - وعليه.

Kâdı, bir hakkın sübûtu yönünde hüküm verir ancak bu hükmü unuttur, hak sahibi konuyu mahkemeye taşıyarak kâdıya verdiği hükmün hüccetini sunar ancak kâdı bu hücceti hatırlamazsa Ebû Yûsuf'a göre (ra), bu hüccete dayalı olarak hüküm verilemez zira söz konusu hüccet kâdının bilmediği bir hususta aleyhinde şahitlikte bulunmak anlamına gelir. İmâm Muhammed'in (ra) bu hücceti kabul edilebilir bulduğu rivâyet edilmiştir. İmâm Muhammed bu görüşünü, Hz. Peygamber'in (sav) Zülyedeyn'in şahitliğini kabul etmesiyle ve Hz. Ömer'in Hürmüzân'a eman verip daha sonra bu emanı unuttuğu yönünde Enes'in kendisine söylediği sözü kabul etmesiyle gerekçelendirmiştir.

Sultan atıl bırakılmış arazilerde uygun gördüğü şekilde kiralama, iktâ verme, mamur hale getirme ve diğer tasarruflarda bulunabilir. Devlet başkanı bütün atıl bırakılmış arazileri uygun gördüğü şekilde iktâ olarak verebilir. Sahibi bulunmayan arazilerle herhangi birisinin zilyedliğinde bulunmayan araziler üzerinde müslümanlar için iyi olduğunu ve umumi fayda sağlayacağını düşündüğü tasarruflarda bulunabilir.

Rivâyet edildiğine göre, Temîm ed-Dârî (ra) [Rasulullah'ın huzurunda iken] ayağa kalkmış ve şöyle demiştir: “Ey Allah'ın Resûlü; benim Filistin'de, biri Habrâ diğeri Aynûn adında iki köyleri olan Rum komşularım var. Eğer Allah sana Şam topraklarının¹ fethini nasip ederse o iki köyü bana hibe eder misin?” Hz. Peygamber bu talebe olumlu karşılık vererek, “O iki köy senindir” buyurur. Temîm, kendisine bu vaadi belgeleyen bir yazı verilmesini talep eder ve Efendimiz (sav) şunları yazdırır: “Bismillâhirrahmânirrahîm. İşbu, Allah'ın Resûlü Muhammed'den Temîm b. Evs ed-Dârî'ye verilmiş bir yazıdır. Habrâ ve Beyt Aynûn adlı köylerin ona ait olduğunu, köylerin bütünüyle, vadisi ve dağıyla, orada yaşayan Hazn² ve Nabatîleriyle ve de sığırlarıyla ona ait olduğunu beyan eder. Kendisinden sonra da vârislerine intikal edecektir. Kimse onlara bu hususta sataşmasın ve bunu zâlimâne bir sûrette sürdürmesin. Kim onlara zulmederse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerine olsun!”

1 Bugün Suriye, Ürdün, Filistin ve Lübnan topraklarını içine alan coğrafi bölge, daha önceleri Şam (Bilâdüş-Şâm) diye anılmaktaydı. Günümüzde Türkçe'de Şam diye anılan şehrin Arapça karşılığı Dımaşk'tır.

2 Hazn, Gassân Araplarından bir kabilenin adıdır. Bk. Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Mubît*, “Hazn” maddesi.

وإذا قضى القاضي بحق فنتسيه فخاصم إليه الطالب وأقام البيّنة على قضائه وهو لا يذكر قال أبو يوسف رحمه الله لا أقبل البيّنة على ذلك لأنّها شهادة عليه ما لم يعلم من نفسه وروي عن محمد رحمه الله تعالى أنه قال يقبل وقد قبل رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شهادة ذي اليمين [٢٦٦] وقبل عمر بن الخطاب رضي الله عنه قول أنس على أمن هرمان حيث أمّنه ثمّ نسي.

وكلّ موات يجوز للسلطان أن يعمل فيه بما يراه من الإجارة والاقطاع والتعمير وغير ذلك ويجوز للإمام أن يقطع كلّ موات بما يراه وكلّ ما كان ليس لأحد فيه ملك وليس في يد أحد يجوز له أن يعمل فيه بالذي يرى أنه خير للمسلمين وأعمّ نفعاً.

روي أن تميم الدّاري رضي الله عنه قام فقال يا رسول الله إنّ لي^١ جيرة من الروم بفلسطين لهم قرية يقال لها حبرى وأخرى يقال لها عينون فإن فتح الله عليك الشام فهبهما لي فقال هما لك قال فاكتب لي بذلك فكتب «بسم الله الرحمن الرحيم هذا كتاب من محمد رسول الله لتميم بن أوس الداري أنّ له قرية حبرى وبيت [٢٧] عينون قريتها كلّها سهلها وجبلها وحزنها وأنباطها وبقرها ولعقبه^٢ من بعده لا يخيفه فيها أحد ولا يلجّها^٣ عليهم أحدٌ بظلم فمن ظلم واحداً منهم شيئاً فإنّ عليه لعنة الله».

١ ن: لنا.

٢ ش: ويعقبه.

٣ ش - يلجها.

Hz. Ebû Bekir halife olduğunda onlara şöyle bir mektup yazdı: “Bismil-lâhirrahmânirrahîm. İşbu, Resûlullah'ın (sav) emîni ve kendisinden sonra yeryüzünde halife olarak seçilen Ebû Bekir'in mektubudur. Ebû Bekir bu mektubu Dârî soyundan gelenlere Habrâ ve Aynûn köyleri için verilen sö-
 5 zün bozulmaması ve oradaki ikâmetlerine hâlel gelmemesi için yazmıştır. Kim Allah'ı işitiyor ve O'na itaat ediyorsa bunları ifsât etmekten sakınsın, bu köyler hakkında verilen sözün sürdürülmesini sağlasın ve ihlal etmek isteyenlere mani olsun.”

Rivâyet edildiğine göre Ömer b. el-Hattâb (ra) hilâfeti döneminde Irak topraklarını savaş yoluyla fethettikten sonra meskûn halkın buralarda ya-
 10 şamasına izin verdi ve kendileri için cizye, arazileri için de harâc vergisi ödemelerine hükmetti. Hz. Ömer şöyle dedi: “Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin olsun ki; sonraki nesilleri hiçbir şeyleri olmayan fakir fukara insanlar olarak bırakacak olmasaydım fethettiğim her yeri Resûlullah'ın (sav) Hayber'i taksim ettiği gibi taksim ederdim. Ancak ben bu arazileri gelecek nesiller için aralarında paylaşabilecekleri bir hazine olarak bırakıyorum.”¹
 15 Hz. Ömer bu ictihâda varırken Allah Azze ve Celle'nin “Bunların ardından gelenler de 'Ey rabbimiz; bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla, kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisin, çok merhametlisin' derler” (el-Haşr, 59/10) âyetine sarılmıştır.

Ebû Yûsuf *Kitâbu'l-Harâc* adlı eserinde şunları söyler: “Ömer b. el-Hattâb, Irak topraklarını taksim etmeyip sahiplerine bıraktı. Şu Şam ve Mısır memleketlerinin pek çoğu savaş yoluyla fethedildi. Bu memleketlerden sulh
 25 yoluyla alınanlar kalelerden ibarettir. Müslümanlar memleketleri savaş yoluyla ele geçirdi ve hâkimiyet altına aldılar. Hz. Ömer (ra) bu memleketleri o günkü ve gelecekteki bütün müslümanlar için [bir gelir kaynağı olsun diye] taksim etmedi.”²

Ebû Yûsuf (ra) şöyle der: “Bir zimmî müslüman olduğunda artık kendisinden o yılın cizye vergisi alınmaz. Ancak yıl dolduktan sonra müslüman olmuş ise alınır. Çünkü yıl dolduktan sonra İslâm'a girdiğinde hakkındaki cizye vergisi tahakkuk etmiş ve bütün müslümanların harâcı haline gelmiştir.

1 Buhârî, “Megâzi”, 36.

2 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 69.

فلما ولي أبو بكر كتب لهم كتاباً «بسم الله الرحمن الرحيم هذا كتاب من أبي بكر أمين رسول الله صلى الله عليه وسلم الذي استخلف في الأرض من بعده كتبه للدارين أن لا يفسد عليهم وليدهم من قرية حبرى وعينون فمن كان يسمع ويطيع الله فلا يفسد منها شيئاً ويقيم عهودي الناس عليها وليمنعها من المفسدين».

٥ وروي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه لما فتح سواد العراق عنوةً في زمانه أقر أهله عليه ووضع الجزية على رؤوسهم والخراج على أراضيهم فقال «أما والذي نفسي بيده لولا [٢٧٠] أن أترك آخر الناس بنائاً (أي فقراء) ليس لهم من شيء ما فتحت قرية إلا قسمتها كما قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم خيبر لكنني أتركها كذا خزانة لهم يقتسمونها»^١ وتمسك في ذلك بقول الله عز وجل ﴿وَالَّذِينَ جَاءُوا مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِي قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا إِنَّكَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ﴾ [الحشر، ١٠/٥٩].

وقال أبو يوسف رحمه الله تعالى في كتاب الخراج قد ترك عمر بن الخطاب رضي الله عنه سواد العراق وهذه البلدان من الشام ومصر أكثر ذلك إنما فتح عنوة وإنما كان الصلح من ذلك في أهل الحصون فأما البلاد فحازوها وظهروا عليها عنوة فتركها عمر رضي الله عنه لجميع المسلمين يومئذٍ ولمن يجيء من بعدهم.^٢

وقال [٢٨] أبو يوسف رحمه الله تعالى إذا أسلم ذمي لم تؤخذ جزية رأسه إلا ان يكون أسلم بعد خروج^٣ السنة فإنه إذا أسلم بعد خروجها وقد كانت الجزية وجبت عليه وصارت خراجاً لجميع المسلمين^٤

١ البخاري، كتاب المغازي، ٣٦.

٢ أبو يوسف، كتاب الخراج، ص ٦٩.

٣ ش: خراج.

٤ ش - جميع.

Bu yüzden tahsil edilmesi gerekir. Yıl tamamlanmadan bir veya birkaç gün evvelinde müslüman olmuşsa ve henüz kendisinden tahsil edilmemişse cizye borcu düşer. Kezâ cizyenin bir kısmı tahsil edildikten sonra ölürse vârisleri kalan kısmından sorumlu tutulmayacağı gibi terekesinden de tahsil edilmez.

Çünkü bu, üzerinde tahakkuk etmiş bir borç değildir. Yine, cizyenin bir kısmını ödememiş iken ve henüz yıl dolmadan evvel müslüman olması halinde kendisinden kalan kısmı ödemesi istenmez. Zimmîlerin deve, sığır ve koyun türü mallarından zekât alınmaz. Bu hususta erkekler ve kadınlar aynı hükme tâbidir. Arap ve gayr-ı Arap unsurlardan irtidad edenler, putperest Araplarla aynı hükümlere tâbidir. Bunlar ya tekrar İslâmiyeti kabullenecekler ya da savaşı göze alacaklardır; bu insanlara harâc vergisi konamaz. Rivâyet edildiğine göre, Ömer b. el-Hattâb (ra) Şam'dan dönerken güneş altında ayakta bekletilen ve başlarına yağ dökülen bir toplulukla karşılaştı. “Bunların vaziyeti nedir?” diye sorunca, “Bunların cizye borçları vardı, ödemediler. Ödeyene dek böyle cezalandırılacaklar” cevabını verdiler. Hz. Ömer, “Peki ne diyorlar, cizye ödememek için ileri sürdükleri mazeret nedir?” diye sorunca, “Cizye ödeyecek bir şey bulamadıklarını söylüyorlar” dediler. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Derhal onları serbest bırakın ve güçlerinin yetmediği şeylerle mükellef tutmayın. Zira ben Hz. Peygamber’in (sav) ‘İnsanlara eziyet etmeyin. İnsanlara dünyada eziyet edenlere Allah Teâlâ da âhirette eziyet edecektir’ buyurduğunu duydum” dedi. Verdiği emir üzerine bu insanlar serbest bırakıldılar.¹

Devlet başkanı, siyâset sahasında siyâset üzere kendi re'yi ile amel edebilir. Fakih Ebû Bekir el-A'meş'ten aktarılan bir görüşe göre, hırsızlıkla itham edilen bir sanık bu ithamı inkâr ederse devlet başkanı güçlü bulduğu re'yi ile amel edebilir; eğer bu kişinin hırsız olduğuna ve çaldığı malın kendisinde bulunduğu dair zann-ı gâlibe sahipse onu cezalandırma yetkisi vardır. Kezâ, fâsıklar ve kötü ahlâka sahip insanlar hakkında zann-ı gâlibe sahip olduğu vakit cezâî müeyyide uygulayabilir. Mesela kılıcını çekmiş bir vaziyette gelen birisi karşısında onun kendisini öldüreceğine dair zann-ı gâlibin oluşmasında olduğu gibi.

1 Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 124-129.

فتؤخذ منه وإن أسلم قبل تمام السنة بيوم أو أكثر لم يؤخذ بشيء من الجزية إذا كان أسلم قبل أن تؤخذ منه وكذا إذا أخذ بعضها وبقي البعض أي وقد مات لم يؤخذ بذلك ورثته ولم تؤخذ من تركته لأن ذلك ليس بدين عليه وكذلك إن أسلم قبل تمامها وقد بقي عليه شيء من جزية رأسه لم يؤخذ بذلك وليس في مواشي أهل الذمة من الإبل والبقر والغنم زكاة والرجال والنساء في ذلك سواء وأهل الردة من العرب والعجم الحكم فيهم كالحكم في عبدة الأوثان من العرب لا يقبل منهم إلا الإسلام أو السيف ولا [٢٢٨] يوضع عليهم الخراج وروي أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه مرّ بطريق الشام وهو راجع في مسيره من الشام على قوم قد أقيموا في الشمس يصبّ على رؤوسهم الزيت فقال ما بال هؤلاء؟ فقالوا عليهم الجزية لم يؤدوها فهم يعدّون حتى يؤدوها قال فما يقولون هم ما يعتذرون به في الجزية؟ قالوا يقولون لا نجد قال فدعوهم لا تكلفوهم ما لا يطيقون فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول «لا تعذبوا الناس فإن الذين يعدّون الناس في الدنيا يعدّونهم الله تعالى في الآخرة» وأمر بهم فخلّي سبيلهم.^١

وللإمام أن يعمل برأيه على سبيل السياسة في محل السياسة حكى عن الفقيه أبي بكر الأعمش أنّ المدعى عليه السرقة فإن أنكر فللإمام أن يعمل بأكبر رأيه فإذا غلب [٢٩] على ظنه أنّه سارق وأنّ المال المسروق عنده عاقبه وغير ذلك فيما عليه غلبة الظنّ في حق الفساق والأزاعر كما إذا دخل عليه رجل شاهراً سيفه وغلب على ظنّه أنّه يقتله.

Yine anlatıldığına göre, Isâm b. Yûsuf Belh emîrinin huzuruna çıkar. Huzura bir hırsız getirilir ancak bu kişi hırsızlık yaptığını inkâr etmektedir. Emîr, Isâm'a onun hakkında ne gerektiğini sorar. Isâm, iddia makamının delil getirmek ve inkâr eden tarafınsa yemin etmekle yükümlü olduğunu söyler. Emîr, "Getirin kırbaç" der. Adam daha on kırbaç yemeden suçu ikrar eder ve çaldığı malı getirir. Bunun üzerine Isâm, "Biz, adâlete bundan daha yakın bir zulüm görmüş değiliz" der.

Fıkıh kitaplarında belirtildiği üzere, cizye ile zımmî ve müste'men tâcirlerden alınan gümrük vergileri, fetvâ verme ve tedris faaliyetlerinde bulunarak dine fayda sunan âlimlere, insanlar arasında hakka göre hüküm veren âdil kâdırlara, sınır boylarının muhafazası, köprü ve ribat inşaatı gibi müslümanların maslahatlarına olan yerlere harcanır. Devlet başkanı cizye dağıtırken, kendi kanaat ve değerlendirmeleri ışığında, sayılan bu sınıflardan kimisine diğerlerinden daha fazla ödeme yapılabilir. Nitekim Ömer b. el-Hattâb (ra) hilâfeti devrinde gerçekleşen fetihler akabinde böyle bir icraatta bulunmuş, "Hz. Peygamber'e (sav) karşı savaşanlarla onun yanında düşmana karşı savaşanları bir göremem" diyerek muhâcirler ve ensârdan ilk müslüman olanlar içinde Bedir savaşına iştirak edenlerin hisselerini beşer bin [dirhem] olarak tayin etmiş, [Bedir savaşına iştirak etmeyenlerin hisselerini dörder bin olarak tayin etmiş], İslâmiyeti Bedir ashâbı gibi benimsemekle birlikte daha sonraları müslüman olanların hisselerini düşürerek alacakları miktarı İslâm'daki kıdemlerine göre belirlemiştir. Hz. Ebû Bekir (ra) fetihlerden elde edilen gelirlerden atâ dağıtırken insanlar arasında üstünlük sıralamasına göre bir belirlemeye gitmemişti. Hz. Ömer bu hususta, "Ebû Bekir (ra) bu konuda kendi re'yince amel etti, ben de kendi re'yimce amel ettim" diyerek üstünlük sıralamasına göre bir belirlemede bulunmuştur.¹ Buradan anlaşılıyor ki devlet başkanı bu konuda kendi re'yi ile icraatta bulunabilir ve kendisinden öncekilerin re'yini terk edebilir. Bu konuda inşallah ilerleyen kısımlarda daha fazla açıklamada bulunulacak.

Yine fıkıh kitaplarında belirtildiği üzere, araziden farklı usullerle alınan harâc vergisi İslâm dininin muzafferiyeti için savaşan gâzîlere, insanlar arasında düzeni tesis etme gayesiyle Allah rızası için çalışıp halktan para almayan muhtesiplere ödenir. Beytül-mâlde kalan paralarsa hastaların tedavisi, ölümlerin teşhiz ve tekfini, yolda bulunmuş çocukların ve çalışıp rızıkını temin edemeyecek durumda olanların nafakalarını karşılamak için harcanır.

¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, s. 42-43.

وحكي أيضًا أنّ عصام بن يوسف دخل على أمير بلخ فأتى بسارق فأنكر السرقة فقال لعصام ماذا يجب عليه؟ فقال على المدّعي البيّنة وعلى المنكر اليمين فقال الأمير هاتوا بالسوط فما ضرب عشرة حتى أقرّ وأحضر السرقة فقال عصام ما رأينا جورًا أشبه بالعدل من هذا.

وذكر في كتب الفقه أنّ مصارف جزية الرؤوس وما أخذ العاشر من تجار أهل الذمة والمستأمن هم العلماء النافعون في أمر الدين بالإفتاء والتدريس والقضاة العادلون الذين يحكمون بين الخلق بالحقّ ومصالح المسلمين من سدّ [٢٩-] الثغور وعمارة الجسور والرباطات وللإمام أن يفضّل بعضهم على البعض في الإعطاء بحسب ما يراه لما روي أنّ عمر ابن الخطاب رضي الله عنه لما جاءت الفتوحات في زمانه فضّل وقال «لا أجعل من قاتل رسول الله صلى الله عليه وسلّم كمن قاتل معه» ففرض لأهل السوابق والقدم من المهاجرين والأنصار ممن شهد بدرًا خمسة آلاف خمسة آلاف وفرض لمن كان له إسلام كإسلام أهل بدر دون ذلك أنزلهم على قدر منازلهم من السوابق^١ وكان أبو بكر رضي الله عنه لا يفضّل الناس بعضهم على بعض في الإعطاء من الفتوحات وقال عمر رضي الله عنه «إنّ أبا بكر رضي الله عنه له رأي في هذا المال ولي فيه رأي آخر» وفضّل فعلم من هذا أنّ للإمام أن يعمل برأيه وأن [٣٠] يترك العمل برأي من سبقه وسيجيء لهذا زيادة توضيح فيما بعد إن شاء الله تعالى.^٢

وذكر فيها أيضًا أنّ مصارف خراج الأرض والمقاسمة هم المقاتلون لنصرة دين الإسلام والمحتسبون بين الناس احتسابًا لله تعالى لا اكتسابًا من الخلق وأنّ مصارف بيت المال هي معالجة المرضى وأكفان الموتى ونفقة اللقيط ونفقة من هو عاجز عن الكسب.

١ «لا أجعل من قاتل رسول الله صلى الله عليه وسلّم كمن قاتل معه؛ ففرض لأهل السوابق والقدم من المهاجرين والأنصار ممن شهد بدرًا خمسة آلاف خمسة آلاف ولمن لم يشهد بدرًا أربعة آلاف أربعة آلاف وفرض لمن كان له إسلام كإسلام أهل بدر دون ذلك أنزلهم على قدر منازلهم من السوابق»، أبو يوسف، كتاب الخراج، ص ٥٣.

٢ أبو يوسف، كتاب الخراج، ص ٤٣-٤٢.

Yine bu kaynaklarda belirtildiği üzere, ganimetin beşte biri (*humus*) fakirlere, yetimlere ve miskinlere verilir. Öşür, zekât ve memurların müslüman tüccarlardan aldığı vergiler ise şu sınıflara verilir: Fakir ve miskinler, çalıştıkları kadarıyla zekât âmilleri, borçlular, malına ulaşamayacak durumda olan yolda kalmışlar, mükâtebe sözleşmesi yapıp efendisine karşı borçlanan köleler –borçlarının edâsında yardımcı olmak üzere-.

Fakihler, yöneticinin (*velîyyü'l-emr*) -Allah onu korusun ve desteklesin- sayılan bu gelirlerin her biri için ayrı hazineler oluşturması ve böylelikle her birini kendi sarf yerlerine ulaştırması, birbirine karışmasına mahal vermemesi gerektiğini savunmuşlar; bunu yaptığı takdirde yöneticinin adının dünyada güzellikle anılacağını, âhirette ise bol sevap kazanacağını söylemişlerdir.

Küçük yönetime (*velâyet-ı suğrâ*) gelince, bu yönetimin kendi içinde kâdılık, emirlik, muhtesiblik gibi muhtelif mertebeleri vardır ve bu mertebelerin her birine ait hususi hükümler bulunmaktadır. Bu hükümler ilgili yerlerde tafsilatıyla açıklanır. Kâdının tasarrufları muhtelif türlere ayrılmakta olup bunlardan ilki, hakla ilgili bir davada eğer delil mevcutsa dava doğrultusunda verdiği hükümdür. Hâkimin tasarrufu hüküm dışında bir tasarruf da olabilir. Mesela erkek ve kız çocukların rüşde ermesi, müflisten kısıtlılık kararının kaldırılması gibi mal üzerinde tasarrufta bulunabilme yetkisi sağlayan sıfatların varlığını kabul etmek gibi. Bu kabîl tasarruflar, nakzedilmesi mümkün olmayan hükümlerle aynı hukukî statüde değildir. Zira başka bir kâdı yaptığı inceleme neticesinde önceki kâdının verdiği kararın aksi yönünde bir kanaate sahip olursa onun verdiği kararı iptal edebilir. Mesela onun kaldırdığı kısıtlılık kararını tekrar yürürlüğe koyabilir. Zira bu kabîl tasarruflar hüküm inşası değil, sıfatların varlığının kabulünden ibârettir. Kâdının tasarrufu namazın sıhhati, suyun temizliği, kadın ile erkek arasındaki haramlık ilişkisinin tespiti gibi fetvâ verme kabîlinden tasarruflar da olabilir. Buradan anlaşıldığı üzere, Hz. Ömer'in (ra) birtakım meselelerde Hz. Ebû Bekir'in görüşlerine muhalefet edişi onun verdiği hükmü nakzettiği anlamına gelmemektedir. Her ne kadar ilk bakışta bu yönde bir kanaat hâsıl olsa da işin aslı öyle değildir.

وذكر فيها أيضًا أنّ مصارف خمس الغنائم هم الفقراء واليتامى والمساكين وأنّ مصارف العشور والزكوات وما أخذ العاشر من تجار المسلمين هم الفقراء والمساكين^١ وعامل الزكاة بقدر عمله والغارم أي المديون وابن السبيل الذي انقطع عن ماله والمكاتب يعاون له بها على أداء [٣٣٠] بدل الكتابة.

وقال الفقهاء يجب على وليّ الأمر حفظه الله تعالى وأيّده أن يجعل لكل واحد من هذه الأموال بيتًا على حدة حتى يصرف كلاً منها في مصرفه ولا يخلط بعضها ببعض فيحصل له بذلك الذكر الجميل في الأولى والأجر الجزيل في الأخرى.

هذا وأما الولاية الصغرى فلها مراتب كمرتبة القضاء والإمارة والاحتساب فلكل واحدة منها أحكام مختصة بها محررة مفصلة في موضعها ثم تصرف القاضي يكون حكمًا فيما قامت^٢ البيّنة على وفق الدعوى في حق من الحقوق وقد يكون غير حكم كما إذا أثبت الصفات الموجبة للمكينة في التصرف في الأموال كالرشد في الصبيان والبنات وإزالة الحجر عن المفلسين^٣ فليس ذلك بحكم يتعذر [٣١] نقضه بل يجوز لغيره أن ينظر في ذلك فمتى ظهر له وتحقق ضد ما تحقّق عند الأول أبطل الأول وحكم بضده فيحجر من أطلقه الأول لأنه إثبات صفات لا إنشاء حكم^٤ وقد يكون إفتاءً نحو قوله بصحة الصلاة وطهارة الماء وبتحريم الأبخاع ونحو ذلك فعلم من هذا أنّ مخالفة عمر رضي الله عنه لرأي أبي بكر رضي الله عنه في مسائل ليست بنقض لحكمه وإن تبادر إليه الوهم

١ «وأنّ مصارف العشور والزكوات وما أخذ العاشر من تجار المسلمين هم الفقراء والمساكين» ساقط من ش.

٢ ن + به.

٣ ش: المفلس.

٤ «وحكم بضده فيحجر من أطلقه الأول لأنه إثبات صفات لا إنشاء حكم» ساقط من ش.

Hz. Ömer'in bu tür tasarruflarının bir örneği, Hanîfeoğulları'ndan esir alınan kadınlar hakkında verdiği karardır. Rivâyet edildiği üzere, Ebû Bekir es-Siddîk (ra) bu kadınların esir alınabilecekleri yönünde hüküm vermişken Hz. Ömer (ra) halife olunca onların ailelerine iâde edilmesine hükmetmiştir. Eğer Hz. Ebû Bekir Hanîfeoğulları'nın köle edinilebileceğine hükmetmiş olsaydı onlar artık müslümanların mülkü haline gelir ve Hz. Ömer'in bu mülkiyeti iptal etme hakkı olmazdı. Böylelikle anlaşılmıştır ki Hz. Ebû Bekir'in bu hükmü fetvâ verme kabilinden bir tasarruftu ve bundan dolayı Hz. Ömer'in (ra) ona muhalefeti söz konusu olabildi. Çünkü bu ictihâda açık bir mesele idi ve hükmü hakkında icmâ tahakkuk etmemiştir.

Kitâbu'l-kazâ'da (Yargılama Hükümleri Bölümü) zikredildiği üzere, davalı ve davacı kâdının huzurunda iken kazâ ve hüküm meclisine saygı gereği dizlerinin üzerine oturmalıdırlar. Taraflarla kâdı arasında takrîben iki zirâ kadar mesafe bulunmalıdır. Bunlar, öğrenci ile hoca arasında ve reâyâ ile devlet başkanı arasındaki ilişkilerde de geçerli olan ilkelerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “(Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar yahut daha az oldu.” (en-Necm, 53/9).

Ebû Hanîfe'nin (ra) menkıbeleri arasında zikredildiğine göre, kendisi Ebû Yûsuf'a (ra) şöyle vasiyette bulunmuştur: “Ey Ya'kûb; sultana karşı hürmette kusur etme, onun mevkiini tazim et, onun önünde yalan söylemekten ve ilmî bir hususta ihtiyaç duyulup davet edilmedikçe huzuruna çıkmaktan sakın. Eğer onunla sık sık beraber olursan seni hafife almaya başlar, onun gözünde kıymetten düşersin. Ateşe karşı nasıl davranıyorsan sultana da öyle davran yani ondan faydalanan uzakta dur, yaklaşma. Zira sultan hiçbir zaman kendi nefsi için istediğini başkaları için de istemez. Sultanın huzurunda çok konuşmamaya da dikkat et.” Anlatıldığına göre, Ebû Yûsuf (ra) Hârûnürreşîd'in meclisinde bulunduğu ilk seferde bir hırsız huzura getirilir. Hırsız hukukî koruma (*hırz*) altındaki bir malı aldığını ikrar eder ve Hârûnürreşîd'in huzurunda bulunan hâkim el kesmek için gerekli bütün şartların tahakkuk ettiğini düşünerek hırsızın elinin kesilmesine hükmeder. Ebû Yûsuf bu hükme itiraz ederek, “Burada şer'an el kesme cezasına hükmetmek câiz değildir zira bu kişi hırsızlık yaptığını değil, malı aldığını ikrar etti. Almayı ikrar etmek şer'an el kesme cezasını gerektirmez” der.

فمنها سبايا بني حنيفة روي أنّ الصديق رضي الله عنه أباحهنّ سبيًا ثمّ لما ولي عمر رضي الله عنه أمر بردهنّ لأهلهنّ فلو كان الصديق رضي الله عنه حكم باسترقاق بني حنيفة صاروا ملكًا للمسلمين فلا يجوز لعمر رضي الله عنه إتلافه عليهم فعلم [٣١-٦] من هذا أنّ ذلك من الصديق رضي الله عنه إفتاء ولأجل هذا لا جرم جاز لعمر رضي الله عنه مخالفته إيّاه في ذلك لأنّها مسألة اجتهاد ولم يحصل فيها إجماع. ٥

وذكر في كتاب القضاء أنّ الخصمين ينبغي أن يجلسا عند القاضي على ركبتيهما تعظيمًا لمجلس القضاء والحكم ويكون بينه وبينهما قدر^٢ ذراعين أو نحو ذلك وكذا حال المتعلم مع المعلم وحال الرعية مع الإمام قال الله تعالى ﴿فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَىٰ﴾ [النجم، ٥٣/٩].

وذكر في مناقب أبي حنيفة رضي الله عنه أنه أوصى إلى أبي يوسف رحمه الله فقال (يا يعقوب وقر السلطان وعظم منزلته وإيّاك والكذب بين يديه والدخول عليه في كلّ^٣ وقت ما لم يدعك لحاجة علمية فإنّك إن أكثرت إليه الاختلاف يتهاون بك [٣٢] وصغرت منزلتك عنده فكن منه كما أنت من النار تنتفع وتتباعد ولا تدن منها فإنّ السلطان لا يرى لأحد ما يرى لنفسه وإيّاك وكثرة الكلام بين يديه). وحكي أنّ أبا يوسف رحمه الله لما حضر في مجلس هارون الرشيد أول حضور معه أتى بسارقٍ لديه فأقرّ أنّه أخذ المال من الحرز واستوفى الحاكم الذي كان في مجلس الرشيد جميع شروط القطع فحكم عليه بالقطع فقال أبو يوسف رحمه الله تعالى «لا يجوز الحكم بالقطع ههنا شرعًا فإنه ما أقرّ بالسرقه بل أقرّ بالأخذ والإقرار بالأخذ لا يوجب القطع شرعًا»

١ ش: صار مالكا.

٢ ش: مقدار.

٣ ش - كل.

٤ ش: ألا.

Bu itiraz üzerine şaşırın hâkim hırsıza dönerek “Çaldın mı?” diye sorar. Hırsız bu malı çaldığını dört kez ikrar eder ve kâdı ikinci kez elinin kesileceğine hükmeder. Ebû Yûsuf yine itiraz eder ve “Bu hüküm de şer’an câiz değildir” der. Kâdı, niçin diye sorunca şöyle cevap verir: “Çünkü burada bir şüphe oluştu.

5 Hz. Peygamber (sav), ‘Şüphenin söz konusu olduğu yerlerde had cezalarını tatbik etmeyin’¹ buyurmuştur” diye cevap verir. Kâdı bu cevap karşısında tatmin olarak, “Evet, söylediklerin makbuldür ve doğrudur” der. Böylelikle Hârûnürreşîd anlatılamaz bir sevinç ve neşeye kapılır. Bu durumda böylesine sevinmek câizdir, nasıl câiz olmasın ki! Nitekim Allah Teâlâ, “Ancak Allah’ın

10 lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevininler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır.” (Yûnus, 10/58) buyurur. Hârûnürreşîd bu yaşananlar üzerine şöyle der: “Ne güzel, ne hoş bir manzara!” Bu şekilde çözüme kavuşturulan bir mesele karşısında duyulan sevinç, halifelikten duyulan sevincin kat be kat fevkindedir ve çok daha güzeldir. Hârûnürreşîd bu gibi garip ve eşsiz

15 meseleleri anladığında buna benzer sözleri defaatle söylemiş, gördüğü incelikler karşısında bilgi edinme isteği ve değerli fakihler ve kıymetli âlimlerle birlikte vakit geçirme arzusu daha da artmıştır. Tarih ve geçmişten gelen haberlerin aktarıldığı kaynaklarda bunlar anlatılmaktadır. Ebû Yûsuf, bu olay sonrasında Hârûnürreşîd’in en çok değer verdiği âlim olmuş ve halife kendisine müthiş

20 derecede övgü ve tazimde bulunur hale gelmiştir. Nasıl olmasın ki! Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Her kim de Allah’ın şeâirini yüceltirse şüphesiz ki bu kalplerin takvasındandır.” (el-Hac, 22/32). Resûlullah (sav) da şöyle diyor: “Muhakkak ki Allah, melekleri, semalarda ve yeryüzünde yaşayanlar ve hatta yuvasındaki karıncayla sudaki balık dahi insanlara bir hayır öğretilene

25 salâta bulunurlar.”² Hârûnürreşîd gibi bu güzel yolu takip eden başka hayırlı halifeler ve asil, iyi melikler de olmuştur. Onların bu hususiyetleri memleketler ve ülkeler arasında her yerde bilinir hale gelmiştir. Allah Teâlâ, İslâm dininin şiarlarını yücelten herkese lütfu ve keremiyle rahmet etsin. Rahîm, fazl ve in’âmı bol olan O’dur. Hârûnürreşîd ve onun gibi olan idarecilerin örnek yaşamlarından ibret alıp yollarından gidenlere, ulemâya, fukarâya ve sâihlere

30 onlar gibi muâmelede bulunanlara ne mutlu! İşte bu sayede bu dünyada güzel bir şekilde anılmak ve âhirette bol ecirle karşılaşmak gibi kalıcı iki haslete sahip olurlar. Ne güzel, ne hoş bir durumdur bu! Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.” (eş-Şuarâ, 26/84).

1 Tirmizî, “Hudûd”, 2.

2 Tirmizî, “İlim”, 19.

فتحير الحاكم فعاد إلى السارق فقال هل سرقت فأقرّ السارق أربع مرات أنه سرق ذلك المال فحكم القاضي عليه بالقطع ثانيًا [٣٢٢] فقال أبو يوسف رحمه الله تعالى «لا يجوز هذا الحكم شرعًا أيضًا» فقال له القاضي لم؟ فقال «لأنه قد حصلت ههنا شبهة وقد قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ادروا الحدود بالشبهات»^١. فقال القاضي نعم كلامك مقبولٌ وحقّ فحصل بذلك لهارون الرشيد نشاطٌ وفرحٌ وسرورٌ فوق الوصف فيجوز بمثله شرعًا فكيف لا وقد قال الله تعالى ﴿فَإِذْ لَكَ فُلَيْقُ حَوًّا هُوَ خَيْرٌ مِّمَّا يَجْمَعُونَ﴾ [يونس، ١٠/٥٨] فقال هارون الرشيد رحمه الله تعالى ما أحسن هذا وما أحلاه فلذّة فرح معرفة^٢ هذه المسألة فوق لذّة سرور الخلافة بكثيرٍ وأحسن منها وكان يقول مثل هذه المقالة حين فهم مسألة من المسائل الغربية البديعة مرارًا ثمّ ازداد شوقه إلى كسب المعارف وحرصه على مجالسة [٣٣] الفقهاء الأبرار والعلماء الأخيار على ما يشهد به التواريخ والأخبار فجعل أبو يوسف من أخصّ الخواصّ وبحلّه غاية التبجيل وعظّمه نهاية التعظيم فكيف لا وقد قال الله تعالى ﴿وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ [الحج، ٣٢/٢٢] وقال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ وَأَهْلَ السَّمَوَاتِ وَأَهْلَ الْأَرْضِ وَحَتَّى النَّمْلَةَ فِي حَجَرِهَا وَحَتَّى الْحَوْتَ فِي الْمَاءِ لِيَصَلُّونَ عَلَى مَعْلَمِ النَّاسِ خَيْرًا»^٣ وقد سلك هذه الطريقة الحسنة غيره من الخلفاء الأخيار والملوك النجباء الأبرار واشتهر ذلك في البلدان والآفاق أيّ اشتهاور ورحم الله جميع معظّمي شعائر دين الإسلام بمتّهمه وكرمه إنّه هو الرّحيم ذو الفضل والإنعام [٣٣٣] فنعيم من اعتبر سيرة هارون الرشيد وأمثاله واتّبع طريقتهم ومعاملتهم مع العلماء والفقراء والصالحين حتى يحصل له الأبقيان الذكر الجميل والأجر الجزيل فلنعم هذا ثمّ نعم قال الله تعالى ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء، ٨٤/٢٦]

١ حرّجه الترمذي بهذه الألفاظ: «ادروا الحدود عن المسلمين ما استطعتم فإن كان له مخرج فخلوا سبيله فإن الإمام أن يخطئ في العفو خير من أن يخطئ في

العقوبة»، كتاب الحدود، ٢.

٢ ن و ش - معرفة.

٣ الترمذي، كتاب العلم، ١٩.

Bunu dile getirmek için söylenen bir şiir şöyledir:

*Hiçbir şeyin bekâsı yok, o halde güzel bir şekilde anılan
Bir söz ol, dünya da bir sözden ibaret¹*

Aynı husus bir diğer beyitte şöyle dile getirilmiştir:

5 *Genç, ölümle karşılaştığında görürsün ki
Övülmeseydi sanki yaşamamıştı*

Muhammed b. Nasr'dan şöyle bir söz rivâyet edilmiştir: “İsmail b. Ahmed'in huzuruna çıktım, yanında ağabeyi İshak da bulunuyordu. Beni görünce kalktı ve ciddi anlamda izzet ve ikrâmda, hürmet ve tazimde bulundu. Ben yanlarından ayrıldıktan sonra İshak kardeşini bu davranışından ötürü azarladı. İsmail ona şöyle cevap verdi: ‘O gelince ayağa kalkmamın sebebi, Resûlullah'ın (sav) hadislerini rivâyet ediyor oluşu ve ilme karşı duyduğum hürmettir. Zira âlimler nebilerin vârisleridir.’² Bu olayın ardından İsmail b. Ahmed Hz. Peygamber'i (sav) rüyasında gördü, sanki Efendimiz ona şöyle diyordu: Ey İsmail; sen fakih Muhammed b. Nasr'a benim sözlerime olan hürmetinden ötürü ayağa kalktın. Allah da Muhammed b. Nasr'a olan saygın hürmetine senin ve evlatlarının hükümrانlığını bâki kılsın, Muhammed b. Nasr'ı hafife aldığı için İshak'ın ve evlatlarının hükümrانlığına da son versin.” Sonrasında yaşananlar, gerçekten de bu rüyada görüldüğü gibi oldu. İbret alın ey akıl sahipleri!

20 Âlimlerle melikler arasındaki ilişkinin üç boyutu vardır: Aşağıda olma, eşit olma ve üstün olma. Âlimlerin meliklerin aşağısında olması, günümüzdeki âlimlerin çoğunda görüldüğü üzere, emirlerin eşliğini eskitecek şekilde sürekli onların yanına gidip gelmeleri, dünyalık şeyler uğruna izzet-i neflerini alçaltmaları ve huzurlarına girmeleridir. Bu ilişki biçimi ruhsat hükmünü alır. Âlimlerin meliklere eşit olması, meliklerin onların yanına gidip gelmeleridir. Bunda herhangi bir beis yoktur. Âlimlerin meliklerden üstün olması, meliklerden uzak durmaları, ne senin onları ne de onların seni görmesidir. Daha güvenli olan bu ilişki biçimi aynı zamanda azimet hükmünü alır. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Benden sonra yalan söyleyen ve zulmeden emîrler gelecek. Onların yalanlarını tasdik edip zulümlerine yardımcı olanlar bilsinler ki onlarla benim aramda hiçbir ilişki kalmayacak, benim cennetteki havzıma erişemeyecekler.”³

1 Şiirin Arapça aslında geçen “hadis” kelimesi hem yeni hem de söz anlamlarına gelmektedir. Hadis kelimesi üzerinden tevriye sanatına başvuran şâir, bu kelimeyle bir taraftan dünyanın geçiciliğini, süreklilik arz etmediğini ifade ederken diğer taraftan insanlara da anılmaya layık bir söz haline gelebilmeyi yani bâki olmadığının farkına vererek fânilere yakışır, güzel bir hayat sürmelerini tavsiye eder.

2 Tirmizî, “İlim”, 19.

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXX, 50.

ولأجل هذا أنشدت:

ولا شيء يدوم فكن حديثاً
جميل الذكر فالدنيا حديث

كما أنشد الآخر فيه:

وإذا الفتى لاقى الحمام وجدته
لولا الثناء كأنه لم يخلق

٥ روي عن محمد بن نصر المروزي^١ رحمه الله أنه قال دخلت على إسماعيل ابن أحمد وعنده أخوه إسحاق وكان أكبر سنًا منه فقام إليّ وبالغ في إكرامي وتبجيلي واحترامي فلما خرجت من عنده عاتبه [٣٤] إسحاق على ذلك فقال له إسماعيل إنَّما قمت إجلالاً لأخبار رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وللعلم لأنَّ العلماء ورثة الأنبياء^٢ ثم إنَّ إسماعيل بن أحمد رأى النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ في المنام كأنه يقول له «يا إسماعيل قمت لمحمد بن نصر الفقيه إجلالاً لأخباري ثبت الله ملكك وملك بنيك ١٠ مكافأة لإجلالك لمحمد بن نصر وأذهب ملك إسحاق وملك بنيه لاستخفافه بمحمد بن نصر» فكان كذلك فاعتبروا يا أولي الألباب.

وللعلماء مع الملوك ثلاثة أمور أدنى ووسط^٣ وأعلى أما الأدنى فهو أن يتردد العلماء إلى أبواب الأمراء ويدلّوا أنفسهم للدنيا ويدخلوا عليهم كأكثر علماء هذا الزمان وهذا رخصة وأما الوسط فهو [٣٤] أن يتردد الملوك إلى العلماء وهذا لا بأس وأما الأعلى ١٥ فهو أن يعتزل العلماء عن الملوك ولا تراهم ولا يروك وهو الأسلم والعزيمة قال رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «سيكون بعدي أمراء يكذبون ويظلمون فمن صدّقهم بكذبهم وأعانهم على ظلمهم فليس منّي ولستُ منه ولم يرد على حوضي»^٤

١ ش - المروي.

٢ الترمذي، كتاب العلم، ١٩.

٣ ش: وأوسط.

٤ أحمد بن حنبل، المسند، ٣٠/٥٠.

5 Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in şu sözünü rivâyet etmiştir: "Allah katında en sevimsiz âlimler (*kurrâ*), emîrleri ziyaret edenlerdir."¹ Seleften aktarılan bir rivâyette, en hayırlı emîrlerin âlimlerin yanına gelenler, en kötü âlimlerinse emîrlerin yanına gidenler olduğu belirtilmiştir. Bir başka rivâyet şöyledir: "Âlimler, peygamberlerin Allah'ın kulları üzerinde bıraktıkları 5 eminleridir. Sultanla içli dışlı olmadıkları sürece bu vasıflarını muhafaza ederler. Aksi takdirde peygamberlere ihanet etmiş demektirler. Böyle olanlardan sakının ve onları terk edin." Bu sözü Enes (ra) rivâyet etmiştir. Süfyân şöyle demiştir: "Cehennemde bir vadi vardır. Bu vadiye yalnızca melikleri 10 ziyaret edip duran âlimler (*kurrâ*) kalacaklar." Evzâî (ra) şöyle demiştir: "Allah katında, emîri ziyaret eden bir âlimden daha sevimsiz bir kimse yoktur."

15 Selef âlimleri sultanların huzuruna gider miydi diye soracak olursan, "Evet, ıslah gayesiyle giderlerdi, onlar âhiret âlimleridir" diye cevap veririm. Rivâyet edildiğine göre Süfyân es-Sevrî şöyle demiştir: "Mina'da Ebû Cafer'in huzuruna götürüldüm. 'Bana ihtiyaçlarını bildir' dedi. Ben de cevaben, 'Allah'tan sakın, yeryüzü zulüm ve haksızlıkla doldu' dedim. Başını eğip 20 kaldırdı ve aynı şeyi bir kez daha söyledi. Ben de 'Sen şu anki konumunu muhâcirler ve ensârın kılıçları sayesinde elde ettin. Gel gör ki onların evlatları açlıktan ölmektedirler. Allah'tan sakın ve onlara haklarını ulaştır' dedim. 25 Başını eğdi ve yine 'Bana ihtiyaçlarını bildir' dedi. Ben cevaben, 'Ömer b. el-Hattâb (ra) haccetti, hizmetçisine ne kadar harcama yaptığını sorunca, on küsur dirhem dedi. Bense burada masrafına dağların yetmeyeceği uygulamalar görüyorum' dedim." Sen günümüz âlimlerinden herhangi birisinin Süfyân es-Sevrî gibi olabileceğini yahut ona yaklaşabileceğini hiç sanır mısın? Hayır, hayır, kesinlikle hayır!

Anlatıldığına göre, Süleyman b. Abdülmelik Mekte'ye gitmekte iken Medine'ye uğrar. Bir adamını, huzuruna davet ettiğini iletmesi için Ebû Hâzîm'e gönderir. Huzuruna alındığında Ebû Hâzîm ile aralarında şöyle bir konuşma geçer:

30 — Ey Ebû Hâzîm, ölüm bizim niçin hoşumuza gitmiyor?

— Çünkü âhiretinizi harap, dünyanızı mamur kıldınız ve bundan ötürü mamurluktan haraplığa dönüşmekten hoşlanmıyorsunuz.

1 İbn Mâce, "İftitâh", 23.

وروى أبو هريرة رضي الله عنه أن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قال «أبغض القراء إلى الله تعالى الذين يزورون الأمراء»^١. وفي الأثر خير الأمراء الذين يأتون العلماء وشُرُّ العلماء الذين يأتون الأمراء وفي الخبر العلماء أمناء الرسل على عباد الله تعالى ما لم يخالطوا السلطان فإذا فعلوا ذلك فقد خانوا الرسل فاحذروهم واعتزلوهم رواه أنس رضي الله عنه [٣٥]^٥ وقال سفيان رحمه الله «في جهنم وادٍ لا يسكنه إلا القراء الزوارون للملوك» وقال الأوزاعي رحمه الله «ما من شيء أبغض إلى الله تعالى من عالم يزور أميرًا».

فإن قلت هل كان علماء السلف يدخلون على السلاطين؟ قلت نعم يدخلون عليهم لأجل الإصلاح وهم علماء الآخرة روي أن سفيان الثوري رضي الله عنه قال «أدخلت^٢ على أبي جعفر بمنى فقال ارفع إلينا حاجتك فقلت اتق الله قد ملأت الأرض ظلمًا وجورًا فطأ رأسه ثم رفع رأسه وقال ارفع إلينا حاجتك فقلت إنما أنزلت هذه المنزلة بسيف المهاجرين والأنصار وأبناءؤهم يموتون جوعًا فاتق وأوصل إليهم حقوقهم قال فطأ رأسه وقال ارفع إلينا حاجتك قلت [٣٥] حج عمر بن الخطاب فقال لخدامه كم أنفقت؟ قال بضعة عشر درهمًا وأرى ههنا أمورًا لا يطيقها الجبال» فهل تظن أن عالمًا من علماء هذا الزمان يكون مثل سفيان الثوري أو قريبًا كلاً وكلاً ثم كلاً.

وحكي أن سليمان بن عبد الملك قدم المدينة وهو يريد مكة فأرسل إلى أبي حازم فدعاه فلما أدخل عليه قال سليمان يا أبا حازم ما لنا نكره الموت؟ قال لأنكم خزيتم آخرتكم وعمرتم الدنيا فكرهتموا أن تنتقلوا من العُمران إلى الخراب.

١ حُرِّجَ ابن ماجة بهذه الألفاظ: «قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تعوذوا بالله من حب الخزن قالوا يا رسول الله وما حب الخزن؟ قال واد في جهنم يتعوذ منه جهنم كل يوم أربعمئة مرة قالوا يا رسول الله ومن يدخله؟ قال أعد للقرء المرثين بأعمالهم. وإن من أبغض الاقراء إلى الله الذين يزورون الأمراء»، افتتاح، ٢٣.
٢ ش: دخلت.

— Ey Ebû Hâzim, Allah'a varış nicedir?

— Ey mü'minlerin emîri, ihsân üzere olanlar kaybolmuş (*gâib*) iken ailesinin yanına varanlar gibi varacak. Günahkâr olanlar ise kaçmış köle (*âbık*) iken efendisinin yanına varanlar gibi varacak.

5 (Süleyman bu söz üzerine ağlar ve şöyle der):

— Allah'ın huzurunda ne halde olacağımı keşke bilebilsem!

— Kendini Allah Teâlâ'nın Kitabına arz et. Bu Kitabda, “Şüphesiz, iyiler naîm cennetindedirler. Şüphesiz, günahkârlar da cehennemdedirler” (el-İnfîtâr, 82/13-14) buyruluyor.

10 — Allah'ın rahmeti nerededir?

— İhsân üzere olanlara yakındır.

— Allah'ın en değerli kulları hangileridir?

— Mürûet ve takva ehli olanlardır.

— Bizim içinde bulunduğumuz hal nicedir, ne dersin?

15 — Beni mazur görür müsün?

— Yok, ancak bana nasihatte bulunmanı isterim.

— Ey mü'minlerin emîri, senin ataların insanlara kılıç zoruyla galip geldiler ve bu hükümlerini (*mülk*) onlardan zorla aldılar, müslümanlarla ne bir meşverette bulundular ne de onların rızalarını aldılar. Çok büyük katliamlar yaptılar ve bu dünyadan göçüp gittiler. İnsanlar onların hakkında neler söylüyorlar, bir bilsen!

(Mecliste bulunanlardan birisi, Ebû Hâzim'e “Ne kötü söz ettin” diye çıkıştı. Bunun üzerine Süleyman b. Abdülmelik şöyle dedi):

25 — Muhakkak ki Allah Teâlâ âlimlerden insanlara hakikatleri açıklamaları için söz almıştır. Onlar hakikati gizleyecek değiller. Ebû Hâzim, benim için dua eder misin?

— Ey Allahım; Süleyman senin dostun ise dünya ve âhiret hayırlarını kendisine kolaylaştırdı, düşmanın ise perçeminden tut ve sevdiğin, razı olduğun şeylere yönelt.

30 Günümüz fakihleri içinde meliklerin yüzüne Ebû Hâzim'in Süleyman b. Abdülmelik'e ettiği kelâma benzer bir söz söyleyebilecek birisini tanıyor musun? Cevabın hayır ise meliklerin huzuruna gitmekten olanca gayretinle sakın ki selâmette olasın.

قال يا أبا حازم كيف القدوم على الله تعالى؟ قال يا أمير المؤمنين أما المحسن فكالغائب يقدم على أهله وأما المسيء فكالآبق يقدم على مولاه فبكى سليمان وقال ليت شعري مالي عند الله تعالى؟ [٣٦] قال أبو حازم أعرض نفسك على كتاب الله تعالى حيث قال ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ﴾ [الانفطار، ٥
 ١٣/٨٢-١٤] قال سليمان فأين رحمة الله؟ قال قريب من المحسنين ثم قال سليمان أي عباد الله أكرم؟ قال أهل المروءة والتقى قال سليمان وما تقول فيما نحن فيه؟ قال أوتعيني؟ قال لا ولكن نصيحة تلقيها إلي قال يا أمير المؤمنين إن أبائك قهروا الناس بالسيف وأخذوا هذا الملك^١ عنوة من غير مشورة من المسلمين ولا رضى منهم حتى قتلوا قتلة عظيمة وقد ارتحلوا فلو شعرت ما قالوا وما قيل فقال له رجل من جلسائه بئس ما قلت قال أبو حازم إن الله قد أخذ الميثاق على العلماء لبينته
 ١٠ للناس ولا يكتُمونه فقال سليمان ادع لي فقال أبو حازم اللهم إن كان سليمان وليك [٣٦ب] فيسره لخيري الدنيا والآخرة وإن كان عدوك فخذ بناصيته إلى ما تحب وترضى. فهل تعلم أن فقيهاً من فقهاء هذا العصر يقول في وجوه الملوك مثل كلام أبي حازم لسليمان بن عبد الملك؟ فإن قلت^٢ لا فإذا احذر كل الحذر عن الدخول على الملوك والأمراء تسلم.

١ ش: المال.

٢ الأصل - «فإن» والمثبت من ش.

Anlatıldığına göre Şakîk el-Belhî (ra) bir gün Hârûnürreşîd'in huzuruna girer ve aralarında şöyle bir konuşma geçer:

— Sen, zâhid Şakîk misin?

— Ben Şakîkim, zâhid değilim.

5 — Bana nasihatte bulun.

— Allah Teâlâ sana Sıddîk'ın (ra) makamını nasip etti ve senden on-
daki sıdkı bekliyor. Sana Ömer b. el-Hattâb el-Fârûk'un (ra) bulunduğu
yeri nasip etti ve senden onun gibi hak ile batılı birbirinden ayırabilmeni
bekliyor. Allah Teâlâ sana Osman b. Affân'ın (ra) bulunduğu yeri nasip
10 etti ve senden onun gibi hayâli olmanı bekliyor. Allah Teâlâ sana Ali b. Ebî
Tâlib'in (ra) makamını nasip etti ve senden ondan istediği gibi ilim, adâlet,
insaf ve huşû sahibi olmanı istiyor.

— Lütfen devam et nasihatlerine.

— Evet, şunu bilmelisin ki Allah Teâlâ cehennem diye bilinen bir yurt
15 yarattı ve seni bu yurdun kapısındaki bekçi kıldı. Sana hazine, kılıç ve kırbaç
olmak üzere üç şey verdi ve bunları kullanmak sûretiyle halkın birbirine sal-
dırmasına mâni olmanı emretti; bir muhtaç huzuruna geldiğinde ihtiyacını
hazineden karşılmasını sağla, Rabbinin emrine karşı gelenleri bu kırbaç-
la yola getir ve haksız yere birisinin canına kıyanları maktûlün velilerinin
20 iznini alarak kılıçla öldür. Eğer Allah'ın emrettiği şeyleri yapmazsan ateşe
gideceklere önderlik etmiş ve cehenneme ilk girmiş kişi sen olursun.

— Lütfen devam et nasihatlerine.

— Senin durumun su kaynağına, diğer âlimlerin durumu ise sakalara
benzer. Eğer kaynak temiz ve duru ise sakaların bulanıklığı ona zarar vermez.
25 Ancak kaynak bulanık ise sakaların temiz ve duruluğunun bir faydası olmaz.

Hârûnürreşîd ve Abbâs bir gece Fudayl b. İyâz'ı ziyarete giderler. Kapı-
sına vardıklarında Fudayl'ın “Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp
sâlih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir ola-
cağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!” (el-Câsiye, 45/21) âyetini
30 okuyor imiş. Bu âyetin mânası şudur: Türlü hatalar işleyip zemmi hak eden
davranışlarda bulunanlar, hayırlı ameller işleyen ve tam anlamıyla mü'min
olanlarla bir tutulacaklarını mı zannediyorlar?

وروي أنّ شقيقًا البلخي رحمه الله تعالى دخل يومًا على هارون الرشيد رحمه الله تعالى فقال أنت شقيق الزاهد فقال أنا شقيق ولست بزاهد فقال له أوصني فقال إنّ الله تعالى أجلسك مكان الصديق وإنه يطلب منك صدقه وأعطاك موضع عمر بن الخطاب الفاروق وإنه يطلب منك الفرق بين الحقّ والباطل مثله وأعطاك موضع عثمان بن عفّان وهو يطلب منك مثل حياته وأجلسك [٣٧] مكان عليّ بن أبي طالب وهو يطلب منك العلم والعدل والإنصاف والخشوع كما يطلب منه^١ فقال زدني^٢ وصيتك فقال نعم اعلم أنّ الله تعالى دارًا تعرف بجهنّم وأنه قد جعلك بواب^٣ تلك الدار وأعطاك ثلاثة أشياء بيت المال والسيف والسوط وأمرك أن تمنع الخلق من اعتداء بعضهم على بعض بهذه الثلاثة فمن جاءك محتاجًا فلا تمنعه من بيت المال ومن خالف أمر ربّه فأدّبه بهذا السوط ومن قتل نفسًا بغير نفس فاقتله بالسيف بإذن وليّ المقتول فإن لم تفعل ما أمرك فأنت تكون الزعيم لأهل التار والمتقدم إلى دار البوار فقال زدني من الوصية فقال إنّما مثلك كمثّل المعين^٤ الماء ومثّل سائر العلماء كمثّل السواقي فإذا كان المعين^٥ [٣٧] صافيًا لا يضرّه كدر السواقي وإذا كان كدرًا لا ينفع صفاء السواقي.

خرج هارون الرشيد والعباس ليلاً إلى زيارة الفضيل بن عياض فلما وصلا إلى بابه وجداه يتلو هذه الآية ﴿أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ [الجاثية، ٢١/٤٥] الآية معناه أیظنّ الذين يكسبون الخطايا ويعملون الأعمال المذمومة أن يساوي بينهم وبين الذين يعملون الخيرات وهم مؤمنون كلّاً

١ الأصل: «منهم» والصحيح ما أثبتناه، ش: منه ومنهم.

٢ ن و ش + في.

٣ ن: باب.

٤ ش: المقدم.

٥ ش: العين.

٦ ش: العين.

Fudayl tilâvetini sonlandırınca Hârûnürreşîd, “Biz öğüt almak için gelmiş idik ancak bu âyet öğüt olarak yetti” der ve Abbâs’a kapıyı çalmasını emreder. Abbâs kapıyı çalar ve “Mü’minlerin emîri geldi, kapıyı aç” der. Fudayl, “Mü’minlerin emîrinin benimle ne işi olacak?” diye sorar. Abbâs, “Mü’minlerin emîrine itaat et ve kapıyı aç” der. Fudayl, gece vakti olduğu için yanmakta olan kandili söndürür. Hârûnürreşîd içeri girer ve Fudayl ile musâfaha yapmak için odanın içinde dönmeye başlar. Elleri birbirine temas edince Fudayl, “Yarın kıyâmet gününde Allah’ın azabından kurtulamazsa yazıklar olsun bu yumuşak ele!” der ve ekler: “Ey mü’minlerin emîri, Allah’a vereceğin cevaba hazırlan. Zira Allah seni, bir taleple gelen ve kendisine insafı davranmanı dileyen her bir müslümanla [bir süre] yalnız bırakacak.” Hârûnürreşîd bu söz üzerine çok şiddetli bir şekilde ağlamaya başlar. Abbâs, “Biraz ağır ol, mü’minlerin emîrini öldüre yazdın!” diye tepki gösterir. Bunun üzerine Fudayl, “Ey Hâmân, onu sen ve kavmin helâk ettiniz. Bir de kalkmış bana ağır ol, onu öldüre yazdın diyorsun” sözleriyle cevap verir. Hârûnürreşîd, “Sana Hâmân demesi, beni Firavun yerine koyduğundandır” der. Fudayl’ın önüne içinde bin dinar olan bir kese bırakır ve “Bu para helaldir, annemin mehrinden ve mirasından kalma” diye ekler. Fudayl, “Ben sana elinden ne varsa terk etmeni ve Rabbine, yaratıcına dönmeni söylüyorum, sense bana bu parayı atıyorsun” diyerek parayı kabul etmez ve onun yanından ayrılır.¹

Emîrlerin kapılarını eskitmenin zemmine ve onların huzuruna çıkmanın yasaklanmasına gelince, bu söylenenler dünyaya düşkün âlimler hakkında geçerlidir. Bunlar, emîrlerin kalplerine yakın olma arzusuyla huzurlarına çıkan, emîrlere ruhsat yollarını gösteren, en ince hîle-i şer’iyyeleri kullanarak emîrlerin arzularına uygun düşecek genişlik yolları üreten âlimlerdir. Burada anlattığımız şeylere benzer sözleri vaaz sadedinde söyleyecek olsalar dahi gâyeleri ıslah etmek değil, şan şöhret kazanıp emîrler huzurunda kabul görmektir. Nefislerimizin şerrinden ve amellerimizin kötülüklerinden Allah’a sığınırız. Allah’tan geldik ve yine O’na dönüçüyoruz. Güç ve kuvvet yalnızca yüce (*el-Âlî*) ve büyük (*el-Azîm*) Allah’ın yardımıyla. Ey Allahım, bizi başışla ve işlerimizi ıslah et ey âlemlerin Rabbi. Senin Rabbin, kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların vasıflandırmalarından münezzehtir. Peygamberlere selâm olsun. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’a mahsustur.

1 Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 20.

فلما فرغ من التلاوة قال هارون الرشيد إنّا كنّا قد جننا لموعظة فكفى بهذه موعظة^١
ثم أمر العباس أن يطرق عليه الباب فطرق الباب وقال افتح لأمر المؤمنين فقال
الفضيل وما يصنع عندي أمير المؤمنين؟ فقال أطع أمير المؤمنين وافتح الباب وكان
ليلاً والمصباح يتقد فطفأه [٣٨]^٢ فدخل الرشيد وجعل يطوف ليصافح الفضيل فلما
وقعت يده عليه فقال الويل لهذه اليد الناعمة إن لم تنج غداً من العذاب في القيامة ثم
قال يا أمير المؤمنين استعدّ لجواب الله تعالى فإنه يوقفك على كلّ واحدة من المسألة
واحدة ويطلب منك إنصافك إياه^٣ فبكى هارون الرشيد بكاءً شديداً فقال العباس مهلاً
يا فضيل فقد قتلت^٤ أمير المؤمنين فقال الفضيل يا هامان وقومك أهلكتموه وتقول لي
مهلاً فقد قتلته فقال الرشيد للعباس ما جعلك هامان إلا وقد جعلني فرعون ثم وضع
الرشيد بين يديه كيساً فيه ألف دينار وقال هذه من وجه حلال من صدق أمني وميراثها
فقال أنا أمرك أن ترفع يدك عما فيها وتعود إلى ربك وخالك وأنت تلقيه إلي ولم
يقبلها [٣٨]^٥ وخرج من عنده.

هذا وأما ذمّ التردد إلى أبواب الأمراء والتّهي عن الدخول عليهم فإنّما هو في حق
علماء الدنيا وهم الذين يدخلون عليهم ليتقربوا إلى قلوبهم فيدلّونهم على الرّخص
ويستنبطون بدقائق الحيل طرق السّعة فيما يوافق أغراضهم وإن تكلموا بمثل ما ذكرنا
في معرض الوعظ لم يكن قصدهم الإصلاح بل اكتساب الجاه والقبول عندهم نعوذ
بالله من شرور أنفسنا ومن سيئات أعمالنا إنّنا لله وإنا إليه راجعون لا حول ولا قوة إلا
بالله اللهم اغفر لنا وأصلح أمورنا يا رب العالمين سبحان ربك ربّ العزّة عمّا يصفون
وسلامٌ على المرسلين والحمد لله ربّ العالمين.

١ ش: الموعظة.

٢ ش: يوم.

٣ «يا أمير المؤمنين استعدّ لجواب الله تعالى فإنه يوقفك مع كل واحد مسلم على حدة يطلب منك إنصافك إياه». انظر التبر المسبوك للغزالي، ص ٢٠.

٤ ش: «قلت» وهو خطأ.

٥ الغزالي، التبر المسبوك، ص ٢٠.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Geçmiş Nesillerin Yaşamlarından İbret ve Öğüt Almanın Açıklanması

Allah Teâlâ, “İbret alın ey akıl sahipleri” (el-Haşr, 59/2) buyurmuştur.
5 Şu şiirler de bu mânâyı ifade eder:

*İçinde bulunduğun her hâlin sonu var
Takdir böyle, yaşa dilediğince*

*İmtihan yurduna hapsedilince sevinmek
Ahmağın âdeti ve eblehin işidir*

10 *Düşün, nice nesiller gelip geçti!
Hiç görüyor musun izlerini, söyle nerede?*

*Ey dünü geçmiş, yarını elinde olmayan!
Her anında aciz kişi, gururlanmak neyine!*

Bir diğer şâir şu beyti söylemiştir:

15 *Sağ olan ve sabah kalkan üzerinden geçen her günde
Eğer alacak olursa nice ibretler vardır!*

Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber (sav) Bedir savaşının olduğu gün gölgelik bir yerde oturuyordu. Cebrâil (as) indi ve şöyle dedi: “Ey Muhammed, sen gölgede oturuyorsun ama ashabın güneş altında.” Efendimiz (sav)
20 bu kadarlık bir davranıştan ötürü dahi itâba maruz kalmıştı.¹ Anlatıldığına göre, Hz. Süleyman (as) tahtında oturuyorken rüzgâr kendisini havada taşıdı. Hz. Süleyman (as) hükümrânlığı altındaki yerleri, cinlerin ve insanların kendisine yüce iktidarı, heybeti ve yönetiminden ötürü itaat edip boyun eğişlerini seyretti. Bu esnada taht sallandı ve ters dönecek gibi oldu. Hz.
25 Süleyman (as) tahta düzgün durmasını söyledi. Buna karşılık taht, “Sen Allah’a karşı istikâmet üzere olursan biz de sana karşı istikâmet üzere oluruz” dedi. Allah Teâlâ, “Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez.” (er-Ra’d, 13/11) buyurmaktadır.

1 Gazzâlî, *et-Tibrül-Mesbûk*, s. 27.

الباب الثالث

[٣٩] في بيان الاعتبار والاتعاظ بسير من سلف من القرون

قال الله تعالى ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ﴾ [الحشر، ٢/٥٩] ومن هذا القبيل قول من قال:

كَلَّ حَالٍ أَنْتَ فِيهِ تَنْتَهِي هَكَذَا الْمَقْدُورُ عَشَّ مَا تَشْتَهِي
فِرْحَةُ الْمَسْجُونِ فِي دَارِ الْبَلَى عَادَةُ الْحَمَقَى وَشُغْلُ الْأَبْلَى
اعْتَبِرْ كَمْ مِنْ قُرُونٍ قَدْ مَضَتْ هَلْ تَرَى آثَارَهُمْ قُلْ أَيْنَ هِيَ
يَا عَدِيمَ الْأَمْسِ مَفْقُودًا غَدًا عَاجِزًا فِي وَقْتِهِ كَيْ تَزْدَهِي
كَمَا قَالَ الْآخَرُ:

مَا مَرَّ يَوْمٌ عَلَى حَيٍّ وَلَا ابْتَكْرًا إِلَّا رَأَى عِبْرَةً فِيهِ إِنْ اعْتَبَرَا

وروي أنّ رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ قَاعِدًا يَوْمَ بَدْرٍ فِي ظِلِّ فَهَيْطِ جَبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَقَالَ يَا مُحَمَّدُ تَقَعُدُ فِي الظِّلِّ [٣٩] وَأَصْحَابُكَ فِي الشَّمْسِ فَعُوتِبَ بِهَذَا الْقَدْرِ وَحَكِيَ أَنَّ سَلِيمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ جَالِسًا عَلَى سَرِيرِ مَمْلَكَتِهِ وَقَدْ حَمَلَتْهُ الرِّيحُ فِي الْجَوِّ فَنظَرَ سَلِيمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى مَمْلَكَتِهِ وَطَاعَةِ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَانْقِيَادِهِمْ لِعَظِيمِ مَلِكِهِ وَهَيْبَتِهِ وَسِيَاسَتِهِ فَاضْطَرَبَ السَّرِيرُ وَهَمَّ بِالْإِنْقِلَابِ فَقَالَ سَلِيمَانُ عَلَيْهِ السَّلَامُ اسْتَقِمْ فَنظَرَ السَّرِيرُ إِلَيْهِ وَقَالَ اسْتَقِمِ أَنْتَ حَتَّى نَسْتَقِيمَ نَحْنُ. قَالَ اللهُ تَعَالَى ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ﴾ [الرعد، ١١/١٣]

İşte bundan ötürü, bir ülkenin fesâdı onu yöneten kişinin niyetindeki fesattan ve maiyetindekilerin fesâdından kaynaklanır denmiştir. Yine bir diğer sözde, kaynak tatlı olursa nehirler de hoş ve temiz akar denir. Zülkarneyn'e hükümranlığı altındaki şeyler içerisinde kendisini en çok sevindiren şeyin ne olduğu sorulduğu vakit cevabı şöyle oldu: “İki şey beni çok sevindirir. İlki adâlet ve insaf, ikincisi bana iyilikte bulunan bir kimseye iyiliğinden daha fazlasıyla mukabelede bulunmam.” Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: “Allah her bir şeyde ihsân üzere olmayı sever. Hatta koyun kesecek kişinin hayvanı kesimin verdiği acıdan bir an önce kurtarabilmek için bıçağını iyice bastırmasını dahi sever.”¹ Abdullah b. Ömer ve ailesinden bazıları şöyle demişlerdir: “Biz Ömer'i rüyada görebilmek için Allah Teâlâ'ya dua ediyorduk. Ben on iki yıl sonra görebildim, sanki yıkanmış ve bir peştamala sarılmış vaziyette idi. Kendisine, ‘Ey mü'minlerin emîri, Rabbini nasıl buldun, sana hangi ihsânın karşılığında mükâfat verdi?’ diye sordum. ‘Ey Abdullah, sizden ayrılalı ne kadar oldu?’ diye sordu, ‘On iki sene’ dedim. ‘Sizden ayrıldığımdan beri hesaba çekilmekteydim. Allah Gafûr, Rahîm, Cevvâd ve Kerîm olmasa helâk olacağımdan korktum’ dedi.” İşte bak; dünyalık namına kırbacından başka bir şeyi olmayan Ömer'in hali dahi böyle. Allah Teâlâ'dan bağışlanma, dünya ve âhirette âfiyet niyaz ederiz.

Anlatıldığına göre, Bizans imparatoru Ömer b. el-Hattâb'a ahvâli nicedir bir baksın ve yaptıklarını izlesin diye bir elçi gönderir. Elçi Medine'ye girince, “Melikiniz nerede?” diye sorar. Halk, “Bizim melikimiz yoktur ancak bir emîrimiz var. Şehrin dışına doğru çıktı” diye cevap verir. Elçi onu bulmak için dolaşmaya başlar ve sonunda güneş altında, kızgın kumun üzerinde uyur bir halde bulur. Ömer b. el-Hattâb, kırbacını yastık gibi başının altına koymuş ve alnından yeri ıslatacak kadar ter akmış bir halde uzanıyormuş. Elçi kendisini bu vaziyette görünce kalbinde bir korku peyda olur ve şöyle der: “Bir adam ki heybetinden yeryüzünün bütün melikleri korkar hale gelecek ve hali bu olacak! Ancak şu var ki Ömer; sen âdil olduğun için güvendesin ve böyle uyuyabiliyorsun. Senin gibi olmayanlar hiç kuşkusuz korku içinde olacak ve uyuyamaz hale gelecekler. Ben şehâdet ederim ki sizin dininiz haktır. Elçi olarak gelmiş olmasaydım hemen İslâm'ı kabul ederdim ancak daha sonra geri döneceğim ve müslüman olacağım.”²

1 Gazzâlî, *et-Tibri'ül-Mesbûk*, s. 49.

2 Gazzâlî, *et-Tibri'ül-Mesbûk*, s. 18.

ولذلك قيل فساد المملكة من فساد نية الملك ومن فساد حاشيته كما قيل إذا عذبت العين طابت الأنهار وسئل ذو القرنين فقيل له أي شيء من مملكتك أنت أكثر سرورًا؟ فقال بشيئين أحدهما العدل والإنصاف و ثانيهما أن أكافئ من [٤٠] أحسن إليّ بأكثر من إحسانه قال النبي صلى الله عليه وسلم «إن الله يحب الإحسان في كل شيء حتى إنه يحب إنساناً إذا أراد ذبح شاة أن يمضي لها المذبة ليعجل خلاصها من ألم الذبح»^١ وقال عبد الله بن عمر وجماعة من أهل بيته إننا كنا ندعو الله تعالى أن يريني^٢ عمر في المنام فرأيت بعد اثنتي عشر سنة كأنه اغتسل وهو متلفع بإزار فقلت يا أمير المؤمنين كيف وجدت ربك وبأي إحسان جازاك؟ فقال يا عبد الله كم لي من حين فارقتك؟ قلت اثنتا عشرة سنة فقال منذ فارقتك كنت في الحساب وخفت أن أهلك لولا أن الله غفورٌ رحيمٌ جوادٌ كريم. فانظر إن هذه حالة عمر ولم يكن له من الدنيا إلا ذرة نسأل الله تعالى العفو والعافية في الدنيا والآخرة.

وحكي [٤٠] أن قيصر الروم أرسل رسولاً إلى عمر بن الخطاب لينظر أحواله ويشاهد أفعاله فلما دخل المدينة سأل أهلها وقال أين ملككم؟ قالوا ما لنا من ملك بل لنا أمير قد خرج إلى ظاهر المدينة فخرج الرسول في طلبه فرآه نائمًا في الشمس فوق الرمل الحار وقد وضع دَرْتَه كالوسادة تحت رأسه والعرق قد سقط من جبينه إلى أن قد بلّ الأرض فلما رآه على تلك الحالة وقع الخشوع في قلبه وقال رجل يكون جميع الملوك لا يقرّ لهم قرار من هيئته وتكون هذه حالته لكنتك يا عمر إنك عدلت فأمنت فمنت ومن لا يكون على حالته فلا جرم أنه لا يزال خائفًا ساهرًا أشهد أنّ دينكم الحقّ ولولا أنني أتيت رسولاً لأسلمت ولكن سأعود وأسلم.^٣

١ التبر المسبوك للغزالي، ص ٤٩.

٢ ش: يرينا.

٣ التبر المسبوك للغزالي، ص ١٨.

Abdurrahman b. Avf şöyle demiştir: “Ömer b. el-Hattâb beni yanına çağırды ve ‘Medine’nin kapısına bir kâfile indi. Ola ki uyurlar da malları çalınır diye korkuyorum’ dedi. Birlikte Medine’nin kapısına vardık. Bana ‘Sen uyu’ dedi ve bütün gece boyunca bekçilik yaptı.”¹ Bu olaya bakın da kendinize öğütler çıkarın ey akıl sahipleri!

Rivâyet edildiğine göre, Ömer b. Abdülazîz, reâyâsının başından geçen hâdiseleri geceleyin kandil ışığında incelemekte iken ailesiyle ilgili bir hususu bildirmek üzere kölesi huzuruna geldi. Ömer, “Kandili söndür ve karanlıkta anlat. Zira kandilde yanan yağ müslümanlara ait olan hazinedendir, müslümanlarla ilgisi olmayan bir işte kullanılması câiz değildir” dedi.² Yine rivâyet edildiğine göre, Ömer b. Abdülazîz, Ebû Hâzim’den kendisine öğütte bulunmasını talep eder. Ebû Hâzim, “Uzan ve ölümü yanı başında say. Ölümle yüz yüze geldiğinde ne yapmak istediğini düşün ve şimdi de ona göre davran. Belki de ölüm yakınındadır” diye öğütte bulunur.³ Bu öğüdün bütün insanlar hakkında geçerli olduğunu bilmenizi isterim. Zira ölüm bir gün gelecek. Gelecek olan her şey yakındır. Her nefis ölümü tadacaktır. Ölümlü her dâim gözünüzün önünde tutun ve ölüme hazırlıklı olun ki felâha eresiniz. Hem nasların şâhitliğiyle hem de gözümüzle gördüğümüz üzere kalbe en ziyâde tesirde bulunan şey, ölümü hatırlamaktır. İşte bu yüzden ölüm yakîn diye adlandırılmıştır. Allah Teâlâ, “Sana ölüm (*yakîn*) gelinceye kadar Rabbine ibâdet et.” (el-Hicr, 15/99) buyurmuştur. Hz. Peygamber (sav), “Lezzetleri kesip atan şeyi (ölümü) sık sık hatırlayın” buyurur. Hz. Ali (ra), “Nefsini hesaba çeken, kabri için hazırlanan ve nereden geldiğini, nerede olduğunu ve nereye gittiğini bilen kişiye Allah rahmetiyle muâmelede bulunsun” demiştir. Burada naklettiğim cümleler, cevâmiu’l-kelim kabîlinden özlü sözlerdir. Bunları aklınızda tutun, ibret alın ve gereğince amel edin ki dünya ve âhirette hayra erişesiniz.

1 Gazzâlî, *et-Tibri’l-Mesbûk*, s. 54.

2 Gazzâlî, *et-Tibri’l-Mesbûk*, s. 56-57.

3 Gazzâlî, *et-Tibri’l-Mesbûk*, s. 21.

وقال عبد الرحمن بن عوف دعاني عمر بن الخطاب رضي الله عنه [٤١] وقال قد نزل بباب المدينة قافلة وأخاف عليهم إذا ناموا أن يُسرق شيءٌ من متاعهم فمضيت معه إلى باب المدينة فقال لي نم أنت ثم إنه بات يحرس طول الليلة^٢ فانظروا فيه فاتعظوا بذلك يا أولي الألباب.

وروي أنّ عمر بن عبد العزيز كان ينظر في قصص الرعيّة في ضوء السراج فجاءه غلامه يحدثه في أمر كان يتعلق بأهل بيته فقال عمر له أطفئ السراج وحديثي في الظلام فإنّ هذا الدهن إنّما هو من بيت مال المسلمين لا يجوز استعماله إلا في أشغال المسلمين^٣ وحكي أن عمر بن عبد العزيز قال لأبي حازم عظمي فقال اضطجع ثم اجعل الموت عند رأسك ثم انظر ماذا تحب أن يكون فيك في تلك الساعة فكن عليه الآن فلعّل تلك الساعة قريبة منك؛ فاعلموا أنّ هذه الموعدة [٤١ب] عامّة لجميع النّاس فإنّ الموت آتٍ وكلّ آتٍ قريب وكلّ نفس ذائقة الموت فاجعلوا الموت نصب عينكم^٤ واستعدّوا للموت لعلكم تفلحون فإنّ ذكر الموت يؤثّر في القلوب أشدّ تأثير بشهادة النّص والعيان ولذلك يسمّى الموت باليقين قال الله تعالى ﴿وَأَعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ﴾ [الحجر، ١٥/٩٩] وقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم «اذكروا هادم اللذات»^٥ وقال عليّ كرم الله وجهه «رحم الله امرأ أخذ لنفسه واستعدّ لرمسه وعلم من أين وفي أين وإلى أين» وهذه الكلمات إنّما هي من جوامع الكلم فاحفظوها واعتبروا بها واعملوا بمقتضاها يحصل لكم خير الدنيا والآخرة.

١ ن: سرق.

٢ الثبر المسبوك للغزالي، ص ٥٤.

٣ الثبر المسبوك للغزالي، ص ٥٧-٥٦.

٤ الثبر المسبوك للغزالي، ص ٢١.

٥ ش: أعينكم.

٦ خزجه الترمذي بمذه الألفاظ: «فأكتروا من ذكر هادم اللذات»، كتاب الزهد، ٢٦.

Ömer b. Abdülazîz'e niçin tövbe ettiği sorulunca şöyle cevap verdi: "Ben bir seferinde bir köleyi dövüyordum, bana 'Sabahı kıyâmet olan bu hali ak-lında tut' dedi. Bu söz kalbimde tesir etti ve onun için Allah Azze ve Celle'ye tövbe ettim." Ey rahmeti ve rızası engin olan Allahım, bizim perçemimizi kendine doğru çek ve bizi bir an dahi olsa kendi nefislerimizle baş başa bırakma. Lütfundan, kereminden ve fazlından bunu isteriz ey Rabbim. Mu-hakkak ki sen affedicisin (*Afiûv*), bağışlayıcısın (*Gafûr*), rahmeti bol olansın (*Hannân*) ve hakiki mânada ihsanda bulunan (*Mennân*) sensin.

Bu konuya uygun düşen şu şiir ne kadar da güzeldir:

*Var say ki Nuh gibi ömür sürdün
Sonra bir kat daha, bir kat daha*

*Ondan sonra öleceksin
Ve bu koca ömür bu dünyaya yetmeyecek*

Ömer b. Abdülazîz'in annesi, Ömer b. el-Hattâb'ın oğlu Âsım'ın kızıdır (r.anh). Süfyân es-Sevrî şöyle demiştir: "Beş tane halife vardır: Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve Ömer b. Abdülazîz. Allah hepsinden razı olsun." Ahmed b. Hanbel (ra) şöyle demiştir: "Rivâyet edilen bir hadisinde Hz. Pey-gamber (sav), 'Muhakkak ki Allah Teâlâ bu ümmete her yüz yılın başında dinini tashih edecek birisini gönderir' demiştir." İlk yüz yılın başına bak-tığımızda Ömer b. Abdülazîz'i gördük. Ömer, Süleyman b. Abdülmelik'in ardından halifeliği üstlendiğinde minbere çıktı ve Allah'a hamd ü senâda bulundu, Resûlullah'a (sav) salât getirdi ve şöyle dedi: "Ey insanlar, ben size Allah'a karşı takvalı olmanızı tavsiye ediyorum. Zira her bir şeyin yerini dolduran bir halefi olsa da Allah'a karşı duyulan takvânın halefi yoktur. Âhiretiniz için çalışın. Zira Allah âhireti için çalışanın dünyasını da eksik bırakmaz. Siz gizli hallerinizi ıslah edin ki Allah da alenî hallerinizi ıslah etsin. Ölümü sık sık hatırlayın ve lezzetleri kesip atan şeyle (ölüm) karşılaş-madan önce hazırlığınızı güzelce yapın. Bu ümmet ne Rabbi Azze ve Celle ne de Peygamberi (sav) hakkında ihtilâfa düşmüştür. Allah'a yemin olsun ki ben ne birisine hakkı olmayan şeyi (*bâtıl*) vereceğim ne de birisinin hakkına mâni olacağım." Ömer sesini yükselterek şöyle devam etti: "Ey İnsanlar, Allah Teâlâ'ya itaat edene boyun eğmek vâcibdir ancak Allah Teâlâ'ya isyan edene boyun eğilmez. Allah Teâlâ'ya itaat ettiğim sürece bana boyun eğin ancak isyan edecek olursam bana boyun eğmek zorunda değilsiniz."

وسُئل عمر بن عبد العزيز ما كان سبب توبتك؟ فقال كنت أضرب غلامًا فقال لي اذكر تلك الحالة التي يكون صبيحتها القيامة فأثر ذلك الكلام في [٤٢] قلبي فنبتُ إلى الله عزَّ وجلَّ اللهم يا واسع الرحمة والغفران^١ خذ بناصيتنا إليك ولا تكلنا إلى أنفسنا طرفة عين بفضلك وكرمك^٢ إنك أنت العفو الغفور الحنان المنان.

فما أحسن قول من قال في مثل هذا:

هيك عشتَ عمر^٣ نوح
ثمَّ ضعف ضعف ذاك
ثم بعد ذا^٤ تموت
ما يفني هذا بذاك

وعمر بن عبد العزيز أمه بنت عاصم بن عمر بن الخطاب رضي الله عنهم. قال سفيان الثوري رحمه الله تعالى «الخلفاء خمسة أبو بكر وعمر وعثمان وعلي وعمر بن عبد العزيز رضي الله عنهم أجمعين» وقال أحمد بن حنبل رحمه الله تعالى «يُروى في الحديث أنَّ الله تعالى يبعث لهذه الأمة على رأس كلِّ مائة^٥ عام من يصحح لها [٤٢] دينها فنظرنا في المائة الأولى فإذا هو عمر بن عبد العزيز فلما ولي الخلافة بعد سليمان بن عبد الملك صعد المنبر وحمد الله وأثنى عليه وصلى على النبي صلى الله عليه وسلم وقال أيها الناس أوصيكم بتقوى الله فإنها خَلَفَ من كلِّ شيء وليس من تقوى الله خلف واعملوا^٦ لآخرتكم فإنه من عمل لآخرتهم كفاه الله أمر دنياه وأصلحوا سرائركم يصلح الله علانيتكم وأكثروا ذكر الموت وأحسنوا الاستعداد قبل أن ينزل بكم هادم اللذات وقال إن هذه الأمة لم تختلف في ربِّها عزَّ وجلَّ ولا في نبيها صلى الله عليه وسلم وإنِّي والله لا أعطي أحدًا باطلاً ولا أمتع أحدًا حقًّا ثم رفع صوته وقال أيها الناس من أطاع الله فقد وجبت طاعته ومن عصى الله فلا طاعة له أطيعوني ما [٤٣] أطعت الله فإذا عصيت فلا طاعة لي عليكم».

١ ش: الرضوان.

٢ ش: بمنك وكرمك وفضلك.

٣ ش: كعمر.

٤ ش: ذاك.

٥ الأصل - مائة والمثبت من ن وش.

٦ ن: «واعلموا» وهو خطأ.

Hâtem el-Esam'ın (ra) şu sözleri faydalı öğütler cümlesindedir: “Benimle melikler arasında sadece bir günlük fark vardır. Dün geçti gitti, onun lezzetini bulamazsınız. Yarın hususunda hem ben hem onlar büyük bir korku ve muazzam bir tehlike üzereyiz. Aramızda bulunan bir günlük farka gelince, o da bugündür. Belki de bir gün bile değil.” Bu konuya uygun düşen şu şiir ne kadar da güzeldir:

*Kesin olan şu ki bu dünya ve ziyneti
Azık gibidir, mutlaka bir gün yok olacak*

Anlatıldığına göre, Aristoteles İskender'e öğüt ve tavsiyelerde bulunduğu bir yazı göndermiş ve bu yazıda melikleri kısımlara ayırmış. Aristoteles'in taksimine göre en iyi melikler Hind melikleridir. Çünkü onlar cismânî lezzet kapılarını hem kendilerine hem de reâyâlarına kapatırlar. Bu tavrın dayandığı düşünce şudur: Dünyadaki maişetleri güçlük ve yorgunlukla yürüyenler buradan ayrıldıkları vakit sevinecek ve ebedî saadete erişecek; maişetleri lezzetle yürüyenlerse buradan ayrıldıklarında özlem duyacaklar ve elîm bir azapla, bahtsızlık içerisinde ebedî bir hüsrana karşılaşacaklar. Dolayısıyla akıllı kişi âhirette ebedî büyük saâdete erişebilmek için bu dünyada nefsinin yormak için olanca gayretini göstermek zorundadır. Çalışanlar böyle bir gayeye erişmek için çalışsınlar; âlemlerin Rabbinin katında çalışanların sevabı ne güzeldir!

İkinci sırada Yunan melikleri gelir. Onlar lezzet kapılarını kendilerine kapatırlar ancak reâyâlarına açarlar. Bu tavır, yeryüzünde hüküm süren melikin Allah Azze ve Celle'nin vekili ve halifesi olduğu düşüncesine dayanır. Allah müstağni, kerîm, yediren yedirilmeyen, fayda veren fayda verilmeyen olduğu için onun vekili olan akıllı ve saadete erişmiş melik de dünyada bu sıfat üzere bulunmalı ki âhirette hayra erişebilsin.

Üçüncü sırada Acem melikleri gelir. Onlar cismânî lezzet kapılarını hem kendilerine hem de reâyâlarına açarlar. Çünkü hakiki lezzetlerin cismânî lezzetlerden ibaret olduğuna ve rûhânî, nûrânî lezzetlerin süreklilik arz etmeyen zayıf hayaller ve vehimler olduğuna inanırlar.

ومن جملة المواعظ النافعة قول حاتم الأصم «إنما بيني وبين الملوك يومٌ واحد
أما أمس فلا يجدون لذته فإنها قد مضت وإنِّي وإياهم في غدٍ على وجلٍ عظيمٍ وخطرٍ
جسيمٍ وأما اليوم الذي هو بيني وبينهم فهو اليوم الحاضر فما عسى أن يكون في اليوم
الواحد» وما أحسن قول من قال في مثل هذا:

هـ فإتْمَا هذه الدنيا وزينتها كالزَاد لا بدَّ يومًا أَنَّهُ فَا ن

وحكي أن أرسطاطاليس أرسل كتاب النصيحة والاعتبار إلى الإسكندر وذكر فيه أن
الملوك أقسام ملوك الهند وهم أحسنهم فإنهم يسدون أبواب اللذات الجسمانية على
أنفسهم وعلى رعيتهم وذلك أنهم قالوا من كانت [٣٤٣] معيشته في الدنيا مع التعب
والمحنة فإذا خرج منها فرح وسعد سعادة أبدية ومن كانت معيشته فيها مع اللذة فإذا
خرج منها اشتاق إليها فوقع في العذاب الأليم وفي شقاوة خاسرة أبدية فلا جرم يجب
على العاقل أن يسعى غاية السعي في إتعاب النفس في الدنيا حتى ينال السعادة العظمى
الدائمة في الآخرة فلمثل هذا فليعمل العاملون فلنعم ثواب العاملين عند رب العالمين.

وثانهم ملوك اليونانيين وهم الذين يسدون أبواب اللذات على أنفسهم ويفتحونها
على رعيتهم وذلك لأنهم قالوا إنَّ الملك في الأرض نائب عن الله تعالى عزَّ وجل
وخليفته في أرضه والله الغنيُّ الكريم يُطعم ولا يُطعم وينفع ولا ينتفع فالملك العاقل
السعيد ينبغي أن يكون على هذه الصفة [٤٤] في الدنيا حتى ينال خيرًا في الآخرة.

وثالثهم ملوك العجم وهم الذين يفتحون أبواب اللذات الجسمانية على أنفسهم
وعلى رعيتهم لأنهم يعتقدون أن اللذات الحقيقية إنما هي اللذات الجسمانية وأن
اللذات الروحانية النورانية إنما هي خيالات ضعيفة ووهميات لا ثبات لها.

١ ش + بن علوان.

٢ ش - أن.

Dördüncü sırada bunların dışındaki melikler gelir. Onlar cismânî lezzet kapılarını kendilerine açarlar ancak reâyâlarına bütünüyle kapatırlar. En hasis melikler bunlardır ve hakikatte şeytanların ve İblisin vekilleridirler.

5 Hz. Peygamber'den bize aktarılan bir rivâyete göre Efendimiz (sav),
 “Mülk küfürle payidar olur ancak zulümle payidar olmaz” buyurmuştur.
 Bu sözün mânası şudur: Küfrü cezalandırmak Allah Azze ve Celle'nin hakkıdır ve O'nun hakkı âhîret yurduna ertelenebilir. Zira herkesin sonunda döneceği yer O'nun yanındır, hiç bir şey O'ndan kaçamaz. Allah Teâlâ her bir kuluna işlediği suçun cezasını verecektir. O, âdil bir hâkimdir. Zulüm sebebiyle cezalandırmaya gelince, zulüm mazlum kulun hakkına taalluk eder ve bu yüzden cezası hemen verilir, tehir edilmez. Âlimler bâkîlik, fânîlik ve harap olma sebeplerini bu şekilde izah etmişlerdir. Tarih kitaplarında anlatıldığı üzere, Mecûsîler dünyada hükümrânlık tesis edip âlemi dört bin yıl yönettiler. Bu süre boyunca hükümrânlık ellerinde kaldı. Bu hükümrânlığın sürmesinin tek sebebi, reâyâlarına karşı âdil olmaları ve onlar arasında eşit davranmalarıdır. Mecûsîler, milletlerine zulüm ve haksızlıkta bulunmayı câiz görmezlerdi. Adâletleriyle memleketleri mamur kıldılar ve kullara insafla muâmelede bulundular. Hz. Peygamber'in bir hadisi şöyledir: “Allah Teâlâ Dâvud'a (as), kavminin Acem meliklerine sövmelerini yasaklamasını vahyetmiş ve ‘Onlar memleketleri mamur kıldılar ve benim kullarımı buralara yerleştirdiler’ buyurmuştur.”¹ O halde şunu bilmek gerekir ki dünyanın mamurluğu da haraplığı da meliklerden ileri gelir. Sultan âdil olduğu vakit dünya mamur hale gelir ve reâyâ emniyette olur. Erdeşîr, Feridûn, Behrâm ve Kisra Enûşîrvân dönemlerinde olduğu gibi. Ancak sultan zâlimse dünya da harap olur. Dahhâk, Efrâsiyâb, Yezdicerd el-Hâtî ve benzerlerinin dönemlerinde olduğu gibi.

1 Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 44.

وأما رابعهم فهم ملوك غير هؤلاء وهم الذين يفتحون أبواب اللذات الجسمانية ويسدونها بالكليّة على رعاياهم وهم أخسّ الملوك ونواب الشياطين وإبليس في الحقيقة.

وقد روينا عن النبيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فيما قيل أنّه يقول «الملك يبقى مع الكفر ولا يبقى مع الظلم» وذلك أنّ الجزاء بالكفر إنّما هو حقّ الله عز وجل وحقّ الله تعالى يؤخر إلى دار الآخرة فكّل يرجع إليه ولا يفوته شيء فيجازي كلّ واحد [٤٤ ب] من عباده بحسب جنايته وهو حاكم عدل وأما الجزاء بسبب الظلم فإنّما هو حقّ العبد المظلوم فيعجل الجزاء ولا يؤخر وهكذا وجه العلماء سبب البقاء والفناء والخراب وذكر في التواريخ أنّ المجوس ملكوا الدنيا وأمر العالم أربعة آلاف سنة وكانت المملكة فيهم وإنّما دامت لهم المملكة بعدلهم في الرعيّة وحفظهم لهم ١٠ الأمور بالسويّة وأنهم ما كانوا يرون الظلم والجور في ملتهم جائزاً عمّروا بعدلهم البلاد وأنصفوا العباد وقد جاء في الحديث «أنّ الله تعالى أوحى إلى داود عليه السلام أن إنه قومك عن سبّ ملوك العجم فإنّهم عمّروا البلاد وأوطنوها عبادي» فإذا ينبغي أن تعلم أنّ عمارة الدّنيا وخرابها من الملوك فإذا كان السّلطان عادلاً انعمت الدّنيا وأمنت الرعايا كما كانت [٤٥ أ] في عهد أزدشير وأفريدون وبهرام وكسرى أنوشروان وإذا كان السلطان جائراً خربت الدنيا كما كان في عهد الضحّاك وأفراسياب ويزدجرد الخاطي وأمثال هؤلاء^١.

HÂTİME

Meliklerin Nesepleri, Yönetimleri ve Tarihleri

Hakkında aktarılan rivâyetlerde geçtiği üzere Hz. Âdem, çocukları çoğalınca hepsinin içinden iki tanesini, Şît ve Keyûmers'i seçti. Hz. Âdem bu iki oğluna kırk sahife verdi ve orada yazılanlarla amel etmelerini istedi. Sonrasında Şît müslümanların din ve âhiretle ilgili işlerinin korunmasını, kardeşi ise dünya ve hükümrانlıkla ilgili işlerin korunmasını üstlendi. Bu oğul, yeryüzündeki ilk meliktir ve hükümrانlığı otuz yıl sürmüştür. Ardından gelen meliklerin isimleri ve hükümrانlık süreleri sırasıyla şöyledir;

Hûşenk: Hükümrانlık süresi kırk yıldır.

Tehûres: Cinlerle savaşan melik. Hükümrانlık süresi otuz yıldır.

Cemşid: Eyer, silah ve harp aletlerini icat eden ilk meliktir. Büyük işler yapmıştır. Hükümrانlık süresi yedi yüz yıldır.

Benûdâşib: Dahhâk diye bilinir, iki alını vardır (*Zülcebîneyn*). Tuzak kuran, felaketsel sebebiyet veren ve sihirle uğraşan bir melikti. Zâlim, zorba, saldırgan ve hakka riâyet etmeyen birisiydi. Hükümrانlık süresi bin yıldır.

Feridûn: İsmi iyi anılan, yönetimi ve uygulamaları güzel, nâm sahibi, adâleti ayakta tutan bir melikti. Hükümrانlık süresi beş yüz yıldır.

Menûcehr: İlim ve amel sahibi bir melikti. Hükümrانlık süresi yüz yirmi yıldır.

Nûzer: Hükümrانlık süresi on iki yıldır.

Efrâsiyâb: İran meliki. Türkler onu Lezkâlib diye anardı. Cesur, askerleri gece sefere çıkararak, adam ve at sürerek memleketleri tahrip eden bir melikti. İran'daki hükümrانlığı yirmi iki yıl sürmüştür.

خاتمة

في ذكر أنساب الملوك وسيرهم وفي تواريخهم'

روي في الأخبار عن آدم عليه السلام أنه لما كثر أولاده اختار من جميعهم اثنين أحدهما شيت والآخر كيومرث وأعطاهما أربعين صحيفة ليعملا بما فيها ثم ولي شيت حفظ أمور الدين والآخرة وولي الآخر الدنيا والمملكة وكان هذا أول ملوك الأرض وكان ملكه ثلاثين سنة.

ومن بعده هوشنك وكان ملكه أربعين سنة.

ومن بعده طهورث وكان يحارب الجنّ وكان مدّة ملكه ثلاثين سنة.

ومن بعده [٤٥] جمشيد وهو الذي أظهر السّروج والسلاح وعدد الحرب وكان له الأعمال العظيمة ومدّة مملكته سبعمائة سنة.

ومن بعده بنوداشب الذي يعرف بالضحّاك ذو الجبينين وكان صاحب المكر والدواهي والسحر وكان ظالمًا غاشمًا متعدّيًا جائرًا وكان مدّة ملكه ألف سنة.

ومن بعده أفريدون وكان جيّد الاسم حسن السيرة والرسم والصيت الحسن وإقامة العدل وكان مدّة ملكه خمسمائة سنة.

ومن بعده منوجهر صاحب العلم والأعمال وكان مدّة ملكه مائة وعشرين سنة.

ومن بعده نوذر وكان ملكه اثنتي عشرة سنة.

ومن بعده أفراسياب الذي هو ملك إيران وكان الأتراك يسمّونه لذكالب وله الشجاعة وتسيير العساكر بالليل وتشوين البلاد بالرّجل [٤٦] والخيل وكان ملكه في

إيران وملكه اثنين وعشرين سنة.

Vevîn Tahmâset: Cesur ve güzel ahlâklı bir melikti. Hükümranlık süresi elli yıldır.

Keykubât: Ordugâhlar kurmuş, ordular tanzim etmiş, reâyâsına şefkatle davranmış bir melikti. Hükümranlık süresi yüz yirmi yıldır.

5 Keykâvus: Himmet sahibi bir melikti. Hükümranlık süresi yüz yirmi yıldır.

Keyhüsrev: Oturması kalkması yerinde, büyük işler başarmış, murâdını elde ettikten sonra eşyadan ilgisini kesen bir melikti. Hükümranlık süresi yüz altmış yıldır.

10 Kehrâseb: Tac sahibi, kibirli ve inatçı, övünmeyi seven bir melikti. Hükümranlık süresi kırk yıldır.

Keştâseb: Zerdüş mezhebine inanırdı. Hükümranlık süresi yüz yirmi yıldır.

15 Behmen İsfendiyâr: Kindar, gayretli ve savaşçı bir melikti. Hükümranlık süresi yüz yirmi iki yıldır.

Behmen İsfendiyâr kızı Hemây: İsabetli düşünebilen ve yönetim kabîliyetine sahip bir melike idi. Hükümranlık süresi yirmi yedi yıldır.

Dârâ: Bozgun yaşamış, sabırsız, korkak, endişeli bir melikti. Hükümranlık süresi kırk bir yıldır.

20 Dârâ oğlu Dârâ: Ordugâhlar yönetmiş, ordular tanzim etmiş, vilâyetleri iktâ olarak tevzi etmiş bir melikti. Hükümranlık süresi elli yıldır.

İskender er-Rûmî: Zülkarneyn diye anılan kişidir. Dünyayı dolaşmış, uzun seferlere çıkmış, sıra dışı olaylar yaşamış, memleketler fethetmiş ve meliklere diz çöktürmüştür. Hükümranlık süresi otuz altı yıldır.

25 Erdeşîr Sâsân: Hükümranlık süresi yetmiş sekiz yıldır.

Sâbûr bin Erdeşîr: Hükümranlık süresi otuz üç yıldır.

ومن بعده ووين طهماست وكان له الشجاعة وطيب الخلق وكان ملكه خمسين سنة.
ومن بعده كيقباد وكان له تعبئة العساكر وتدبير الجيوش والشفقة على الرعيّة وكان
ملكه مائة وعشرين سنة.

ومن بعده كيكاموس وكان صاحب همّة وكان ملكه مائة وعشرين سنة.

ومن بعده كيخسروا^١ وكان له حسن القيام والقعود وتمشية الكبار من الأمور
والزّهد في الأشياء بعد نيل المراد منها وكان ملكه مائة وستين سنة.

ومن بعده كهراسب وكان صاحب التاج والكبر والتيسة والفخر وكان ملكه أربعين سنة.

ومن بعده كشتاسب وكان يعتقد مذهب زردشت وكان ملكه مائة وعشرين سنة.

ومن بعده بهمن اسفنديار وكان صاحب الحقد والجهد^٢ والحرب وكان ملكه مائة
واثنين [٣٤٦] وعشرين سنة.

ومن بعده ابنته هماي وكانت صاحبة الرأي والتدبير وكان ملكها سبعة وعشرين سنة.

وكان من بعدها دارا وكان صاحب الهزيمة والجزع والجبن والفرع وكان ملكه
أحدًا وأربعين سنة.

ومن بعده دارا بن دارا وكان له قود العساكر وترتيب الجيوش وإقطاع الولايات
وكان ملكه خمسين سنة.

ومن بعده اسكندر الرومي^٣ وهو ذو القرنين وكان له الطواف في العالم والأسفار
البعيدة ومشاهدة العجائب وفتوح البلاد وقهر الملوك وكان ملكه ستة وثلاثين سنة.

ومن بعده أزدشير ساسان وكان ملكه ثمانية وسبعين سنة.

ومن بعده سابور بن أزدشير وكان ملكه ثلاثة وثلاثين سنة.

١ ش: كيخسرو.

٢ ش: الحسد.

٣ ش: إسكندر بن دارا الرومي المقدوني.

Eremded: Hükümrânlık süresi otuz üç yıldır.

Behrâm bin Behrâm: Hükümrânlık süresi yirmi yıldır.

Behrâm Menân: Hükümrânlık süresi dört aydır.

Bürsî: Hükümrânlık süresi dokuz yıldır.

5 Hürmüz bin Bürsî: Hükümrânlık süresi yetmiş yıl, beş aydır.

Sâbûr Zülektâf: Hükümrânlık süresi elli yıldır.

Sâbûr'un kardeşi Ezdeşîr: Hükümrânlık süresi yirmi yıldır.

Sâbûr oğlu Sâbûr: Hükümrânlık süresi elli yıldır.

Sâbûr oğlu Behrâm: Hükümrânlık süresi on iki yıldır.

10 Yezdicerd el-Esîm: Zâlim, haksızlık ve fesat çıkarmış bir melikti. Hükümrânlık süresi altmış yıldır.

Behrâm-ı Gûr: Reâyânın ahvâliyle eksiksiz bir şekilde ilgilendi. Yayla ok atar, av avlar, türlü oyunları sever, iştretle ve şarap içmekle vakit geçirirdi. Hükümrânlık süresi altmış üç yıldır.

15 Yezdicerd Behrâm: Hükümrânlık süresi on sekiz yıldır.

Hürmüz: Hükümrânlık süresi altı aydır.

Feyrûz bin Hürmüz: Hükümrânlık süresi on bir yıldır.

Eşel: Hükümrânlık süresi beş yıl, iki aydır.

Keykubâd: Hükümrânlık süresi kırk yıldır.

20 Câmasb el-Hakîm: Astronomi bilirdi. Bu ilme dair *el-Ahkâmü's-Sahîba* adlı bir eser kaleme almıştır. Hükümrânlık süresi bir yıl, altı aydır.

- ومن بعده أرمدا^١ وكان ملكه ثلاثة وثلاثين [٤٧] سنة.^٢
- ومن بعده بهرام بن بهرام وكان ملكه عشرين سنة.
- ومن بعده بهرام منان^٣ وكان ملكه أربعة أشهر.
- ومن بعده برسي^٤ وكان ملكه تسع سنين.
- ومن بعده هرمز بن برسي^٥ وكان ملكه سبعين سنة وخمسة أشهر.
- ومن بعده سابور^٦ ذو الأكتاف وكان ملكه خمسين سنة.
- ومن بعده أخوه أزدشير وكان ملكه عشرين سنة.
- ومن بعده سابور بن سابور^٧ وكان ملكه خمسين سنة.
- ومن بعده بهرام بن سابور^٨ وكان ملكه اثنتي عشرة سنة.
- ومن بعده يزيدجرد الأثيم وكان صاحب الظلم والجور والفساد وكان ملكه ستين سنة.
- ٥ وكان من بعده بهرام جور وكان له النظر التام في أحوال الرعايا والرّمي عن القوس
والصيد والاشتغال بالفرجة واللعب والعشرة والشرب^٩ وكان ملكه ثلاثة وستين سنة. [٤٧] ب
- ومن بعده يزيدجرد بهرام وكان ملكه ثمانية عشر عامًا.
- وكان من بعده هرمز وكان ملكه ستة أشهر.
- ومن بعده فيروذ بن هرمز وكان ملكه إحدى عشر سنة.
- ١٥ وكان من بعده أشل وكان ملكه خمس سنين وشهرين.
- ومن بعده كيقباد وكان ملكه أربعين سنة.
- ومن بعده جاماسب الحكيم وكان صاحب علم النجوم وله فيه الأحكام الصحيحة
وكان ملكه ستة أشهر .

١ ش: اريدذر.

٢ ن: وكان ملكه ثلاثة وثلاثين سنة وستة أشهر؛ ش: «وكان ملكه ثلاثين سنة وثلاثة شهور.

٣ ش: سنان.

٤ ن: شابور.

٥ ن: شابور بن شابور.

٦ ن: شابور.

٧ ن - والشرب.

Kısrâ Enûşîrvân: İnan meliklerinin medâr-ı iftihârıdır. Adâlet, insaf, ih-sân ve iyilik sahibi bir melikti. Hükümranlık süresi kırk sekiz yıldır.

Hürmüz: Hükümranlık süresi on iki yıldır.

Hüsrev Ervîn: Hükümranlıkta onun mertebesine çıkabilmiş bir başka melik daha gelmemiştir. Hazineleri, savaş aletlerini, hazineler hazinesini, lezzetlerden istifade etmeyi şahsında topladı. Onu anlatacak olsak kitap çok uzar. Hükümranlık süresi otuz sekiz yıldır.

Sîrevey Hüsrev: Hükümranlık süresi yedi aydır.

Erdeşîr: Hükümranlık süresi bir yıl, altı aydır.

Kerrâr: Hükümranlık süresi elli beş yıldır.

Eredaht: Hükümranlık süresi altı aydır.

Rûmâdaht: Hükümranlık süresi bir yıl, iki aydır.

Ferhur: Hükümranlık süresi bir aydır.

Şehriyâr oğlu Yezdicerd: Acem meliklerinin sonuncusudur. Hükümranlık süresi otuz altı yıldır.

Bundan sonra müslümanlar hâkimiyeti ele geçirmişler, Acemleri mağ-lup edip onları memleketlerinden ve yönetimden uzaklaştırmışlardır. İslâm tarafının devleti, Hz. Muhammed'in (sav) bereketiyle güçlenmiştir. Müslümanların hâkimiyeti ele geçirişleri Ömer b. el-Hattâb'ın hilâfeti devrinde olmuştur. Allah kendisinden ve bütün sahâbîlerden razı olsun. Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'adır.

Şunu bilmeni isterim ki; saydığımız bütün bu meliklerin dünyanın sahipleri ve yeryüzünün melikleri oldukları açığa çıkmış bulunmaktadır. Onlar dünyada muradlarına eriştiler ve vakitlerini lezzetler içinde harca-dılar. Olan oldu ve kendilerinden aktarılan haberlerden ve yaptıklarından öğrendiğimiz kadarıyla geriye isimleri ve nesepleri kaldı. Onların bir takım hasletlerini, insanların göçüp gittikten sonra anılmaya devam edecek bir sözden ibaret olduğunu bil diye aktarmış bulunuyoruz. Şu beyti söyleyen şâir ne de güzel söylemiştir:

*Hiçbir şeyin bekâsı yok, o halde güzel bir şekilde anılan
Bir söz ol, dünya da bir sözden ibaret*

ومن بعده كسرى أنوشروان فخر ملوك إيران صاحب العدل والإنصاف والإحسان والامتنان وكان ملكه ثمانية وأربعين عامًا.

وكان من بعده هرمز وكان ملكه اثنتي عشرة سنة.

ومن بعده خسرو أيروين^١ وما وصل أحد من الملوك إلى درجته في الملك وجمع الخزائن وآلات الحرب وكنز الكنوز واستعمال اللذات ما لو [٤٨] وصفناه لطلال^٢ الكتاب وكان ملكه ثمانية وثلاثين سنة.

وكان من بعده سيروى خسروا وكان ملكه سبعة أشهر.

ومن بعده أردشير وكان ملكه سنة وستة أشهر.

ومن بعده كزار وكان ملكه خمسة وخمسين سنة.

ومن بعده أردخت وكان ملكه ستة أشهر.

وكان من بعده رومي دخت وكان ملكه سنة وشهرين.

ومن بعده فرخر وكان ملكه شهرًا واحدًا.

وكان من بعده يزدجرد بن شهریار آخر ملوك العجم وكان ملكه ستة وثلاثين سنة.

ومن بعد ذلك استولى أهل الإسلام وغلبوا العجم وأزاحوهم عن بلادهم وعن الملك وقويت دولة حزب الإسلام ببركة محمد عليه الصلاة والسلام وذلك في عهد ولاية عمر بن الخطاب رضي الله عنه وعن الصحابة أجمعين والحمد لله رب العالمين.

فاعلم وتبين [٤٨] أن هؤلاء الذين ذكرناهم هم كانوا أصحاب الدنيا وملوك الأرض وأنهم بلغوا من الدنيا مرادهم وصرفوا باللذات أوقاتهم ومضت وبقيت أسماؤهم وأنسابهم كما وعدنا^٣ من أخبارهم وأفعالهم وأوردناه من خصالهم لتعلم أن الناس إنما هم الحديث الذي يبقى بعدهم وما أحسن قول من قال:

ولا شيء يدوم فكن حديثًا جميل الذكر فالدنيا حديث

١ ش: خسرو برون.

٢ ش: «لكان» وهو خطأ.

٣ ن: ذكرناه؛ ش: وجدناه.

Bir diğer şiir şöyle:

*Genç, ölümlle karşılaştığında görürsün ki
Övülmeseydi sanki yaşamamıştı.*

Her insan yaptıklarıyla anılır ve ortaya koyduğu amel ne ise kendisine o nispet edilir; hayırlı ise hayırlı, şerli ise şerli. Bunun için insanın ihsân tohumunu ekmesi ve ayıpları, çirkin halleri, helâk edici hataları nefsinden uzaklaştırması gerekir. Husûsen meliklerin bunlara çok dikkat etmesi gerekir ki adları güzel anılsın, geriye düzgün bir iz bırakmış olsunlar. İşte bu sayede dünyada hayır ve güzellikle anılmak, âhirette de rahata ve bol ecre erişmek şeklindeki bâki iki karşılığı elde edebilirler. Nasihat ve ibret alınması için söylenmiş şu sözler ne kadar da güzeldir:

*Suvatçılarla birlikte bir kova da ben saldıım
Gözümün yularını onların saldığı yere saldıım*

*İnsan gençlikte nereye ulaşırsa ulaştım
Bütün bunların özü günahlar oldu*

Şu şiir de yine bu kabildendir:

*Bütün kâtipler yok olacak ama
Ellerinin yazdığı her zaman bâki kalacak*

*Kıyâmette gördüğünde sevindirecek şeyden başka
Başkasını asla yazma ellerinle*

Şunu da bilmeni isterim ki herkes bu cismânî, mülkî, fâni âlemlerden ruhânî, nûrânî, berzahî, şerefli ve üstün melekût âlemlerinin yüce meydanına intikal edecektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Her nefis ölümü tadacaktır.” (Âl-i İmrân, 3/185). Kişi öbür dünyaya göçtükten sonra bu âlemde hakkında konuşulmak ve tarih [kaynaklarında kendisinden bahsedilmek] sûretiyle anılmayı sürdürecektir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.” (eş-Şuarâ, 26/84). Sâdik ve muhsinler için ne de güzel bir övgüdür bu!

كما قال الآخر:

وإذا الفتى لاقى الحمام وجدته لولا الثناء كأنه لم يخلق

فكل إنسانٍ مذكور بما كان يفعله وينسب إليه ما كان يعمله إن خيرًا فخير وإن شرًّا فشرٌّ فيجب على الإنسان أن يزرع بذر الإحسان وأن ينفي عن نفسه العيوب والفاحشات [٤٩] والخطايا الموبقات لا سيما الملوك فيبقى حسن الاسم وصالح الرّسم فيحصل لهم بذلك الأبقان اللذان هما الخير والذكر الجميل في الدنيا والرّاحة والأجر الجزيل في الآخرة ولقد أحسن من قال على سبيل النّصح والاعتبار:

ولقد نهزت مع الغواة بدلوهم وأسمت سرح اللّحظ حيث أساموا
وبلغت ما بلغ امرؤٌ بشبابه فإذا عصارة كلّ ذاك آثام^١

ومن هذا القبيل قول من قال: ١٠

وما من كاتب إلا سيفنى ويبقى الدهر ما كتبت يداه
فلا تكتب بخطك غير شيء يسرّك في القيامة أن تراه

واعلم^٢ أنّ كلّ واحد^٣ قد ينتقل من هذه العوالم الجسمانية الملكية الفانية إلى جناب عز ساحة العوالم الروحانية الملكوتية [٤٩] التّورانية البرزخية الشريفة العالية قال الله تعالى ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ﴾ [آل عمران، ١٨٥/٣] وبعد الانتقال يبقى ذكره في هذا العالم بالحديث والتاريخ قال الله تعالى ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء، ٨٤/٢٦] فلنعم هذا مدحًا للصادقين المحسنين

١ أبو نواس.

٢ ن و ش + أيضا.

٣ ن و ش: أحد.

Böylece anlaşıldı ki tarih çok önemli bir alan olduğu için insanlar katında kabul görmüş, hayır ve kerem ehli kimseler katında fikir ve ibretleri kapsayan ve maslahatları, güzellikleri muteber bir sûrette içine alan bir alan olarak benimsenmiş, kemâle ve murâda kendisiyle ulaşıldığı kabul edilmiştir. Eğer tarih olmasaydı bize ne bir haber ulaşırdı ne de rivâyet. Tarih, ruhların ve canların gıdası, insanlar ve önemli kişiler hakkındaki haberleri barındıran hazine, sıra dışı ve garip hâdiselerin, rivâyetler ve hikmetlerin (*emsâl*) kaynağıdır. Tarih, edebiyatçının süsü, akıllının dayanağı, muhaddisin yardımcısı, zekinin azığıdır. Tarih, geçmiş asırları geri getiren, izleri silinmiş nesillerle ilgili bilgileri neşreden manevi bir dönüş yeridir (*meâd*). Tecrübesiz kimseler, tarih sayesinde geçmiş tecrübelerin birikiminden istifade eder, Hz. Âdem ve sonrasında yaşayan ümmetleri tanıma imkânı bulurlar.

Tarihe melik, vezir, komutan ve diğer insanlar ihtiyaç duyarlar. Melik, önceki devletlere ve geçmiş ümmetlere bakarak ibret alır. Vezir, önceden kılıç ve kalem makamlarını işgal etmiş insanların yaptıklarına bakarak ibret alır. Komutan, harp hilelerini, saldırı ve vuruşma noktalarını tarihten öğrenir. Diğer insanlarsa hikâye ve gece sohbetleri sadedinde dinlediği şeyler sayesinde türlü hayırlara koşulur ve kötülüklerden sakınır.

Tarih kaynaklarında zikredildiği üzere, Hz. Âdem'in cennetten inişi sırasında aslanın kalbi ikiz burcunda, Altair yıldızı akrepte, ayyuk ise koç burcunun başlarındaydı. Sâbit yıldızlar feleğinin devri ne kadar sürede tamamlanır diye soracak olursan derim ki; kadim filozofların görüşüne göre bu süre 36.000 yıldır. Bir rivâyette Hz. Peygamber (sav) şöyle demiştir: "Allah Teâlâ dünyayı yedi emedde yarattı."¹ Emed, yalnızca Allah'ın sayabildiği uzun zaman diliminin adıdır. Allah Teâlâ'nın Âdem'i yaratmasından kıyâmetin kopacağı vakte kadar geçen süre bir emedir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Dünyanın ömrü yedi bin yıldır. Ben bu sürenin sonundayım, benden sonra nebî gelmeyecek ve ümmetimden sonra başka ümmet olmayacaktır."² Allah Teâlâ buyurur: "Ve nebîlerin sonuncusu. Allah Teâlâ her şeyi bilendir" (el-Ahzâb, 33/40).

1 Muttaki el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, VI, 157.

2 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 314.

فإذاً قد ثبت أن التاريخ إنما هو من جملة المهمات العظام فيكون مقبولاً لدى الأنام مشتقاً على فكرٍ وعبرٍ لدى أولي الخيرات الكرام^١ منطويًا على مصالح ومحاسن على وجه معتبر وبه يحصل نيل الكمال والمرام فلولا التاريخ لم يصل إلينا لا خبرٌ ولا أثر وهو غذاء الأرواح والأشباح وهو خزانة أخبار الناس والرجال وهو معدن العجائب والغرائب والروايات والأمثال [٥٠] والتاريخ زينة الأديب وعمدة اللبيب وعون المحدث وذخر الأريب والتاريخ معادٌ معنوي يعيد^٢ الأعصار وقد سلفت وينشر أهلها وقد ذهبت آثارهم وعفت ويستفيد به عقول التجارب من كان غرًا ويلقى آدم ومن بعده من الأمم وهلمَّ جرًا.

والتاريخ يحتاج إليه الملك والوزير والقائد وغيرهم أما الملك فيعتبر بمن^٣ مضى من الدول ومن سلف من الأمم وأما الوزير فيعتبر بفعال من تقدم ممّن حاز فضلي السيف والقلم وأما القائد فيطلع منه على مكائد الحرب ومواقف الطعن والضرب وأما غيرهم فيستمعونه على سبيل الحكاية والمسامرة فيحصل لهم به المبادرة إلى أنواع الخيرات والاجتناب عن المنكرات.

[٥٠] وذكر في التواريخ أن هبوط آدم من الجنة إذ كان قلب الأسد في الجوزاء والتسر الطائر في العقرب والعيوق في أوائل الحمل فإن قلت فكيف مدة قطع فلك الثوابت الدورة؟ قلت مدته ستة وثلاثون ألف سنة على رأي الأقدمين من الحكماء وفي الخبر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال «خلق الله تعالى الدنيا على سبعة أيام»^٤ والأمد هو الدهر الطويل الذي لا يحصيه إلا الله تعالى ومنذ خلق الله تعالى آدم إلى أن تقوم الساعة أمد واحد وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم «الدنيا سبعة آلاف سنة أنا في آخرها لا نبّي بعدي ولا أمة بعد أمتي»^٥ قال الله تعالى ﴿وَخَاتَمَ النَّبِيِّنَّ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا﴾ [الأحزاب، ٤٠/٣٣]

١ ن و ش: الخير الكرام.

٢ ش: يعيد.

٣ ن و ش: بما.

٤ ن و ش + هي.

٥ علي بن حسام الدين المنقي الهندي، كنز العمال، المجلد السادس، ١٥٧.

٦ كشف الخفاء، المجلد الثاني، ٣١٤.

Dört dinin mensupları yani müslümanlar, hristiyanlar, yahûdiler ve sâbiîler, Hz. Âdem'in yaratılışından itibaren dünyada geçen sürenin yedi bin yıl olduğunda ittifak etmişlerdir. İbn Kinde el-Hindî şöyle der: “Dünya ömrünü belirten binler, yedi yıldızın sayısındadır.” Denildiğine göre birinci bin Zühal'e, ikinci bin Müşteri'ye (Jüpiter), üçüncü bin Merih'e, dördüncü bin güneşe, beşinci bin Zühre'ye, altıncı bin Utarid'e (Merkür), yedinci bin aya aittir. Bütün bunlar Allah Teâlâ'nın takdiri, irâdesi ve emri ileler. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Nihayet işi çekip çevirenlere.” (en-Nâziât, 79/5).

Anlatıldığına göre, bir hazine memuru Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği bir mektupta şunları söyler: “Hazinenin her yıl sadaka olarak dağıttığı miktar, yüz yetmiş bin dinardır. Bu miktar hazinede açığın oluşmasına sebebiyet veriyor.” Halife cevaben şöyle der: “Gurbet boyunları büker. Fakirlik tatlıyı acıya çevirir. Yaratılmışlar Allah'ın mahlûkâtı olup Hallâk O'dur. Mal, Allah'ın malı olup Rezzâk O'dur. Hak ediş vakitleri geldiğinde insanlara alışık oldukları üzere paralarını öde. Sizin yanınızdakiler tükenir ancak Allah'ın katındakiler bâkîdir. Tarihi kayda geçirenin (*müverrih*) bizim adımıza mahrum bırakmayı, başkalarının adına ise dağıtıp vermeyi yazması güzel olmaz. İyiliklerin geriye bıraktığı izleri sürmek güzel ahlâk cümlesindedir.”

Ben de diyorum ki; bu güzelliğin ve yüce ahlâkın bu şekilde fasih ve belîğ ifadelerle kayda geçirilişi, kıyâmet ve buluşma gününe dek bütün memleketlerde ve dünyanın her yerinde kâğıda geçirilen bütün satırlarda dâima bâkî ve yazılı kalacak. Hallâk ve Kerîm olan Allah ona en güzel karşılığı ve ihsânı nasip etsin. İhsânın karşılığı ihsândan başka nedir ki? Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Sonra gelecekler arasında beni doğrulukla anılanlardan kıl.” (eş-Şuarâ, 26/84). Yine O Azze ve Celle, “Çalışanlar böylesi için çalışsınlar!” (es-Sâffât, 37/61) ve “İşte yarışanlar, bunun için yarışsınlar.” (el-Mutaffifîn, 83/26) buyurur.

Ey Allahım; her şeyi kuşatan lütuf ve kereminle, sonra gelecekler arasında bizi doğrulukla anılanlardan kıl. Bizi Naîm cennetinin vârisleri arasına dâhil et. Muhakkik ki sen Cevvâd ve Kerîm olansın. “Senin Rabbin; kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların vasıflandırmalarından münezzehtir. Peygamberlere selâm olsun. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.”

وقد اتفق أهل الملل الأربع يعني المسلمين والنصارى واليهود والصابئين أنّ مدّة بقاء [٥١هـ] الدّنيا بعد خلق آدم عليه السلام سبعة آلاف سنة وقال ابن كندة الهندي أنّ ألوف أعمار الدّنيا على عدد الكواكب السّبعة وقيل الألف الأول لزحل والألف الثاني للمشتري والألف الثالث للمريخ والألف الرابع للشّمس والألف الخامس للزهرة والألف السّادس لعطارد والألف السابع للقمر وذلك كلّهُ إنّما هو بتقدير الله تعالى وإرادته وأمره قال الله تعالى ﴿فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا﴾ [النازعات، ٥/٧٩].

وحكي أنّ عامل بيت المال كتب رقعة إلى عبد الملك ابن مروان يقول فيها «إنّ المرتب في كلّ سنة على بيت المال مائة ألف دينار وسبعون ألف دينار على سبيل الصدقة وهذا خللٌ في بيت المال» فكتب إليه الجواب يقول «الغربة تدلّ الأعناق والفاقة مرّة المذاق والعيال عيال الله وهو الخلاق والمال مال الله [٥١ب] وهو الرّزاق أجّر الناس على عادتهم عند الاستحقاق وما عندكم ينفد وما عند الله باق وما يحسن بالمؤرّخ أن يؤرّخ منّا المنع ومن غيرنا الإطلاق وأتباع آثار الحسنة من مكارم الأخلاق».

فإذا أقول لقد بقي تاريخ هذه الحسنة ومكارم الأخلاق بهذه العبارات الفصيحة البليغة يكتب في الأسطر والأوراق في جميع البلدان والآفاق أبد الأبدين إلى يوم التناد والتلاق جزاه الله الكريم الخلاق خير جزاء وإحسان فهل جزاء الإحسان إلا الإحسان قال الله تعالى ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ [الشعراء، ٨٤/٢٦] كما قال الله عزّ وجل ﴿لِمِثْلِ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾ [الصفات، ٦١/٣٧] ﴿وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ [المطففين، ٢٦/٨٣].

اللهم [٥٢هـ] اجعل لنا لسان صدق في الآخرين بمنّك وكرمك العميم واجعلنا من ورثة جنّة النعيم إنك انت الجواد الكريم سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ (١٨٠) وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ (١٨١) وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Şimdi, kitabın hüsn-i hâtimesi Mısır'ı güzel bir şekilde anma ziynetiyle süslenmiştir. Çünkü Mısır emniyet, hayır ve bereket diyârıdır. Allah Teâlâ Yûsuf'un (as) dilinden naklederek şöyle buyurur: "Allah'ın iradesi ile güven içinde Mısır'a girin" (Yûsuf, 12/99). Hz. Peygamber (sav) de şöyle demiştir: "Mısır'a girdiğinizde halkına hayrı tavsiye edin. Çünkü onlarla sizin aranızda nesep ve sıhriyet bağı bulunmaktadır. Mısır'dan güçlü bir ordu çıkarın. Zira yeryüzünün en iyi orduları oradadır. Orası, Allah'ın yeryüzündeki sadağıdır. Kim ona kötülükte bulunursa Allah onu mahveder."¹ Yine Efendimiz (sav) Mısır hakkında, "Allahım; [Mısır'da bulunan] Binhâ'yı ve balını bereketli eyle"² diye dua etmiştir.

Amr b. el-Âs, "Mısır'ın yönetimi halifelige denk olacak kapsamda bir yönetimdir" demiştir. Ka'bû'l-Ahbâr'dan ise şu sözü nakledilmiştir: "Cennete benzeyen bir yer görmek isteyen yeşerip canlandığı zamanlarda Mısır topraklarına baksın. Şâirin dediği gibi:

*Sanki cennet, toplamış
Gözler ve nefisler ne arzu ettiyse*

*Sanki yeryüzü, giydirmiş
Abkarî ve sündüz kumaştan elbiseler*

Tarih kaynaklarında anlatıldığı üzere, eski devirlerdeki kitaplarda yapılan çizimlerde Mısır, diğer şehirlerin yiycek bir şeyler isteyerek kendisine el uzattığı bir yer olarak tasvir edilir. Âlimler, Mısır'ın bütün bir yeryüzünün hazinesi olduğunu söylemişler ve bu sözlerini, Allah Azze ve Celle'nin Yûsuf es-Sıddîk'tan nakille buyurduğu şu âyetle delillendirmişlerdir: "Yûsuf, beni yeryüzünün hazinelerine bakmakla görevlendir çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim dedi" (Yûsuf, 12/55) Şöyle ki; bu hazineler Mısır dışında başka bir yerde bulunmuyordu ve Allah onları yeryüzü hazineleri diye zikretti.

Mısır, üçüncü ve dördüncü iklimlerde bulunduğu için birinci ve ikinci iklimlerin sıcağından ve beşinci ve altıncı iklimlerin soğuğundan korunmuştur. Bu yüzden havası güzeldir, sıcağı şiddetli olmadığı gibi soğuğu da hafiftir. Halkı Türklerin baskınlarından, Rumların ordularından ve yağmur kıtlıklarından emin haledir.

1 Müslim, "Fezâilü's-sahâbe", 226.

2 İbn Ma'in, *et-Târih*, IV, 478; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 376. Binhâ (Benhâ), Mısır'da bulunan bir köyün adıdır. Bk. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadisî ve'l-Eser*, I, 157.

ثم إنَّ حسن خاتمة الكتاب إنما زُين بزينة طيب ذكر مصر فإنَّها هي بلد أمن وخير وبركة قال الله تعالى حكايةً عن يوسف عليه السلام ﴿ادْخُلُوا مِصْرَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ﴾ [يوسف، ٩٩/١٢] وقال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إذا دخلتم مصر فاستوصوا بأهلها خيراً فإنَّ لكم منها نسباً وصهراً واتخذوا بها جنداً كثيراً فإنَّ ذلك خير جنود أهل الأرض وهي كنانة الله في أرضه من أراد بها سوءاً قصمه الله تعالى»^١ وقال «اللهم بارك في بنِّها وعسلها»^٢ وقال عمرو بن العاص رضي الله عنه «ولاية [٣٥٢] مصر جامعة تعدل الخلافة» وعن كعب الأحبار أنه قال «من أراد النظر إلى شبه الجنة فلينظر إلى أرض مصر إذا أزهرت» كما قال الناظم:

كانها الجنة التي جمعت ما تشتهيهِ العيون والأنفس
كانت الأرض ألبست خُللاً من فاخر العبقريِّ والسندس

وذكر في التواريخ أنَّ مصر مصوَّرة في كتب الأوائل وسائر المدن مادَّة أيديها تستطعمها وقال العلماء مصر خزانة الأرض كلها استدلالاً على ذلك بقول الله عزَّ وجل حكاية عن يوسف عليه السلام ﴿قَالَ اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلَيْم﴾ [يوسف، ٥٥/١٢] ولم تكن تلك الخزائن بغير مصر فذكر الله تعالى بخزائن الأرض.

ومصر في الإقليم الثالث والرابع فسلمت من حرِّ الإقليم الأول والثاني ومن برد الإقليم الخامس والسادس فطاب هواها وضعف حرّها وخفَّ [٥٣] بردها فأمن أهلها من غارات الترك وجيوش الروم وقحط الأمطار.

١ ن: جند.

٢ تحزجه مسلم بهذه الألفاظ: «إنكم ستفتحون أرضاً يذكر فيها القيراط فاستوصوا بأهلها خيراً فإن هم ذمة ورهما فإذا رأيتم رحلين يقتتلان في موضع لبنة فاحرج منها»، كتاب فضائل الصحابة، ٢٢٦.

٣ الأصل: «اللهم بارك في بنِّها وعسلها» والصحيح ما أثبتناه كما ورد في تاريخ ابن معين (٤٧٨/٤) وذكره الحافظ ابن حجر من طريق هانئ بن المتوكل حدثنا ابن لهيعة حدثني يزيد بن أبي حبيب فذكره في قصة ولفظه «وأعجبه العسل فدعا في عسل بنها بالبركة»، أنظر؛ الإصابة، المجلد السادس، ٦٧٣. بنها بكسر الباء وفتحها وسكون النون قرية من قرى مصر. أنظر؛ ابن الأثير، النهاية في غريب الحديث والأثر، المجلد الأول، ١٥٧.

Verdiği nimetler, zafer (*fevz*) ve eseri sonlandırmayı nasip ettiği için Allah'a hamd, vahiy ve tebliğ sahibi Resûlü'ne salât ü selâm olsun.

Bu eserin telifi, Mısır'ın depremler ve âfetlerden korunmuş, halkı güçlükler ve salgın hastalıklardan muhafaza edilmiş, kavminin cömert ve hayır sahibi olduğu bilinen şehri Kâhire'de tamamlanmıştır. Allah, Mısırlılara bereket kapılarını açsın, onların türlü hayırlar kazanmalarını kolaylaştırsın, hatalarını bağışlasın ve seyyiât kabîlinden davranışlarını hasenâta tebdîl eylesin. Ey günahları ve sürçmeleri bağışlayan, dereceleri yükselten Rabbimiz; Allah bize yeter, O ne güzel vekildir. Allah, Efendimiz Hz. Muhammed'e, bütün âl ü ashâbına salâta bulunsun. Peygamberlere selâm olsun. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.

[Şehid Ali Paşa Nüshası: Müellif (Allah kendisine lütfuyla muâmelede bulunsun) dedi ki: Eserin telifinin sona erdiği tarih, hicrî takvimle 17 Cemâziyelâhir 870 Çarşamba'dır [4 Şubat 1466]. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'adır.]

İstinsahı 1089/1678-1679 senesinde tamamlandı, Allah'a hamdolsun.

[Nuruosmaniye Nüshası: Müellif -Allah ömrünü uzun eylesin- dedi: Eserin tamamlanması Arabî, hicrî, kamerî, Ömerî, Abkarî takvimle 19 Cemâziyelâhir 870 Çarşamba'dır [6 Şubat 1466]. Hamd yalnızca Allah'a mahsustur.

Nüshanın istinsahı, hicrî 874 senesinin değerli Ramazan ayınının 13. gününde tamamlanmıştır. Allah bu eseri yazan, okuyan, mütalaa edenleri ve bütün müslümanları bağışlasın. Allah bize yeter, o ne güzel vekildir.]

والحمد لله على هذه التعم والفوز والفراغ والصلاة والسلام على رسوله صاحب
الوعي والبلاغ.

وكان الفراغ منه بمصر القاهرة المصونة عن الزلازل والآفات المحفوظ أهلها
عن المكاره والعاهات الملحوظ قومها بعين الجود والخيرات فتح الله عليهم أبواب
البركات ويسر لهم لاكتساب أنواع الخيرات وغفر لهم الزلات وبدل لهم السيئات
بالحسنات آمين يا غافر الذنوب والعثرات ورافع الدرجات وحسبنا الله نعم الوكيل
وصلّى الله على سيدنا محمد وآله وأصحابه أجمعين وسلام على المرسلين والحمد
لله ربّ العالمين.

ش: [قال المؤلف عامله الله بلطفه وذلك يوم الأربعاء سابع عشر جمادى الآخرة
سنة سبعين وثمانمائة بالتاريخ العربي الهجري القمري العمري العبقري والحمد لله
ربّ العالمين.]

تمت بحمد الله في سنة ١٠٨٩ [

ن: [قال المؤلف فسح الله في مدّته وذلك بيوم الأربعاء تاسع عشر شهر جمادى
الأخرى سنة سبعين وثمانمائة بالتاريخ العربي الهجري القمري العمري العبقري
والحمد لله وحده.]

وكان الفراغ من كتابته ثالث عشر من شهر رمضان المعظم قدره من شهور سنة
أربع وسبعين وثمانمائة الهجري غفر الله لكاتبه ولقارئه وللناظر فيه ولجميع المسلمين
حسبنا الله ونعم الوكيل.]

SEYFÜ'L-KUDÂT 'ALE'L-BUĞĀT

MUHYİDDİN el-KÂFİYECİ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun

[٢٣٢] سيف القضاة على البغاة

محيي الدين الكافيجي الحنفي

تغمده الله تعالى برضوانه آمين^١

Mukaddime

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Allah, Efendimiz Hz. Muhammed'e, onun ailesine ve ashâbına salât ü selâm eylesin.

5 Hamd, şeriatı âlimlere takip edilecek yol (*minhâc*) kılan ve en üstün Resûlü en şerefli kavimden âlemlere rahmet olarak gönderen Allah'a mahsustur. Allah peygamberimize, ailesine ve ashâbına sonsuzların sonsuzluğunda salât eylesin.

10 İmdi; elinizdeki risâle, *Kādıların Bâğiler Üzerindeki Kılıcı* başlığını taşımaktadır. Akıl sahiplerine bir hatırlatma olsun ve [ilim] taliplerinin kalplerini arındırsın diye kaleme alınan bu eser, üç bâbdan oluşmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM: ISTILAHLAR

Ben derim ki; kazâ kelimesi ile ilgili izah edilmesi gereken birtakım hususlar vardır. Kazâ kelimesi, *zehâb* kelimesi gibi fe'âl veznindedir. Bu kelime, *kadaytü'l-emra* kökünden gelir. Allah Teâlâ, “Ona şu durumu kesin olarak bildirdik (*kadaynâ*): Sabaha çıkarken onların sonu kesilmiş olacak.” (el-Hicr, 15/65) buyurmuştur. Kazâ olunan şey, eksilmiş ve paramparça hale gelmiş olur. Bu kelimeye bir şey nispet edeceğinde “kazâî” dersin, “kisâî” kelimesinde olduğu gibi. Kâdıya nispet edeceğinde ise “kâzevî” dersin. “Burada yâ niçin vava kalbedildi? Vav, *te'azzeyte* kelimesinde olduğu gibi kelimenin dördüncü harfi olduğunda yâya kalbedilir. Hâlbuki burada işittiğin ve gördüğün üzere tam tersi söz konusu” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; Burada yâ harflerinin bir araya gelmemesi için böyle oldu. Özellikle de yâlardan önceki harf kesra olursa nispet bu şekilde yapılır. Çünkü en ağır kullanım bu olup mümkün olduğu surette dile hafif gelen ve mutedil olan tercih edilir.

25 Kazâ kelimesinin sözlük anlamı hüküm vermek ve [meseleyi] sonlandırmaktır. Allah Teâlâ, “Benimle sizin aranızda iş elbette bitirilmiş olurdu” (el-En'âm, 6/58)¹ buyurmuştur. Âyetin anlamı, “Benimle sizin aranızdaki işin arası ayrıldı” şeklindedir. Yine bir başka âyette, “Aralarında, Allah'ın indirdiği ile hüküm ver.” (el-Mâide, 5/49) buyurduğu gibi.

1 Âyetin tamamı şöyledir: “De ki: “Sizin acele istediğiniz azap şayet benim elimde olsaydı benimle sizin aranızda iş elbette bitirilmiş olurdu.” Allah zâlimleri daha iyi bilir.”

[٢٣٢] [المقدمة]

بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم.
الحمد لله الذي جعل الشريعة منهاجاً للعالمين وبعث من أشرف القوم أفضل
الرسل رحمةً للعالمين وصلى الله عليه وعلى آله وأصحابه أبداً الأبدین.
وبعد؛ فهذا سيف القضاة على البغاة وتذكرة لأولي الألباب وتصفية لقلوب
الطلاب مشتمل على ثلاثة أبواب.

الباب الأول: في الاصطلاحات

أقول القضاء يتعلق به أمور فالقضاء وزنه فعال كذهاب وهو مأخوذ من قضيت
الأمر. قال الله تعالى ﴿وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَوْلَاءِ مَقْطُوعٌ مُضْبِحِينَ﴾
[الحجر، ٦٥/١٥] فيكون ناقصاً باسماً وتقول في النسبة إليه قضائي نحو كسائي كما
تقول في النسبة إلى القاضي قاضوي فإن قلت لم قلبت الياء هنا واواً والحال أن الواو
إذا وقعت رابعة قلبت ياء نحو تعزيت وهنا الأمر بالعكس على ما تسمع وترى؟ قلت
للاحتراز عن اجتماع الياء لا سيما إذا وقعت كسرة قبل الياء^٢ فإنه أثقل ما يكون
والخفة والاعتدال مطلوب حيث ما كان.

والقضاء في اللغة هو الحكم والفصل [قال الله تعالى ﴿لَقُضِيَ
الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ﴾ [الأنعام، ٥٨/٦] أي لفصل الأمر بيني وبينكم
كما قال تعالى] ﴿وَأَنِ احْكُم بَيْنَهُم بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ﴾ [المائدة، ٤٩/٥]

١ و، ل، حم: أشرف القوم.

٢ حم: ياليتا.

٣ و: قبل الياء.

٤ من ل، حم.

“Kazâ, kullar arasındaki anlaşmazlığı sonlandırmaktır” sözü de buradan doğmuştur. Kazâ kelimesi kesinlik anlamında da kullanılabilir. “Yorumunu sorduğunuz iş böylece kazâ kılındı” (Yûsuf, 12/41) âyetinde bu kelime, “iş kesinleşti/gerekti” anlamı taşır. Kazâ, tavsiye anlamında da kullanılabilir. “Rabbin kazâ etti” (el-İsrâ, 17/23) âyetinde bu kelime, “Rabbin tavsiye etti” anlamı taşır.¹ Kazâ, ihbâr anlamında da kullanılabilir. “Biz, Benî İsrâîl hakkında kazâ ettik” (el-İsrâ, 17/4) âyetinde, “Tevrat’ta İsrâîloğullarını haber verdik” anlamı taşır.² Kazâ, sonlandırma anlamında da kullanılabilir. “Menâsiki kazâ ettiğinizde” (el-Bakara, 2/200) âyetinde sonlandırma anlamı taşır. Yine yazılmış anlamında da kullanılabilir. “O, kazâ kılınmış bir işti” (Meryem, 19/21) âyetinde bu anlamı taşır. Yani, Levh-i Mahfûz’da Hz. İsa’nın (as) doğacağı yazılmıştır mânasını ifade etmektedir.

Kazânın örfî anlamı, insanlar arasında dünya maslahatları için yaşanan anlaşmazlıklarda serbest bırakma (*ıtlâk*) yahut bağlayıcı kılma (*ilzâm*) kabîlinden inşâî bir tasarrufta bulunmaktır. Kazânın yalnızca bağlayıcı kılma kabîlinden olanları belirttiği de söylenmiştir. Bir diğer tanıma göre kazâ, kullar arasında vukû bulan anlaşmazlıkları güç ve imkân ölçüsünde onların maslahatlarını temin edecek ve mefsedetlerini giderecek şekilde çözüp sonuçlandırmaktır. Zâhir olan şu ki; tanımda geçen inşâ kelimesiyle, mukâbili yokluk (*adem*) olan inşâ kastedilmektedir. Burada inşâ ile yokluk arasındaki mütekâbiliyet, “adem ve meleke tekâbülü” türündendir. Bu kelimeyle, mukâbili doğru ve yalana muhtemel haber olan inşânın kastedilmiş olması da mümkündür. Bu takdirde inşâ ile ihbâr (*haber*) arasında “tezâtlık tekâbülü” söz konusu olur. Mütekâbiliyetin bu türü, aynı mahalde bir araya gelmeleri mümkün olmayan ancak bazı yerlerde her ikisinin birden yok olabildiği şeyler arasındaki ilişkiyi ifade eder. Müfred [cümle olmayan] lafızlar ve sıfat-mevsûf ve izâfet yoluyla terkibe girmiş gayr-ı tâm mürekkeb lafızlarda olduğu gibi. Şöyle ki; ihbâr ve inşânın her biri, tam mürekkeb olan kelâmın kısımlarıdır. Bu konular, ilgili yerlerde gerektiği gibi anlatılmaktadır.

1 Âyetin tamamı şöyledir: “Rabbin, kendisinden başkasına asla ibâdet etmemenizi, anaya-babaya iyi davranmanızı tavsiye etti.”

2 Âyetin tamamı şöyledir: “Biz, Kitap’ta (Tevrat’ta) Benî İsrâîl’e, ‘Yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz’ diye haber verdik.”

ومن ههنا نشأ قول من قال القضاء هو فصل الخصومة بين العباد وقد يجيء بمعنى
الوجوب كما في قوله تعالى ﴿قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ﴾ [يوسف، ٤١/١٢]
أي وجب الأمر ويجيء بمعنى الوصية كما في قوله تعالى في سورة بني إسرائيل
﴿وَقُضِيَ رُبُّكَ﴾ [الإسراء، ٢٣/١٧] أي وصى ربك ويجيء أيضاً بمعنى الإخبار قال
الله تعالى ﴿وَقُضِينَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ [الإسراء، ٤/١٧] أي أخبرنا بني إسرائيل في
التوراة ويجيء أيضاً بمعنى الفراغ نحو ﴿فَإِذَا قُضِيْتُمْ مَنَاسِكُكُمْ﴾ [البقرة، ٢٠٠/٢]
أي فرغتم كما يجيء بمعنى الكتاب ﴿وَكَانَ أَمْرًا مَّقْضِيًّا﴾ [مريم، ٢١/١٩] يعني
كتاباً في اللوح أن عيسى عليه السلام سيكون.

والقضاء في العرف هو إنشاء إطلاق أو إلزام فيما يقع فيه النزاع بين الناس
لمصالح الدنيا وقيل هو إنشاء إلزام فيه كما قيل هو فصل الخصومات الدنيوية بين
العباد تحصيلاً للمصالح لهم ودرأً للمفاسد عنهم حسب الوسع والإمكان والظاهر
أن المراد من الإنشاء المذكور فيه هو الإنشاء الذي يكون مقابله هو العدم تقابل
العدم والملكية ويجوز أن يكون المراد هنا هو الإنشاء الذي يكون مقابله هو الخبر
الذي يحتمل الصدق والكذب تقابل التضاد بحيث لا يجتمعان في محل واحد
ولكن يجوز ارتفاعهما في بعض المواضع كما في الألفاظ المفردة والمركبات
[٢٣٣] الغير التامة كالمركب التوصيفي والإضافي بناءً على أن كل واحد من الخبر
الإنشاء قسم من الكلام الذي هو مركب تام على ما حرّر في موضعه.

Eğer, “Kazâ hüküm vermektir, burada söylenen bağlayıcı kılma ise bir fiildir. O halde [bir hüküm olan kazâ] nasıl bağlayıcı kılma olabilir?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm: Bunun uzak görülecek bir tarafı yoktur. Zira kazâ da kâdının fiilidir ve bu fiile karşılık kendisi sevap kazanır.

5 Kazâ diğer taraftan hükmün dayanağı olmaktadır. Namaz, oruç ve diğer ibâdet fiillerine bu mânada benzerlik arz eder. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Aralarında, Allah’ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma” (el-Mâide, 5/49). “Kazânın bağlayıcı kılma olduğunu gösteren bir delil var mıdır?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; Evet, Allah Teâlâ şöyle

10 buyurmuştur: “Allah ve Resûlü bir iş hakkında hüküm verdikleri zaman, hiçbir mü’min erkek ve hiçbir mü’min kadın için kendi işleri konusunda tercih kullanma hakları yoktur.” (el-Ahzâb, 33/36). “Bir davanın haklılığını gösteren bir delil sâbit olduğu takdirde kâdının derhal gereğince hükmetmesi gerekir mi?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm: Evet,

15 derhal hükmetmesi gerekir. Hatta herhangi bir mazeret bulunmadığı halde hükmü bilerek geciktirirse kâdının tekfir edileceğini söylemişlerdir. Yaygın kabule göre, bir konu sırf bazı fakihler muhalif görüş serdetti diye ictihâda açık hale gelmez. Muhalif görüş serdeden fakihlere itibar edilmediği ve ictihâda ehil oldukları kabul edilmediği sürece durum bu minvâl üzeredir.

20 Nitekim İbn Abbâs (ra) da fukahâdan olmasına karşın peşin alışverişlerde faiz konusunda¹ ictihâda ehil olduğu kabul edilmemişti. Ebû Saîd el-Hudrî (ra) de onun muhalif görüşüne itibar etmemiştir. Buna binâen, bir kâdi İbn Abbâs’ın görüşünü esas alarak peşin olmak ve bizzât belirlenmiş olmak kaydıyla iki dirhem karşılığında bir dirhem satılabileceğinin cevâzı

25 yönünde hüküm verse bu hükmü yürürlük kazanamaz. Her ne kadar sahâbe arasında ihtilâflı olsa da bu meselede durum bu minvâl üzeredir.

1 İslâm hukukunda alışveriş fâizi fazlalık fâizi (*ribel-fadl*) ve vade fâizi (*riben-nesie*) olmak üzere ikiye ayrılır. Fazlalık fâizi, aynı cinsten mal veya paraların birbirleriyle peşin mübâdele edilmesi durumunda bedellerden birinde bulunan fazlalığı ifade eder. Vade fâizi ise bazı malların vadeli olarak değişiminden doğan fâizdir. Hz. Peygamber, bu ayrıma esas teşkil eden bir hadisinde fâizi şu şekilde yasaklamıştır: “Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpayla, hurmayı hurmayla ve tuzu tuzla değişirken bedelleri eşit tutun ve işlemi peşin yapın. Eğer değişime konu olan mallar farklı cinslerden olursa peşin olmak kaydıyla dilediğiniz gibi alıp satabilirsiniz.” (Müslim, “Müsâkât”, 81, 79-104; Tirmizî, “Büyü”, 23. Ayrıca bk. Buhârî, “Büyü”, 74-82). İbn Abbâs bu konuda sahâbenin cumhurundan ayrılarak fâizin yalnızca vadeli işlemlerde gerçekleştirilebileceğini, peşin alışverişlerde miktarlar farklı olsa dahi faiz doğmayacağını savunmaktaydı. İbn Abbâs’ın fazlalık fâiziyle ilgili hadisi işittikten sonra bu görüşü terk edip sahâbenin cumhuru gibi her iki tür fâizi de kabul ettiği rivâyet edilmektedir. Bk. İsmail Özsoy, “Faiz”, *DİA*, XII, 113.

فإن قلت القضاء حكم والإلزام المذكور فعل فكيف يكون إلزاماً؟ قلت لا استبعاد ههنا أيضاً فإن القضاء فعل القاضي أيضاً ولهذا يثاب عليه ولكنه يكون^١ مناط الحكم ونظيره فعل الصلاة والصوم وغيرها قال الله تعالى ﴿وَأَنْ أَحْكُمَ بَيْنَهُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَتَّبِعْ أَهْوَاءَهُمْ﴾ [المائدة، ٤٩/٥]. فإن قلت فهل يوجد دليل على أنه إلزام؟ قلت نعم قال الله تعالى ﴿وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا لِمُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾ [الأحزاب، ٣٦/٣٣] فإن قلت فهل يجب على القاضي الحكم بمقتضى الدعوى عند قيام البيّنة عليها على سبيل الفور؟ قلت نعم يجب عليه فوراً حتى لو أّخر الحكم بلا عذر عمداً قالوا إنه يكفر به^٢ والمشهور أن المحل^٣ لا يكون محل الاجتهاد بمجرد خلاف بعض الفقهاء ما لم يعتبروه ولم يسوّغوا له الاجتهاد ألا يرى أن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما كان من الفقهاء ثم لما لم يسوّغوا له الاجتهاد في ربا النقد حتى أنكر عليه أبو سعيد الخدري رضي الله عنه لم يعتبر خلافه. فلو قضى قاض بجواز بيع الدرهم بالدرهمين يداً بيد بأعيانهما أخذاً فيه بقول ابن عباس رضي الله عنهما لا ينفذ قضاؤه وإن كان مختلفاً بين الصحابة

١ ش - يكون.

٢ ش: يحكم بكفره؛ ل، و - به.

٣ ش + قالوا.

Çünkü bir başka sahâbînin İbn Abbâs'a muvafâkat ettiği bilinmediği için onun görüşü ittifakla terk edilmiş haldedir. Buradan anlaşılmaktadır ki hakikaten bir ihtilâfın varlığından bahsedebilmek için itibar edilecek husus, ilgili konunun ictihâda açık olup olmadığıdır. İtibar edilecek hususun delilin kapalılığı olduğu, hakikaten bir ihtilâfın var olup olmadığına bakılmayacağı da söylenmiştir. Bu takdirde görüşü savunan kişiye değil, delile itibar edilecektir. *en-Nevâzil'* adlı kitapta aktarıldığına göre Muhammed el-Hasen (ra) şöyle demiştir: “Fakihler arasında ihtilâflı olan meselelerde kâdının verdiği bütün hükümler geçerlilik (*câizlik*) elde eder. Bir başka kâdının bu hükmü iptal etme hakkı yoktur.” Bu hususta farklı bir görüş nakledilmemektedir. Fakih Ebu'l-Leys, “Biz de bu görüşü esas alıyoruz” demiştir.

el-Fetâvâ es-Suğrâ' adlı kitapta şöyle yazılıdır: “Selef arasında ihtilâflı meseleler, sahâbe arasında ihtilâflı meseleler gibi kabul edilir. Mesela bir kâdı, kendisine yalnızca bir konuda izin verilmiş kölenin (*me'zûn*) yalnızca bu konuda tasarrufta bulunabileceği yönünde hüküm verse, ki Şâfiî'nin görüşü de bu yöndedir, verdiği bu hüküm ittifakla sâbit hale gelir. Hassâf³ ise bizimle Şâfiî (ra) arasındaki görüş ayrılığına itibar etmemiş, mütekaddimîn sayılan sahâbe ve onlardan sonra gelen selef ulemâsı arasındaki görüş ayrılığına itibar etmiştir. Bu görüş, onun kendi görüşüne ve tercihinine hamledilir. Ancak günümüzde yaygın kabul, *en-Nevâzil*'de Muhammed b. el-Hasen'den (ra) aktarılan ve az önce zikrettiğimiz görüş istikâmetindedir.

Kazâ, akidlere ve diğer tasarruflara kimi zaman cevaz ve sıhhat hükmü, kimi zaman da vücûb ve bağlayıcılık (*lüzûm*) hükmü bildirecek şekilde talluk eder. Vakıf, satım akdi ve benzerleri, insanlar arasında sıklıkla vukû bulan tasarruflar arasında yer alır. Şu var ki, vakıf tasarrufu oldukça yaygın bir hüküm konusu haline gelmiştir. Günümüzde özellikle de Mısır'da kazâ faaliyetin önemli bir kısmı, önde gelen insanların (*a'yân*) ahvâlerinden bizzât müşahede ettiğimiz üzere çoğunlukla vakıf ve onunla ilgili hususlarla ilgilidir. O halde biz de ilk olarak vakıf ve onunla ilgili bahisleri ele alalım ve açıklamalarımızın odak noktası bu konu olsun.

1 Hanefî fakihî Ebu'l-Leys es-Semerkandî'nin (v. 373/983) mezhep imâmları sonrasında yaşayan Hanefî fakihlerinin (*meşâyib*) görüşlerini bir araya getiren eseri. *el-Fetâvâ, en-Nevâzil min el-Fetâvâ, Fetâvâ'n-Nevâzil* adlarıyla da anılan bu eser, aynı zamanda bir tür adı olan nevâzil edebiyatının ilk örneği olarak kabul edilir. Bk. Eyyüp Said Kaya, “Nevâzil”, *DİA*, XXXIII, 34-35; İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebu'l-Leys”, XXXVI, 473-475; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV Yayınları, 3. Baskı, 2013, s. 45-45.

2 Hanefî fakihî Necmüddîn Yûsuf b. Ahmed el-Hâsî'nin eseri. Bk. Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 102.

3 Üçüncü nesil Hanefî fakihî. Kendisinden fıkıh öğrendiği babası Ömer b. Müheyr, Ebû Hanife'nin talebelerinden Hasan b. Ziyâd el-Lü'lü'nin talebesidir. Hicrî üçüncü asır Hanefî âlimlerinin önde gelenleri arasında kabul edilen Hassâf, yaşadığı dönemde Ehl-i re'yin güçlü temsilcilerinden biri idi. *Edebü'l-Kâdî, Ahkâmü'l-Vakf, Kitâbü'l-Hiyel, Kitâbü'n-Nafakât* ve daha başka eserler kaleme almıştır. Bk. Abdülvehhab Öztürk, “Hassâf”, *DİA*, XVI, 395.

لأنه لا يعلم موافقة أحد منهم إياه في ذلك فكان مهجورًا بالاتفاق فعلم من هذا أن العبرة لحقيقة الاختلاف في كون المحل^١ مجتهدًا فيه. وقيل العبرة فيه إنما هي لاشتباه الدليل لا لحقيقة الاختلاف فيكون المعبر^٢ هو الدليل حينئذ لا القائل^٣. وذكر في النوازل عن محمد بن الحسن رحمه الله تعالى أن كل شيء اختلف الفقهاء فيه فقضى فيه القاضي كان قضاؤه جائزًا ولم يكن لقاضٍ آخر أن يبطله ولم يذكر فيه الخلاف. قال الفقيه أبو الليث وبه نأخذ.

وذكر في الفتاوى الصغرى أن المختلف بين السلف كالمختلف بين الصحابة رضي الله تعالى عنهم حتى لو قضى القاضي في مسألة المأذون في نوع أنه مأذون في نوع واحد كما هو مذهب الشافعي رحمه الله يصير متفقًا عليه. والخصاف لم يعتبر الخلاف بينا وبين الشافعي رحمه الله وإنما اعتبر الخلاف بين المتقدمين [وهم الصحابة]^٤ ومن بعدهم من السلف فيكون هذا محمولًا على رأيه واختياره والمشهور في هذا الزمان [هو]^٥ ما ذكر في النوازل [٢٣٣-٢] عن محمد بن الحسن على ما حكينا عنه آنفًا.

ثم القضاء يتعلّق بالعقود وسائر التصرفات تارة على سبيل الجواز والصحة وأخرى على سبيل^٦ الوجوب واللزوم وإن من جملة التصرفات الكثيرة الدوران عند الناس الوقف والبيع ونحوها لكن الوقف منها هو مدار الحكم والقضاء غالبًا في هذا الزمان لا سيّما في مصر يقع في الوقف وفيما يتعلّق به على ما نشاهده من أحوال الأعيان شهادة عيان فلنشرع إذًا فيه وفي أبحاثه ولنتخذ مطمح^٧ عين البيان.

١ ش + مختلفا

٢ ش + حينئذ

٣ ش: لا الخلق القابل.

٤ من ش، حم.

٥ من ل، مع.

٦ الأصل: «على أسلوب» والمثبت من ل، ش.

٧ حم + لحظ.

Ben derim ki; vakıf sözlük anlamı itibariyle tutmak ve hapsedmek demektir. Bu anlamları belirtecek şekilde “Hayvan vakfetti”, “Ben onu vakfettim” gibi kullanımlar vardır. Ve-ka-fe fiili, geçişli (*müteaddî*) de geçişsiz (*lâzım*) de kullanılmaktadır. “Evi miskinler için vakfettim” cümlesi bir diğer kullanımıdır. Fiilin ifâl babından getirilerek “Hayvanı durdurdum (*evkaftü*)” şeklindeki kullanımı, çok tercih edilmeyen düşük bir kullanımdır. Masdarın ism-i mefûl mânasında kullanılması yoluyla, vakfedilen şey için vakıf denir. Mesela bir kişinin “adâlet”, “oruç” diye isimlendirilişinde olduğu gibi. Kelimenin çoğulu evkâf şeklinde gelir. Vakit kelimesinin çoğulunun evkât olarak gelişi gibi.

“Hâkimin hükmünün, herhangi bir gaye ile vakfedilen bir eşya (*ayn*) konumundaki vakfedilen şeye taalluk etmesi tasavvur olunabilir mi? Nitekim hüküm, ilgili yerde ayrıntılı bir şekilde ortaya konulduğu üzere, şeriâtın kendilerine itibar etmesi sayesinde birer cevher oluşlarına binâen arazlara ve fiillere de taalluk etmektedir” diye soracak olursan şöyle cevap veririm: Evet, tasavvur olunabilir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ölmüş hayvan, kan, domuz eti size haram kılındı” (el-Mâide, 5/3), “Size analarınızla evlenmek haram kılındı” (en-Nisâ, 4/23). Hz. Peygamber (sav) de şöyle buyurmuştur: “Denizin suyu temizdir, içinde ölen canlısı da helâldir.”¹

Vakfın şer’î mânası, “Bir şeyin aynını vâkıfın mülkiyetinde hapsedip menfaatini tasadduk etmek” tir. Ebû Hanîfe’ye (ra) göre mal sahibinin mülkiyeti kâdının hükmüyle son bulur ve vakfedilen mal bir başkasının mülkiyetine intikal etmez. Ebû Yûsuf’a göre (ra) mülkiyet, vâkıfın “vakfettim” sözünü söylemesiyle son bulur. Vakfedilen şey gerek şâyi hisseli olsun gerekse taksim edilmiş olsun, vâkıf vakfettiği malı mütevellîye gerek teslim etmiş gerekse etmemiş olsun, ebedîlik şartı koşmuş olsun yahut olmasın, hüküm böyledir. İmâm Muhammed (ra) ise şöyle demiştir: “Vakıf ancak şu üç şartın bulunması halinde câiz (geçerli) olur; vakfedilen malın taksim edilmiş olması, vâkıfın elinden çıkıp mütevellîye teslim edilmiş olması, vâkıfın ebedîlik şartı koşması.” Bu son şart, vakfın ardı hiçbir zaman kesilmeyecek bir hayır cihetine sarf edilmesidir. Eğer, “Vakıf lafzının zikredilen şer’î mânada hapis işlemi için kullanımı şer’î hakikat üzere midir?” diye soracak olursan “Evet” diye cevap veririm. “Peki, şer’î mânada hapis işlemi için kullanılan bu lafız, ‘Hayvanı durdurdum/hapsettim’ ifadesinde geçen fiilin masdarı mıdır?” diye soracak olursan, “Evet, sözün gereği (*fehvâ*) ve bağlamı bu anlamı destekliyor” diye cevaplarım. Mescid, vakıf işlemiyle benzerlik arz eder. Yeryüzündeki ilk vakıf, Hz. İbrahim Halîl’in (sa) vakfidir.

1 Ebû Dâvud, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52.

فأقول الوقف في اللغة هو الإمساك والحبس يقال وقف الدابة تقف وقوفاً ووقفتهأنا وقفاً يتعدى ولا يتعدى ووقف الدار للمساكين وقفاً وأما أوقفت الدابة بالألف فهي لغة رديّة ثم قيل للموقوف وقف تسمية بالمصدر نحو تسمية الرجل بالعدل والصوم ويجمع على أوقاف كوقت وأوقات.

فإن قلت فهل يتصور تعلق حكم الحاكم بالموقوف وهو عبارة عن العين لغرض من الأغراض كما يتعلق بالأعراض والأفعال بناء على أن المعاني هي جواهر باعتبار الشرع إياها على ما فضل في موضعه قلت نعم قال الله تعالى ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ﴾ [المائدة، ٣/٥] ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالِدَمُّ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ﴾ [النساء، ٢٣/٤] وقال النبي صلى الله عليه وسلم «هو الطهور ماؤه والحل ميتته»^١.

والوقف في الشريعة هو حبس العين على ملك الواقف والتصدّق بالمنفعة ويزول الملك بقضاء القاضي عند أبي حنيفة رحمه الله لا إلى مالكٍ وأما عند أبي يوسف رحمه الله رحمه الله فيزول الملك بمجرد قول الواقف ووقف سواء كان مشاعاً أو مقسوماً سلّم إلى المتولي أو لم يسلم إليه اشترط التأيد أم لم يشترط وقال محمد رحمه الله تعالى لا يجوز الوقف إلا باستجماع شرائط ثلاثة أن يكون مقسوماً مخرجاً عن يده مسلماً إلى المتولي وأن يشترط فيه التأيد وهو أن يجعل آخره إلى سبيل خير لا ينقطع أبداً فإن قلت فهل استعمال لفظة الوقف في الحبس المذكور شرعاً [على سبيل الحقيقة الشرعية قلت نعم فإن قلت فهل هذا اللفظ المستعمل في الحبس شرعاً]^٢ مصدر ووقف الدابة وقفاً قلت نعم شهد به الفحوى والمقام. ونظير الوقف المسجد وأول الأوقاف وقف الخليل صلوات الله عليه.

١ أبو داود، كتاب الطهارة، ٤٤١؛ الترمذي، الطهارة، ٥٢.

٢ من ل، حم.

Vakfın meşrûiyeti şu delillerle sâbittir: Hz. Peygamber, “Bir insan öldüğünde ameli kesilir. Şu üç amel müstesnâ; sadaka-ı câriye, kendisinden faydalanılan ilim ve kendisine dua eden sâlih evlat”¹ buyurmuştur. Sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonra günümüze dek gelen nesiller –Allah’ın rahmeti onların üzerine olsun- içlerinden hiç karşı çıkan olmaksızın bunu uygulayagelmışler ve bu sayede icmâ oluşmuştur. Kişiyeye devamlı surette sevap ulaşabilmesi için vakfın bağlayıcı sayılmasına ciddi mânada ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacı, vâkıfın mülkiyetini düşürerek ve vakfı Allah Teâlâ’nın mülkü haline getirerek karşılamak mümkündür. Tıpkı mescidde olduğu gibi. Mescid nasıl bağışlayan kişinin mülkiyetinden Allah adına çıkıyorsa vakıf da çıkmış olur. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur; “Şüphesiz mescidler Allah’a aittir.” (el-Cin, 72/18).

Vakıf işleminin sebebi, şartı, rüknü, hükmü, hikmet ve maslahatı vardır. Vakfın sebebi, nâfile ibâdetlere sebep teşkil eden hususla aynı olup âhîret yurdunda Allah’a olan yakınlığı daha ileriye taşıma arzusudur. Şartı, mutlak teberru nitelikli diğer tasarruflarda şart olan husus olup vâkıfın hür, âkil ve bâliğ olmasıdır. Bu, genel bir şart olup vakfın -ilgili yerlerde uzun uzadıya açıklanan- birtakım özel şartları da bulunmaktadır. Rüknü, kendisiyle vakıf işleminin gerçekleştirildiği lafızdır. “Bu arazim miskinlere ebedî surette vakfedilmiştir” cümlesi gibi. İcmâ ile sâbittir ki, bu cümle ile vakıf kurulmuş olur. Vâkıf, “Bu arazim, miskinlere vakfedilmiştir” deyip ‘ebedî surette’ ifadesini kullanmasa yine vakıf kurulmuş olur. Ancak bu lafızla vakfın kuruluşunu herkes değil, bazı fakihler kabul etmektedir. Hükmü, vakfın sahih bir şekilde kurulmasıyla vakfedilen malın vâkıfın mülkiyetinden çıkması bununla birlikte vakıf lehdarlarının mülkiyetine girmemesidir. Hikmet ve maslahatı, vakfın menfaatlerinden faydalanmanın câizliğidir. Bu söylediklerimizin ardından fakihlerin sıkça kullandığı bazı kelimeleri en kâmil ve en açık şekilde beyan etme ihtiyacı hâsıl olmuş bulunmaktadır. Bu beyan söz konusu kelimelerin anlamlarını insanlara, tıpkı bulutların dağılmasının ardından güneşin zuhur edişi gibi apaçık hale getirecektir.

1 Müslim, “Vasiyet”, 14; Tirmizî, “Ahkâm”, 36; Nesâî, “Vesâyâ”, 8.

والوقف مشروع لقول النبي صلى الله عليه وسلم «إذا مات الإنسان انقطع عمله إلا من ثلاثة أشياء صدقة جارية أو علم ينتفع به أو ولد صالح يدعو له»^٢ ولأن الصحابة والتابعين ومن بعدهم إلى يومنا هذا رحمهم الله تعالى قد تعاملوه من غير تكبير^٣ عليهم فكان إجماعاً ولأن الحاجة ماسة إلى لزوم الوقف ليصل ثوابه [٢٣٤] إليه على الدوام وقد أمكن دفع هذه الحاجة بإسقاط ملكه وجعله [ملكاً]؛ لله تعالى كما في المسجد ويخرج عن ملكه كما يخرج المسجد عن ملكه لله تعالى قال الله تعالى ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ﴾ [الجن، ١٨/٧٢].

وأن للوقف سبباً وشرطاً وركناً وحكماً وحكمة ومصلحة^٤. أما سببه فما هو سبب في نوافل العبادات وهو طلب زيادة الزلفى في العقبى. وأما شرطه فما هو شرط لسائر التبرعات المطلقة من كونه حرّاً عاقلاً بالغاً وهذا شرط عام وله شروط مختصة به محررة في موضعها وأما ركنه فهو اللفظ الذي يثبت به الوقف كقوله أرضي هذه موقوفة مؤبدة على المساكين فيكون هذا وفقاً بالإجماع وأما إذا قال هي موقوفة على المساكين ولم يرد فيه مؤبدة فهو وقف أيضاً لكن عند البعض لا عند الكل وأما حكمه فإنه إذا صحّ يخرج الوقف من ملك الواقف ولا يدخل في ملك الموقوف عليه وأما حكمته ومصلحته فهو جواز الانتفاع بمنافعه هذا وقد مسّت الحاجة ههنا ببيان معاني ألفاظ كثيرة الدوران عند الفقهاء بآتم تحرير وأوضح تقرير بحيث يظهر معانيها على الناس ظهوراً تاماً ظهور الشمس بعدما انكشف السحاب.

١ ش: ابن آدم.

٢ المسلم، كتاب الوصية، ١٤؛ الترمذي، كتاب الأحكام، ٣٦؛ النسائي، كتاب الوصايا، ٨.

٣ ش: من غير تكبير.

٤ من ش.

٥ و، م: ولأن للوقف.

٦ الأصل: ومصلحة.

Sıhhat: Sözlükte hastalığın zıddıdır. Bu kökten gelen sahih de hastanın zıddıdır. Sıhhat kelimesi örfte birçok mânâyı ifade etmektedir. Ancak burada kastedilen mâna, vakıf ve diğer akitlerle, muâmeleler ve ibâdetlerle ilgili olan sıhhattir. Her bir şeyin sıhhati, muteber ve doğru bir yönde (*vecih*) olmasıdır. Mesela vakfın sıhhati, mânîlik teşkil edecek hususlardan sâlim olduğu halde, kendisinden beklenen faydayı âdeten doğurabilir vaziyette meşrû yolla kurulmuş olmasıdır. Yine meselâ namazın sıhhati, rükünleri ve şartlarında onu hükümsüz hale getirecek kusurların bulunmayışıyla edâsının yeterli ve kazâyı düşürücü nitelik taşımasından ibarettir. Fesad ve butlan ise her iki konuda bunun aksine olan durumu ifade eder. Bu söylenenlerden sıhhatin ne anlama geldiğini öğrendi isen diğerlerinin bilgisini kolayca, sö- zün ve merâmın gereği (*fehvâ*) üzerinde kısaca düşünerek elde edebilirsin. “Bir fiilin sıhhati, kendisiyle elde edilmek istenen şeye ulaştırıcı olmasıdır” şeklindeki tanım da nihâyetinde bizim verdiğimiz tanıma râcidir. “Sevap, niyetin doğruluğu ve azîmete râci olduğu gibi sıhhat de rükün ve şarta râ- cidir” ifadesi yine zikredilen tanıma râcidir.

“Sıhhat ile nitelenen şey gerçekte hükmün kendisi değil de fiil midir?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Şâri'nin hitâbı ile sâbit olması anlamında sıhhatin bir hüküm olduğu söylenebilir mi?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Vakfın menfaatlerinden faydalanmanın mübahlığı anlamında sıhhatin ibâha türünden [teklîfî] bir hüküm olduğu söylenebilir mi?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Şâri'in bir şeyin başka bir şeye her bir hükümde zorunlu olarak bulunan taalluka ilâve- ten bir başka şekilde taalluk ettiğine hükmetmesi anlamında sıhhatin vaz'î hitab kabîlinden [bir hüküm] olduğu söylenebilir mi? Ki bu taalluk, hükmün hakkında hüküm verilen kimse ile hükme konu olan şeye taallukudur ve Şâri de sıhhatin bu fiile taalluk ettiğine hükmetmiştir.” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Bazılarına göre sıhhat şer'î değil, aklî bir hüküm- dür. Şöyle ki; Şâri vakıf ve benzeri hükümleri onları doğuracak tasarruflarda bulunulması ile koyup şartlarını ve rükünlerini beyan ettiği vakit, akıl bu sa- yılanların tahakkuk etmesi halinde tasarrufun ilgili hükme ulaştırdığı ve de tahakkuk etmemesi halinde ulaştırmadığı yönünde hükmeder. Bu hüküm, bir kimsenin namaz kılmış olduğuna yahut olmadığına hükmetmek gibidir.

فمنها الصّحة^١ وهي في اللغة ضدّ السقم كما أن الصحيح ضدّ السقيم والصّحة^٢ في العرف مقولة^٣ على معان كثيرة لكن المراد^٤ ههنا هو الصحة المتعلقة بالوقف وغيره من العقود والمعاملات والعبادات وصحة كل شيء هو كونه على وجه معتبر مستقيم مثلاً فصحة الوقف هي كونه بحيث يترتب عليه فائده المطلوبة منه ترتباً عادياً على الوجه المشروع عند كونه سالمًا من الموانع كما أنّ صحة الصلاة هي عبارة عن كون أدائها مجزياً ومسقطاً للقضاء لسلامة أركانها وشروطها عن وصمة ما ينافيها والفساد والبطلان بخلاف ذلك في كل واحد من البابين فإذا عرفت الصحة فيما ذكر فمعرفة ما سواه على طرف الثمام بأدنى مسكة وتأمل في فحوى الكلام والمرام فقول من قال صحة الفعل هي كونه موصلاً إلى المقصود منه فمآله راجع إلى ما ذكرنا وكذلك قول من قال الصحة ترجع إلى الركن والشرط كما أن الثواب يرجع إلى صدق النية والعزيمة راجع إلى ما ذكر .

فإن قلت فهل المتصف بالصحة حقيقة هو الفعل لا نفس الحكم؟ قلت نعم. فإن قلت فهل يطلق الحكم على الصحة بمعنى أنها تثبت بخطاب الشارع؟ قلت نعم. فإن قلت فهل يجوز أن يكون الصحة من قبيل الإباحة بمعنى إباحة [٢٣٤] الانتفاع بمنافع الوقف؟ قلت نعم. فإن قلت فهل يجوز أن يكون من قبيل خطاب الوضع بمعنى أن الشارع حكم بتعلق شيء بشيء تعلقاً زائداً على التعلق الذي لا بد منه في كل حكم وهو تعلقه بالمحكوم عليه وبه وذلك أن الشارع حكم بتعلق الصحة بهذا الفعل؟ قلت نعم. وقد ذهب البعض إلى أن الصحة حكم عقلي لا شرعي وذلك أن الشارع إذا شرع الوقف ونحو ذلك بحصول التصرف فيه وبين شرائطه و أركانه فالعقل يحكم بكونه موصلاً إليه عند تحققها وغير موصل عند عدم تحققها بمنزلة الحكم بكون الشخص مصلياً أو غير مصلٍ.

١ الأصل: والصحة.

٢ الأصل: «بقوله» والمثبت من ش. ل.

٣ ش + منها.

“Zikredilen bu yorumlar ışığında, vakfın sıhhati mümkün varlığın zorunluluk ve imkânsızlık hallerinin mukâbili olan zâtî imkânı konumunda olup zâtına nazar etmekle hâsıl olan sıhhatinden başka bir şey midir?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Onun kendisinde sıhhati, sâbit olmasından mı ibarettir?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. 5 Şâirin şu beyti de bu anlama delâlet etmektedir:

İnsanlar katında sahib oldu ki ben âşığıım

Kādının “Benim katımda sahib olmuştur” ve “Benim katımda sâbit olmuştur” sözü de bu kabilden bir kullanımdır. Bu anlamda vakfın sıhhati, zâtî imkânından başka bir şeydir. Ben bu hususa az önce, “Mümkün varlığın zorunluluk ve imkânsızlık hallerinin mukâbili olan zâtî imkânı konumunda olup zâtına nazar etmekle hâsıl olan sıhhatinden başka” diyerek işaret etmiştim. “Vakfın sıhhati, zâtî imkânını gerekli kılacak şekilde haddizâtında sâbit oluşu mudur?” diye soracak olursan, “Burada sıhhatin zâtî imkânı gerekli kılışı, daha hususî olanın daha umûmî olanı gerekli kılması kabîlindedir. İnsan olmanın canlı olmayı gerekli kılışı gibi.” diye cevap veririm. “Tahkik edildiği takdirde, akidler ve muâmelât sahasında rükün, sebep ve şartın sıhhatinin kendilerinden beklenen fayda, hikmet ve maslahatın sıhhatine râci olduğu söylenebilir mi?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Daha önce bu hususa işaret etmiştik. “Sebepler ve şartlar sırf kendileri için değil, sağladıkları faydalar adına yerine getirilmek istenir” sözü de bu düşünceden kaynaklanmıştır. Buna göre; akitler, sebepler ve şartlar ile doğurdukları fayda ve maslahatlar arasındaki ilişkinin, ağaçlarla meyveleri arasındaki ilişki gibi olduğu söylenebilir. Buradan anlaşıldığı üzere hükümlerin gerek varlık kazanmaları gerekse yok olmaları doğurdukları maslahatlarla kâimdir. Allah Teâlâ, “Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik” (el-Enbiyâ, 21/107) buyurmuştur. Hz. Peygamber (sav) de bu hususa şu hadisi ile işarete bulunmuştur: “Musa sağ olsaydı bana tâbi olmaktan başka yapabileceği bir şey yoktu.”¹ Allah Teâlâ'nın fiillerinin gâyelerle (*ağrâz*) muallel olup olmadığı ihtilâflı olmakla birlikte, koyduğu hükümlerin kulların maslahatları ile muallel olduğu, üzerinde herkesin ittifak ettiği bir husustur. Buna göre hükümler ile maslahatlar arasındaki ilişki, ilaçla şifa arasındaki ilişkiye benzer. Bu yüzden vakitlerin ve devirlerin değişmesiyle şeriatlar ve hükümler de değişebilmektedir. Bu, mevsimlerin ve mizaçların değişmesine bağlı olarak yaşanan değişim kabîlinden bir değişikliktir.

1 Hadisin tamamı şöyledir: “Ehl-i Kitâb'a bir şey sormayın; onlar dalâlete düştükleri için size de doğru yolu gösteremezler. Onlardan bir şey öğrenmeniz durumunda ya bir bâtili tasdik etmiş ya da bir hakikati tekzip etmiş olursunuz. Eğer Musa sizin aranızda yaşayan bir kimse olsaydı bana tâbi olmaktan başka yapabileceği bir şey yoktu.” Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 468, thk. Şuayb el-Arnaüt.

فإن قلت فهل صحّة الوقف على هذه الوجوه المذكورة غير الصّحة التي هي تحصل له بالنظر إلى نفسه بمنزلة الإمكان الذاتي للممكن مقابلاً للوجوب والامتناع؟ قلت نعم. فإن قلت فهل صحته في نفسه عبارة عن ثبوته؟ قلت نعم يدلّ عليه قول الشاعر:

وقد صحّ عند^٢ الناس أني عاشق

ومن هذا القبيل قول القاضي صحّ عندي وثبت عندي فيكون صحته بهذا المعنى ٥
غير إمكانه الذاتي وقد أشرت إلى هذا آنفاً بقولي غير الصّحة التي يحصل له بالنظر إلى نفسه بمنزلة الإمكان الذاتي للممكن مقابلاً للوجوب والامتناع. فإن قلت فهل صحّة الوقف بمعنى ثبوته في حدّ ذاته مستلزم إمكانه الذاتي قلت^٣ يستلزمه استلزام الأخص للأعم كاستلزام الإنسان الحيوان. فإن قلت فهل يرجع صحّة الركن والسبب والشرط في باب العقود والمعاملات إلى صحّة فائدتها وحكمتها ومصطلحتها في التحقيق؟ قلت نعم كما أشرنا إليه^٤ ومن هنا نشأ قول من قال الأسباب والشروط ليست بمقصودة لذاتها بل لمنافعها فيكون منازل العقود والأسباب والشروط من فوائدها ومصالحها بمنازل الأشجار من ثمراتها فعلم من هذا أن الأحكام دائرة مع المصالح وجوداً وهدماً قال الله تعالى ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾ [الأنبياء، ١٠٧/٢١] ١٠
وقد أشار النبي صلى الله عليه وسلم بقوله «لو كان موسى حياً لما وسعه إلا اتباعي»^٥ وأجمع الكلّ على أن أحكام الله تعالى معلّلة بمصالح العباد وإن وقع الاختلاف في أن أفعال الله معلّلة بالأغراض فتكون الأحكام من المصالح بمنزلة الدواء من الشفاء ولأجل هذا تختلف الشرائع والأحكام باختلاف الأوقات في الأعصار اختلاف أنواع العلاج بسبب اختلاف الفصول والأمزجة.

١ الأصل + أن.

٢ الأصل - «عند» والمثبت من و، حم، ل.

٣ الأصل - «قلت» والمثبت من ش، حم.

٤ حم، ش، ل + فيما مرّ.

٥ خرّجه أحمد بن حنبل في المسند بهذه الألفاظ: «حدثنا يونس وغيره قال حدثنا حماد يعني ابن زيد حدثنا جبالد عن عامر الشعبي عن جابر بن عبد الله قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تسألوا أهل الكتاب عن شيء فإنهم لن يهدوكم وقد ضلوا فإنكم إما أن تصدقوا بباطل أو تكذبوا بحق فإنه لو كان موسى حياً بين أظهركم ما حل له إلا أن يتبعني»، رقم الحديث: ١٤٦٣١ (بتحقيق شعيب الأرنؤوط).

“Ortaya çıkmış bulunan ve mânîlik arz edecek hususlarla âfetlerden sâlim olan sebepler, doğurdukları maslahatların sürekliliğine bağlı olarak hükümlerinin de sürekli olmasını şer’an ve de aklen gerektirir mi?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Nitekim birtakım sebeplere bağlı olan bir türün bâkiliği âdeten sebeplerin de süreklilik arz etmesini gerektirir. Aksi söz konusu olabilir mi? Var olan bütün hususlarda asıl olan, “Olmuş bir şeyin, mümkün oldukça ve kolaylaştığı (*müteyessir*) kadarıyla, olduğu hal üzere varlığının sürdürülmesi” kâidesidir. “İmkânsız (*müteazzir*) olan şeyde kendiliğinden oluşan şüphe bu gerekliliği zedelemeyebilir mi?” diye soracak olursan, “Hayır” diye cevap veririm. Zira şüphenin oluşması ve ihtimal, zannî şeylerin gereklerinden olup bu konuda kendilerine ne şer’an ne aklen ne örfen ne de âdeten itibar edilmez. Hâsılı, bu hususta bu gibi bir ihtimal her ne kadar zihnen zedeleyici olsa da gerçekte zedeleyici olmadığı icmâ ile sâbittir. Bu konu, yerinde yani fıkıh usûlü eserlerinde ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir.

Bu kavramların ardından önem arz eden ve kazâ konusuyla ilgili olan bir diğer husus, müceb kavramının anlamını gereği gibi bilmektir. Müceb, if’âl bâbından ism-i mef’ûldür. Arapların “Allah onu vâcib kıldı” ve “Allah onu vâcib saydı” şeklindeki sözlerinden alınmıştır. İkinci kullanım “istihkâk etti” anlamına gelir. “Satım akdine yönelik icâbda bulundum ve akid doğdu (vâcib oldu)” diye bir kullanım vardır. Cevherî şöyle der: “*Vecbeş-şey’ü*, lâzım oldu demektir. Fiilin muzârisi *ye-ci-bu*, masdarı ise *vücüb* diye gelir. *Vecibe*, satım akdi ile alıcı için doğan hak demek olup bir şey satın alan kimse bu aldığını parçalar halinde kabzedip tamamını teslim aldığı vakit “*Vecîbeni tam olarak elde ettin*” denir. Bir kimse kendisini cennete veya cehenneme götürecek bir amel işlediğinde, “Adam icâb etti” denir. Masdarı *vucûbe* diye gelen, “*Vecûbe er-racül*” şeklinde bir kullanım daha vardır. *Vecbe*, ses çıkararak düşmek demektir. Allah Teâlâ’nın “Yanları üzerlerine düşüp canları çıkınca” (el-Hac, 22/36)¹ âyetinde *ve-ce-be* fiili bu anlamda kullanılmıştır.

1 Âyetin tamamı şöyledir: “Kurbanlık büyük baş hayvanları da sizin için Allah’ın dininin nişânelerinden kıldık. Sizin için onlarda hayır vardır. Onlar saf saf sıralanmış dururken (kurban edeceğinizde) üzerlerine Allah’ın adını anın. Yanları üzerlerine düşüp canları çıkınca onlardan siz de yiyecek, istemeyen fakire de istemek zorunda kalan fakire de yedirin. Şükrediniz diye onları böylece sizin hizmetinize verdik.”

فإن قلت فهل الأسباب المنعقدة^١ السالمة من الموانع والآفات تقتضي دوام أحكامها بدوام مصالحها شرعاً [٢٣٥]¹ وعقلاً؟ قلت نعم كما أن اعتبار بقاء النوع المنوط بها عادة تقتضي الدوام فكيف لا والأصل في كل أمر كائن هو إبقاء ما كان على ما كان مهماً^٢ تيسر وأمكن فإن قلت فهل يقدر في هذا الاقتضاء اختلاج^٣ الشبهة في المتعذر؟^٤ قلت لا يقدر فيه بناء على أن الاختلاج والاحتمال من لوازم الأمور الظنية ومع ذلك لا اعتبار له فيها أصلاً لا شرعاً ولا عقلاً ولا عرفاً ولا عادةً والحاصل أن مثل هذا الاحتمال ينقدح في الذهن لكنه ليس بقادر في أمر بالإجماع وقد فضل ذلك في موضعه وهو أصول الفقه.

هذا وإن من جملة المهمات المناسبة لباب القضاء معرفة الموجب كما ينبغي فالموجب اسم مفعول من باب الإفعال مأخوذ من قول العرب أوجبه الله واستوجبه أي استحقه ويقال أوجب البيع فوجب قال الجوهري وجب الشيء أي لزم ويجب وجوباً والوجيبة أن يوجب البيع ثم يأخذه أولاً فأولاً فإذا فرغت قيل قد استوفيت وجيبتك ويقال أوجب الرجل إذا عمل عملاً يوجب له الجنة أو النار وتقول وجب الرجل وجوبة بالضم والوجبة السقطة مع الهدية قال الله تعالى ﴿فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا﴾ [الحج، ٣٦/٢٢].^٥

١ الأصل: «المنعقدة» والمثبت من حم، ش، ل.

٢ الأصل: «مما» والمثبت من حم، ش، ل.

٣ الأصل: «اختلاف» والمثبت من حم، ل.

٤ الأصل: «المتعذر» والمثبت من حم، ش، ل.

٥ في هامش ل: «ذكر في القوم أن الفرق بين المقتضى والموجب لن يخفى على أهل التحصيل أقول حاصل الفرق بينهما أن مقتضى الأمر يقوم عليه كما أن موجب الأمر متأخر عنه فيكون المقتضى من قبيل السوابق كالشروط والموجب من قبيل اللواحق كالأحكام وقرب من هذا قولهم شرط الشيء يسبقه فحكم الشيء يعقبه»، ٩٣.

Mûceb kelimesinin örfteki anlamı, sözün söylenmesinin ardından gerçekleşmesi gereken şey (اللازم المتأخر) şeklindedir. Bu anlam, örfî nakil yoluyla oluşmuştur. Usûl âlimleri, “Allah için adağım olsun ki Receb ayını oruçlu geçireceğim” ifadesinin sîgası ile adak, mûcebi ile yemin olduğunu söylemişlerdir. Burada mûceb ile sonradan gerçekleşmesi gereken şey kastedilir. İktizâ konusunda karşımıza çıkan muktezâ ise sözün söylenmesi öncesinde gerçekleşmiş olması gereken şeyi (اللازم المتقدم) ifade eder. “Benim adıma köleni bine sat” ifadesinde olduğu gibi.¹

“Yerinde açıklandığı üzere, burada ve benzeri yerlerde lüzûm kelimesi ile kastedilen şey, âdeten lüzûm (اللزوم العادي) mudur?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Devam ve süreklilik anlamındaki lugavî lüzûmun herhangi bir teville girişmeden hamledilmesi mümkün müdür?” diye soracak olursan, “Evet, zaten zâhir olan da bu” diye cevap veririm. “Buradaki lüzûm fehim açısından mı yoksa tahakkuk açısından mı söz konusu olmaktadır?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm: “Zâhir olan, burada kastedilen lüzûmun fehim açısından oluşudur. Çünkü melzûmdan lâzıma gerçekleşen intikal, her zaman değil de bazı vakitlerde gerçekleşen bir intikal olsaydı ve sözün bağlamı ile gereğinden anlaşılmalı olsaydı, hangi intikal vechi ile olursa olsun usûl ve fûrû âlimlerine göre lüzûm için yeterli sayılırdı. Ancak mantıkçılara göre (istidlal ehline) bu gibi bir lüzûm, sâbit olsa dahi bazı vakitlerde söz konusu olan tahakkuk açısından bir lüzûmdur. Çünkü onlar, yerinde tahkik edildiği üzere, lâzım ile hususi mânasıyla açık (*beyyin*) olan lâzımı kastederler.

Bu söylediklerimizden ortaya çıkan anlama göre her bir akdin mûcebi, sâbit olan ve kendisinin gereği (*lâzım*) olan neticesidir. Bu netice, akde özgüdür ve mesela mevkûf bir satım akdinde olduğu gibi bir mâni olmadıkça ondan asla ayrılmaz. Buna göre; vakfın mûcebi, onun gereğidir; vücûbu ise tahkik edildiği takdirde görülecektir ki, lüzûm ile aynı şeydir. Bu iki kavramın mânalarına derinlemesine ve tahkike dayalı olmadan yöneltilen ilk bakışta, aralarında bir tür başkalık olduğu görülmekte ise de böyle değildir. Muhakkik fakihlerin benimsedikleri görüş işte budur.

1 Bu sözü söyleyen bir kimsenin ilk olarak köleyi sahibinden satın aldığı ve ona vekâlet vererek azât etme talimatında bulunduğu varsayılır. Zira sözün anlamlı olması ve hüküm ifade edebilmesi için bu şekilde yorumlanması gerekir. Bu yorum için gerekli olan ilâve ifade “muktezâ” olmaktadır ve bu ifadenin dile getirilen sözden önce söylenmiş olduğu kabul edilmektedir.

وأما الموجب في العرف فهو اللازم المتأخر فيكون منقولاً عرفياً قال أهل الأصول في قول القائل لله عَلَيَّ صوم رجب أنه نذر بصيغته يمين بموجبه والمراد من الموجب ههنا هو اللازم المتأخر كما أن المراد من المقتضى في باب الاقتضاء في نحو قول القائل اعتق عبدك عني بألف هو اللازم المتقدم.

٥ فإن قلت فهل المراد من اللزوم في هذا المقام وفي أمثاله هو اللزوم العادي على ما حرّر في موضعه؟ قلت نعم فإن قلت فهل يجوز أن يحمل اللزوم اللغوي وهو الدوام والاستمرار بدون ارتكاب التأويل فيه؟ قلت نعم بل هو الظاهر فإن قلت فهل اللزوم ههنا بحسب الفهم أو بحسب التحقق؟ قلت الظاهر أن المراد منه ههنا هو اللزوم بحسب الفهم فإن الانتقال من الملزوم إلى اللازم ولو كان ذلك الانتقال في بعض الأوقات ولو بمعونة المقام وفحوى الكلام بأيّ وجه من وجوه الانتقال كاف ١٠ في اللزوم عند أهل الأصول والفروع وأما مثل هذا اللزوم عند أهل الاستدلال^١ لو ثبت فإنما هو اللزوم بحسب التحقق في بعض الأوقات بناء على أن المراد من اللازم عندهم هو اللازم البيّن بالمعنى الأخصّ على ما حقّق في موضعه.

وظهر من هذا أن موجب كل عقد [٢٣٥] من العقود هو أثره اللازم الثابت المختصّ به^٢ بحيث لم^٣ ينفك عنه أصلاً إن لم يمنع مانع كالبيع الموقوف مثلاً. ١٥
فإذن موجب الوقف هو لازمه ووجوبه هو لزومه في التحقيق وإن كان يرى بينهما نوع مغايرة في بادئ الرأي بلا إمعان ولا تحقيق في معناهما هذا هو الذي اعتمد عليه المحققون من الفقهاء.

١ «وأما مثل هذا اللزوم عند أهل الاستدلال» ساقط من حم، ش.

٢ الأصل - به.

٣ حم، ش، ل: لا

٤ الأصل: «بحيث» والمثبت من حم، ش، ل.

Burada müceble, sözün söylenmesinin ardından gerçekleşmesi gereken şeyin kastedildiğine delâlet eden bir diğer husus, usûl âlimlerinin müceb ile hükmetmeyi itirazlar arasında saymalarıdır.¹ Bu itiraz yani müceb ile verilecek hükmü kabul etmemek şu anlama gelir; delilin matlûbu istilzâm edişine karşı çıkmak ve takrîbi nefyetmek. Eğer mücebe lüzûm ve istilzâm anlamı olmasaydı istilzâma karşı çıkılması ve takrîbin nefyedilmesi söz konusu olmazdı. Bu konu ile ilgili bahisler, *Tabrîru'l-Kavl bi'l-Müceb* adlı eserde münâzara ve karşılıklı konuşma üslûbunca bütün ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Mücebin anlamı bilinince lâzımın anlamı ve lüzûmun bilgisi de elde edilmiş oldu. Zira daha hususi olan bilinince, daha umumi olanın da bilinmiş olması gerekir. İnsanı bilmenin canlıyı (*hayvan*) da bilmeyi gerektirdiği gibi. “Bir şey lâzım oldu, “Bir şeyi lüzûm üzere lâzım kıldı”, “Bir şey ile lâzım oldu”, “Bir şeye mülâzemet etti” gibi kullanımlar vardır. Lüzûmla ilgili diğer bahisler, müceble ilgili bahisler bilinince elde edilmiş olduğu için tekrar ele almaya gerek yoktur. Her bir akdin lüzûmu, kendisiyle sâbit olan ve kendisine özgü olan şeyden ayrılmamasından ibarettir. Buna göre vakfın lüzûmu, vakfa özgü olan neticenin bu tasarruftan ayrılmasının imkânsız oluşudur. Sıhhat, müceb ve lüzûmu öğrenmenin sağlayacağı katkıları inşallah daha sonraki bahislerde göreceksin.

“Bir kimsenin ‘Vakfın lüzûmu, sübût bulması ve kendisiyle elde edilmek istenen şeye ulaştırıyor oluşudur. Bunu, tâbi olunanın tâbiyi beraberinde getirişi (*istitbâ*)’ yoluyla yapar’ şeklindeki ifadesi, netice itibariyle senin dediğin anlama çıkmıyor mu?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “Şüphe yok ki lüzûm iki şey arasında kurulan bir nispettir ve her nispet için mutlak sûrette iki tane nispet edilecek şey bulunmalıdır. Lüzûm içinse bir lâzıma, bir de melzûma gerek vardır. O halde şu an hakkında konuştuğumuz konuyla ilgili lâzım ve melzûm nedir açıkla ki konuyu bütün açıklığıyla kavrayabilelim.” diyecek olursan şöyle cevap veririm;

1 Mücebe hükmetmek (*el-Kavl bi'l-müceb*), fıkıh usûlü eserlerinde kıyasa yöneltilen itirazlar arasında zikredilir. Mücebe hükmetmek, karşı tarafın sunduğu delilin tartışılmakta olan konu ile bir ilgisinin bulunmadığını iddia etmektir. Mücebe hükmedildiğinde, delilin delâlet ettiği husus kabul edilmesine karşın bu delilin hükmü araştırılan konuyla bir ilgisinin bulunmadığı söylenmiş olur ve bu durumda tartışma hala devam ediyor demektir (Bk. İbn Emîrî'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-Tabbîr*, III, 340). İletin mücebine hükmetmek (*el-Kavl bi-mücebi'l-ille*) ise illet olarak ileri sürülen bir vasfın illetliğini kabul etmek ancak bu vasfın doğurduğu hükmün başka olduğunu yani tartışılmakta olan konu ile bir ilgisinin bulunmadığını söylemektir.

ومما يدل على أن المراد من الموجب هنا هو اللازم المتأخر عدًا أهل الأصول القول بالموجب من الاعتراضات فإن حاصله هو منع استلزام الدليل للمطلوب ونفي التقريب فلولا أن في الموجب معنى اللزوم والاستلزام لما توجه عليه منع الاستلزام ونفي التقريب وقد استوفي مباحثه على سبيل المناظرة والمحاورة في الكتاب الموسوم بتحريم القول بالموجب. ٥

وعلم من معرفة معنى الموجب معنى اللازم ومعرفة اللزوم بناء على أن معرفة الأخص تستلزم معرفة الأعم كاستلزام معرفة الإنسان لمعرفة الحيوان يقال^١ لزمتم الشيء أزمه لزومًا ولزمتم به ولازمته وباقي أبحاث اللزوم قد علم من معرفة^٢ أبحاث الموجب فلا حاجة ههنا إلى الإعادة فلزوم كل عقد من العقود هو عبارة عن عدم انفكاكه عما هو ثابت به مختص به فإذا لزم الوقف هو امتناع انفكاكه عما هو أثره المختص به وسيظهر لك زيادة فائدة معرفة الصحة والموجب واللزوم فيما بعد إن شاء الله تعالى. ١٥

فإن قلت: فهل قول من قال لزوم الوقف هو ثبوته وكونه موصلًا إلى ما هو المقصود منه على سبيل استتباع المتبوع للتابع يرجع حاصله إلى ما ذكرته؟ قلت نعم فإن قلت لا شك أن اللزوم نسبة بين أمرين وكل نسبة لا بد لها من منتسبين فاللزوم لا بد له من لازم وملزوم فبين لنا^٣ اللازم والملزوم فيما نحن بصدده حتى يظهر لنا جلي^٤ الحال من هذا المقال قلت ١٥

١ الأصل: «عند» والمثبت من حم.

٢ الأصل: «فقال» والمثبت من حم، ش، ل.

٣ الأصل - معرفة والمثبت من حم.

٤ الأصل - لنا.

٥ حم، ش، ل: جلية.

“Vakıf, iktizâ sıfatı ile melzûmdur. Vakıfla elde edilmek istenen ve âdeten süreklilik arz edecek şekilde ona terettüp eden şey ise lâzımdır.” “İktizâ sıfatı nedir?” diye soracak olursan; “Vakıf adına iktizâ sıfatı, vakıf ile elde edilmek istenen şeyin kendisinden ayrılmasının, süreklilik arz edecek şekilde, imkânsız oluşudur” diye cevap veririm. “Vakfi lâzım diye nitelemek, onu müteallakının hâli üzerinden nitelemek midir? Mesela bir adamı kölesi üzerinden niteleyip ‘Kölesi güzel olan adama uğradım’ derken yaptığın gibi” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm.

“Lâzımın vakfa isnâdının, bir tür tevil yoluyla mecâzî akli isnad kabîlinden olması mümkün müdür?” diye soracak olursan, “Evet. Bunun bir benzeri, zâhirdeki ölümün, mânasının zuhûruna itibarla lafza isnâdıdır” diye cevap veririm. “Vakfın, herhangi bir tevile başvurmaksızın baştan ıstılah yoluyla lâzım diye nitelenmesi mümkün müdür?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; “Buna mani olacak bir husus yok. Ancak bu gerçekten çok uzak bir ihtimaldir. Çünkü hem akılla hem de nakille sâbit olana aykırıdır. Ayrıca hiçbir faydası da yok. Nasıl olsun ki? Zira lâzım, lâzımın kendisinin hâlidir ve de ona kesin delil (*burhân*) ve içsel tecrübenin (*vicdân*) şahitliğiyle vesile konumundadır.”

“Şimdiye kadar söylediklerinden vakfın sıhhati ve ona taalluk eden hususları öğrenmiş olduk. Ancak kazânın sıhhati ve şahitliğin sıhhatini henüz öğrenemedik. Bunların sıhhati ne demektir?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; “Kazânın sıhhati, davacının iddia ettiği hakkın sâbit oluşunun davalı üzerinde terettüp etmesidir. Şahitliğin sıhhati ise kazâî hükmün doğuşunun şahitliğe terettüb edişidir.”

“Diğer şer’î fiillerin olduğu gibi kazânın da rüknü, sebebi, şartı, kendisini gerektireni ve hükmü var mıdır?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Kazânın rüknü, “Falancanın lehine falanca aleyhinde olacak şekilde şuna hükmettim” tarzında bir cümlelerin kurulmasıdır. “Bir şeyin rüknü onun cüz’üdür. Kazâda cüz’ ve küll tasavvur olunabilir mi?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; Kazânın kalbin fiili ile lisânın filinden mürekkep bir davranış olmasına binâen böyle bir ilişkinin varlığı tasavvur olunabilir. Bu yüzden bazıları kazânın nefse ait bir fiilin ortaya konuşundan ibaret olduğunu savunmuşlardır. Bunu söylerken, burada kalbin fiilinin cüz’ karşısında küll konumunda olduğuna tenbihte bulunmak isterler. Arefe’nin konumu da böyledir. Çünkü Arefe vakfesi, haccın rükünleri içerisinde en esaslı olanıdır.

الوقف بصفة الاقتضاء هو الملزوم كما أن اللازم هو المقصود منه المترتب عليه دائماً على سبيل العادة فإن قلت فما صفة الاقتضاء؟ قلت صفة الاقتضاء للوقف هي امتناع انفكاكه عما هو المقصود منه على سبيل الدوام فإن قلت فهل توصيف الوقف باللازم هو توصيف بحال متعلقه كتوصيف الرجل بصفة علامة في قولك مررت برجل حسن غلامه؟ قلت نعم.

[فإن قلت فهل يجوز أن يكون إسناد اللازم إلى الوقف من قبيل الإسناد المجازي العقلي بنوع تأويل؟ قلت نعم ونظيره إسناد الموت الظاهر إلى اللفظ باعتبار ظهور معناه فإن قلت فهل يجوز أن يوصف الوقف باللازم على سبيل الاصطلاح ابتداء بلا تأويل؟ قلت لا مانع من الجواز لكنه بعيد جداً لمخالفته المعقول والمنقول ولكنه خالياً عن الفائدة فكيف لا وإن اللازم حال عن ذات اللازم وهو وسيلة إليه بشهادة البرهان والوجدان].^١

فإن قلت قد عرفنا صحة الوقف وما يتعلق بها مما^٢ ذكرته لكن ما عرفنا صحة القضاء وصحة الشهادة بعد فما صحة ذلك؟^٣ قلت: أما صحة القضاء فهو^٤ ترتب ثبوت الحق للمدعي [٢٣٦]^١ على المدعى عليه كما أن صحة الشهادة هي ترتب ثبوت لزوم القضاء عليها.

فإن قلت فهل للقضاء ركن وسبب وشرط وباعث وحكم كما كان لسائر الأفعال الشرعية؟^٥ قلت نعم أما ركنه فهو نحو قولك قضيت لفلان على فلان^٦ بكذا. فإن قلت ركن الشيء جزؤه فهل يتصور في القضاء جزء كل؟ قلت يتصور بناء على أن القضاء هو مركب من فعل الجنان و من فعل اللسان ولأجل هذا ذهب البعض إلى أنه عبارة عن إنشاء فعل النفس للتنبية على أن فعل القلب ههنا بمنزلة الكل من الجزء كما أن عرفة بمنزلته^٨ منه لأنها هي العمدة الكبرى^٩ في أركان الحج.

١ الأصل: «يوصف» والمثبت من حم، ش.

٢ من ش وحاشية حم.

٣ الأصل: «وما» والمثبت من حم، ش.

٤ «قلت أما صحة القضاء وصحة الشهادة بعد فما صحة ذلك» مكرر في الأصل.

٥ ش + صحة.

٦ الأصل: «الشرطية» والمثبت من حم، ش، ل.

٧ ش + بفلان.

٨ حم: بمنزلة، ش: بمنزلة الكل.

٩ ش - الكبرى.

Hz. Peygamber (sav) bu mânaya şu hadisiyle işarette bulunmuştur: “Hac, Arafat’tır.”¹ Bunun bir benzeri, tasdik ve ikrardan mürekkep olan imandır. Rükün, bir şeyin en kuvvetli tarafı için de kullanılabilir. Allah Teâlâ, Lût’un (as) ağzından naklederek şöyle buyurur: “Keşke size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı, ya da sağlam bir desteğe (*rükne*) dayanabilseydim.” (Hûd, 11/80).

Kazânın sebebi, mühim bir işe yönelmektir. Kazâ ibâdâtta sayıldığı takdirde âhirette Allah’a yakın olmayı kastetmek iken muâmelâtta sayıldığı takdirde bir hakkın sahiplerine hukukî düzenlemeler ışığında gerektiği gibi ulaştırılmasını kastetmek olur.

Kazânın şartı, kâdının hür, âkil, bâliğ, kazâ fiilini tanımına ve gereklerine uygun bir şekilde ortaya koyabilecek bir kişi olmasıdır.

Kazâyı gerekli kılan şey ise insanların aralarında sıklıkla vukû bulan hak-sızlıkların kaldırılması için bu makama duydukları yoğun ihtiyaçtır. Şu söz de buradan neş’et etmiştir:

*Zulüm nefislerin özelliklerinden biridir, eğer gördüysen
İffetli birini, bil ki zulmetmeyişinin bir sebebi vardır*

Şer’î diğer hususlar da bu minval üzeredir. Allah Teâlâ Resûlullah’ı (sav) insanların kendisine varlığın başlangıcı (*mebde*), sonu (*meâd*) ve dünya yaşamı (*meâş*) hakkında duydukları ihtiyaca binâen göndermiştir. İşte bu yüzden âlimler, öncekilerin ve sonrakilerin ilimlerinin Hz. Ali b. Ebî Tâlib’in (*kerremellâhu vecheh*) şu sözünde bir araya gelmiş olduğunu söylemişlerdir: “Nefsi için hazırlıklı olan, defni için hazırlanan, nereden geldiğini, hâliha-zırda nerede olduğunu ve nereye gideceğini bilen kimseye Allah rahmetiyle muâmele eylesin.” Hz. Ali bunu söyledikten sonra fakirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için zekât verilmesini emretmiştir.

Kazânın hikmeti ve faydası, şer’an muteber yollar takip edilerek insanlar arasındaki anlaşmazlığı sona erdirmek ve dava konusu olan şeyi nihayetlendirmektedir.

1 Tirmizî, “Hac”, 57; Nesâî, “Menâsikü'l-hac”, 203; İbn Mâce, “Menâsik”, 57.

وقد أشار النبي صلى الله عليه وسلم إلى هذا المعنى بقوله «الحج عرفة»^١ ونظير ذلك الإيمان المركب من التصديق والإقرار وقد يطلق ركن الشيء على جانبه الأقوى قال الله تعالى حكاية عن لوط عليه السلام ﴿لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَى رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾ [هود، ٨٠/١١].

وَأما سببه فهو قصد أمر مهم فإن القضاء من باب العبادات^٢ فهو قصد الزلفى في العقبى وإن كان من باب المعاملات فهو قصد إيصال^٣ الحق إلى مستحقه على قانون الشرع كما ينبغي.

وَأما شرطه فهو كون الشخص حرًا عاقلًا بالغًا قادرًا على إنشاء فعل القضاء على حدّه ووجهه.

وَأما الأمر الباعث عليه فهو شدة احتياج الناس إليه في إزالة الظلم الكثير الدوران فيما بينهم ومن ههنا نشأ قول من قال:

الظلم من شيم النفوس فإن تجد
ذا عفة فلعله لا يظلم

وعلى هذا المنوال سائر الشرعيات فبعث الله الرسول صلى الله عليه وسلم إلى الناس لاحتياجهم إليه في المبدأ والمعاد والمعاش ولأجل هذا قال العلماء علوم الأولين والآخرين في قول علي بن أبي طالب كرم الله تعالى وجهه رحم الله امرأً أخذ لنفسه واستعدّ لرمسه وعلم من أين وفي وإلى أين وأمرهم بالزكاة لدفع حاجة الفقراء.^٤

وَأما حكمته وفائدته^٥ فهو قطع المنازعة وفصل الخصومة فيما بينهم على وجه معتبر شرعًا.

١ الترمذي، كتاب الحج، ٥٧؛ النسائي، كتاب مناسك الحج، ٢٠٣؛ ابن ماجة، كتاب المناسك، ٥٧.

٢ ش: من باب القضاء.

٣ ش - إيصال.

٤ ش + لأنه من الشرعيات.

٥ حم، ش - وفائدته.

Kazâ işiyle ilgili bu tafsilatı öğrendi isen şehâdetle ilgili benzerlik arz eden bilgileri de çok kısa bir düşünmeyle öğrenebilirsin. “Şehâdetin ıstılâhî anlamı nedir?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; Şehâdetin ıstılâhî anlamı, bir kimsenin başka bir kimse üzerinde sâbit olan hakkını haber vermektir. İkrar ise kişinin kendisi üzerinde sâbit olan başkasına ait bir hakkı haber vermektir. Yani ikrar eden kişi, kendi aleyhinde beyanda bulunur. Mesela “Benim Zeyd’e bin dirhem borcum var” sözündeki gibi. Dava ise başkası üzerinde sâbit olan kendisine ait bir hakkı haber vermektir. “Benim falancadan şu kadar alacağım olduğunu iddia ediyorum” sözündeki gibi. “Bu söylenenlerden öğrenildiği kadarıyla kazâ, kimi zaman ibâdât kabîlinden bir tasarruf iken kimi zamansa muâmelât kabîlinden bir tasarruf olmaktadır. Ancak onun hangi itibarla hem ibâdet hem muâmele sayıldığı yahut hangi bakımdan yalnızca ibâdet veya yalnızca muâmele sayıldığı öğrenilemedi.” diyecek olursan şöyle cevap veririm; Kazâ, uhrevî bir maksada taalluk etmesi bakımından ibâdât kabîlinden bir tasarruf sayılır. Bu maksat, âhirette Allah’a yakınlık elde etmektir. Dünyevî bir maksada taalluk etmesi bakımındansa muâmelât kabîlinden bir tasarruf sayılır. Bu maksat da hakkın sübûtunun kazâ hükmüne terettüb edişidir. Kazânın durumuna dair söylediğimiz bu hususa, dile getirilen iki haysiyete itibarla ibâdet ve muâmele arasında gidip gelen şahitlik, vakıf ve diğer tasarrufların durumunu da kıyas edebilirsin.

فإذا عرفت هذه التفصيلات في شأن القضاء أمكنك^١ أن تعرف بأدنى تأمل أمثال هذه في حق الشهادة أيضًا فإن قلت ما الشهادة في العرف؟ قلت هو الإخبار بحق لغيره على غيره كما أن الإقرار هو الإخبار بحق لغيره على نفسه أي على نفس المقرِّ كقولك لزيد علي ألف درهم وأما الدعوى فهو الإخبار بحق لنفسه على غيره كقولك أدعي أن لي على فلان كذا فإن قلت قد علم مما^٢ ذكر أن القضاء تارة^٣ [٢٣٦] يكون من باب العبادات وأخرى يكون من باب المعاملات لكن ما علم أنه بأي وجه يكون منهما فبأية حيثية يكون من كل منهما على حدة؟ قلت القضاء يكون من باب العبادات من حيث^٤ يتعلق بمقصود أخروي وهو القربى في العقبي ويكون من باب المعاملات من حيث يتعلق بمقصود دنيوي وهو ترتب ثبوت الحق عليه فقس على القضاء فيما ذكر حال الشهادة والوقف وغيرهما مما يكون أمرًا دائرًا بين باب العبادات وباب المعاملة^٥ باعتبارها بين الحثيتين.

١ الأصل «أمك» والمثبت من و، حم، ل، ش.

٢ ش: بما.

٣ ش: بحيث.

٤ حم، ش: حال.

٥ ش: من باب القضاء؛ حم: بين العبادات و باب المعاملة، ش: بين باب العبادات وباب المعاملة.

İKİNCİ BÖLÜM

Birinci Marsad

Üç Maksad İçerir

Birinci Maksad

Sıhhat ve Ona Münasip Olan Şeylere Hükmetmenin Açıklanışı

Birinci babda sıhhatin anlamını ayrıntılarıyla öğrenmiş oldun. Buna göre, vakfın sıhhatine hükmetmek; vakfa ve vakıfla elde edilmek istenen, ona terettüb edecek olan maksadın şer'an geri dönülemez biçimde kesin surette doğmuş olduğuna hükmetmektir. Sıhhat hükmü, dayanıklılık ve güçlülük bakımından lüzûm hükmü gibidir. Allah Teâlâ, “Benim katımda bir söz değişikliğe uğratılamaz” (Kâf, 50/29) buyurmuştur.

Eğer “Vâkıf vakfı kurarken dilediği takdirde vakfı başka bir araziyle değiştirmeyi (*istibdâl*) şart koşmuş ise vakfın sıhhatine ve lüzûmuna hükmedildikten sonra istibdâli câiz olduğu halde senin bu söylediklerin nasıl tamam olabilir? Nitekim Ebû Yûsuf'a (ra) göre bu şartla vakıf kurmak câizdir. Vakıf malının satılmasını ve elde edilen semenle yerine başka bir mal alınmasını (*istibdâl*) şart koşmak da böyledir. ‘Vakıf bir araziden başka bir araziye intikal edebilir’ şeklindeki ifade de buradan doğmuştur. Nitekim, akarların gasp suçuna konu olabileceğini kabul eden görüşe göre, gâsıp el koyduğu, üzerinden su akıtarak göle dönüştürdüğü ve böylelikle ziraate elverişsiz hale gelen vakıf arazisinin kıymetini tazmin etmeli ve bu arazinin kıymetiyle yeni bir arazi satın almalıdır. Alınan bu yeni arazi, ilkinin yerine geçerek vakıf arazisi olacaktır. Semâvî bir âfetten ötürü toprağı azalan, ziraate elverişsiz ve geliri masrafını karşılamaz hale gelen ve başka bir araziyle istibdâl edildiği takdirde ıslah olacak vakıf arazisi de böyledir. Benzeri başka durumlar daha bulunmaktadır.” diye soracak olursan şöyle cevap veririm;

الباب الثاني في مرصدين

المرصد الأول

مشمتمل على ثلاثة مقاصد؛

المقصد الأول في تحرير الحكم بالصحة وما يناسبه

٥ أقول قد عرفت معنى الصحة بتفاصيلها في الباب الأول فيكون الحكم بصحة الوقف هو الحكم به وبما هو مقصود [منه مترتب عليه حتما بحيث لا مردّ له شرعاً كالحكم] ^١ بلزومه في الرصانة والإحكام ^٢ قال الله تعالى ﴿مَا يُدُلُّ الْقَوْلُ لَدَيَّ﴾ [ق، ٥٠/٢٩].

١٠ فإن قلت كيف يتم ما ذكرته ههنا مع أن الوقف يجوز استبداله بعد الحكم بصحّته ولزومه حتى لو شرط الواقف في أصل وقفه أن يستبدل به أرضاً أخرى إذا شاء ذلك فالوقف والشرط جائزان عند أبي يوسف رحمه الله تعالى وكذا لو شرط أن يبيعها ويستبدل بثمنها مكانها ومن ههنا نشأ قول من قال الوقف يحتمل الانتقال من أرض إلى أرض ألا يرى أن أرض الوقف إذا غصبها غاصب على قول من يرى الغصب في العقار وأجرى عليها الماء حتى صارت بحرا لا تصلح للزراعة يضمن قيمتها ويشترى بقيمتها أرضاً فتكون الثانية وفقاً مكانها وكذا أرض الوقف إذا قلّ ترابها بأفة ^٣ بحيث لا تحتمل الزراعة ولا تفضل غلتها عن مؤنتها ويكون صلاح الوقف بالاستبدال بأرض أخرى إلى غير ذلك؟ قلت الجواب عنه

١ من ش، حم، ل.

٢ ش + به.

٣ ش + سماوية، - بحيث.

İlk mesele hakkında şunu söyleyeyim; istibdâl vakıf için bir bedel gerektirir ve bedel, bedeli olduğu şeyin yerine geçer. Böylelikle bedel, “Bir bedel karşılığında ortadan kalkan şey terk edilmiş sayılmaz” kuralı gereği, hükmen ilk vakıf malının kendisi (*ayn*) haline gelir. Bundan ötürü, ilk vakfın bedeli ile satın alınan arazide vakfı yeniden tesis etmek gerekmez. “İkinci vakfın üçüncü bir araziyle istibdâli câiz midir?” diye soracak olursan, “Hayır, câiz değildir. Çünkü istibdâl ilk arazi vakfedilirken konan şart sayesinde câizlik kazanmıştı. Bu şart ilkinde mevcuttur ancak ikincisinde yoktur” derim.

İkinci meseleye gelince; Vakfa eklenen istibdâl şartı İmâm Muhammed’e (ra) göre geçersizdir. Vakıf sahih bir şekilde kurulmuş sayılır fakat bu şart geçerlilik kazanmaz. Ancak istibdâl vakfın aslında şart olarak konmuşsa, vakfın lüzûmu hakkında verilen hüküm onun üzerinde gerçekleşecek istibdâlin tahakkuk etmemesi ile kayıtlanmış olur. İmâm Muhammed bu görüşüyle sanki, “İstibdâl gerçekleşmediği sürece lüzûmuna hükmederim, bu sayede istibdâlin gerçekleşmesi ile vakfın lüzûmu hükmü birbiriyle çelişmez. Zira lüzûm hükmü bir vakitte, istibdâl ise başka bir vakitte gerçekleşmektedir” demiş oldu. Âlimlerin, “Müellefe-i kulûb meselesinde olduğu gibi sebebin son bulmasıyla hükmün de son bulması nesih sayılmaz” şeklindeki sözleri de buna yakın bir mâna ifade eder.

Üçüncü meseleye gelince; sayılamayacak ve hesaplanamayacak kadar çok mefsedetler içerdiği, bu mefsedetlere götüren yolların tamamen kapatılması ve de hükümlerin varlık ve yokluk kazanmasının kulların maslahatlarına bağlı olduğu gerekçelerine istinaden günümüzde vakfın istibdâlinin caiz olmadığı görüşü tercihe şayan bulunmaktadır. Vakfın istibdâli konusunda karşımıza çıkan bu ihtilâf, deliller ve hüccetlerin ihtilâfından değil de zamanların ihtilâfından kaynaklanmıştır. Zamana göre hükümlerin değişebileceğine Hz. Peygamber (sav) şu hadisi ile işaret buyurmuşlardır: “Musa sağ olsaydı bana tâbi olmaktan başka yapabileceği bir şey yoktu.”¹

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 468.

أما أولاً فالاستبدال يقتضي بدل الوقف والبدل يقوم مقام المبدل فيكون البدل عين الوقف الأول حكماً لما تقرّر أن الزائل ببدل لا يكون متروكاً ولذلك لا يحتاج إلى تجديد الوقف في الأرض المشتراة ببدل الوقف الأول فإن قلت فهل يجوز استبدال الثانية بأرض ثالثة؟ قلت لا يجوز لأن جواز الاستبدال قد تحقق في الأرض الأولى بالشرط والشرط وجد في الأولى دون الثانية.

وأما ثانياً فشرط الاستبدال في الوقف باطل عند محمد رحمه الله تعالى وإن كان^٢ الوقف جائزاً وأما إذا شرط في أصل الوقف الاستبدال يكون الحكم بلزومه مقيداً بعدم [٢٣٧] تحقق الاستبدال به^٣ فكأنه قال حكمت بلزومه ما لم يستبدل به^٤ فيكون تحقق الاستبدال لا ينافيه على ما تسمع وترى لعدم اجتماعهما في زمان واحد بناء على أن الحكم باللزوم^٥ في زمان والاستبدال في زمان بعده وقريب من هذا قول العلماء انتهاء الحكم بانتهاء سببه ليس من باب النسخ كما في المؤلف قلوبهم.

وأما ثالثاً فالمختار في هذا العصر^٦ هو عدم جواز الاستبدال به لتضمنه مفسد لا تعد ولا تحصى وسدّاً لباب الذرائع بالكلية ولدوران الأحكام على^٧ مصالح العباد وجوداً وعدمًا فيكون مثل هذا الاختلاف في الاستبدال بالوقف من قبيل الاختلاف بحسب اختلاف الأزمان لا بحسب اختلاف الأدلة والحجج ولقد أشار النبي صلى الله عليه وسلم إلى مثل ما ذكر بقوله «لو كان موسى حيّاً لما وسعه إلا اتباعي».

١ ش: الثانية.

٢ ش - وإن كان.

٣ حم - به

٤ و - به.

٥ ش: بناء على اللزوم فإن الحكم.

٦ ش - هذا.

٧ حم، ش، ل: مع.

Doğrusu şu ki; kâdının “Hükmettim” ifadesini kullanması hükmün inşâsı için şart değildir. “Benim katımda sâbit oldu”, “Benim katımda zâhir oldu”, “Benim katımda sahîh oldu”, “Hüküm olarak bildiğim budur”, “Fetvâ buna göredir” tarzındaki ifadeler de hüküm yerine geçer. Son ifadenin 5 hüküm yerine geçmeyeceği de söylenmiştir. *el-Kunye* adlı eserde, “Kâdının sanığın hapsedilmesi yönündeki emri, aynı zamanda davalının iddia ettiği hakkın sübûtu yönünde verilmiş bir hükümdür” şeklinde bir ifade vardır. Ben derim ki; bunun gibi ifadelerde hakiki mânada bir anlaşmazlık söz konusu değildir. Bunun bir hüküm olduğunu söyleyen şu hususları dik- 10 kate almaktadır; içinde bulunulan hâlin ve makâmın da yardımıyla sözün ve kelâmın gereğine bakılması, ağızdan çıkan sözün anlamlı olacak şekilde yorumlanması ve mümkün olduğu sürece geçersiz kılınmaması, benzeri durumlarda gâlip ve mutad olanın esas alınıp sözün hükmüne geçerlik kazan- 15 dırılması. Bunun bir hüküm olmadığını söyleyen ise zâhîrle amelle sınırlı kalıp ifadenin zâhîrine bakarak bunu savunur. Nitekim fakihlerin genel tavrı da bu istikâmettedir. Her iki görüşün de kendisine göre haklı dayanakları vardır. Ancak bana göre tercihe şayan olan tafsilde bulunmak suretiyle hük- me varmaktır. Şöyle ki; eğer şüphe ile ortadan kalkması söz konusu olmayan hükümlerden ise bu tür ifadelerin hüküm yerine geçtiğini söylemek daha 20 doğru ve uygun olur. Ancak şüphe ile ortadan kalkması söz konusu olan hükümlerden ise bu kez söz konusu ifadelerin hüküm yerine geçmediğini söylemek daha ihtiyatlı ve titizlikle varılmış bir netice olur.

Vakfiyye hakkında verilen yargı hükmü, bütün insanlar hakkında geçerli- 25 lik arz edecek bir hüküm müdür? Meşâyıhtan bazı âlimler bu soruya müspet yönde cevap vermişler ve bunun bir kişinin aslen hür olduğuna hükmetmeye benzer bir hüküm olduğunu söylemişlerdir ki, bu hüküm de bütün insanlar hakkında geçerlilik arz eder. Mesela vakıf mütevellisi, bir kişinin zilyedliğinde bulunan bir arazinin falanca cihete vakfedilmiş bir arazi olduğunu iddia etse, beyyine getirmek suretiyle vakfiyyeyi ispat ettiği takdirde kâdının buna bakarak 30 zilyed aleyhinde hüküm vermesi câizdir. Bir başkası gelip o arazinin kendisine ait olduğunu iddia etse davasına itibar edilmez. Diğer bazı âlimlerin cevabı menfi yöndedir. Onlar bu hükmün, belli bir mal hakkında verilen hüküm gibi olduğunu ve bütün insanlar hakkında geçerlilik arz etmeyeceğini savunurlar. Nitekim bir arazinin belli bir kişiye ait olduğu yönünde verilen karar sonra- 35 sında başka birisi gelip arazinin kendisine ait olduğunu iddia etse davasına itibar edilir. *el-Muhît* adlı kitabın “Bâbu Edebi'l-kâdî” bölümünde, “el-Kadâ ‘ale'l-gâib” faslının son kısmında da bu şekilde geçmektedir.

ثم الصحيح أن قول القاضي حكمت ليس بشرط في إنشاء الحكم بل يكون قوله ثبت عندي ظهر عندي صحّ عندي علمت هذا حكماً وعليه الفتوى وقيل أنه لا يكون حكماً وذكر في القنية أن أمر القاضي بحبس المدعى عليه قضاء^١ بالحق أقول لا نزاع في الحقيقة في أمثال ما ذكر فمن قال إنه حكم ينظر إلى مقتضى القول والكلام مع معونة الحال والمقام حملاً لقوله^٢ على الفائدة واحترازاً عن الإلغاء بقدر ما أمكن وإجراء له على الغالب المعتاد في أمثاله كمن^٣ قال إنه لا يكون حكماً نظرًا إلى ظاهر المقال قصرًا على العمل بالظاهر كما هو دأب الفقيه ولكل واحد منهما وجه وجيه لكن المختار عندي هو القول بالتفصيل وذلك بأن نقول؛ إن كان الحكم من قبيل الأحكام التي لا تندرج بالشبهات^٤ فالقول بأنه حكم يكون أحسن وأولى وإن كان من قبيل الأحكام التي تندرج بها فالقول بأنه لا يكون حكماً أحوط وأدق.

ثم القضاء بالوقفية هل يكون قضاء على الناس كافة أم لا؟ فذهب بعض المشايخ إلى أنه يكون قضاء على الناس كافة [كالقضاء بحرية الأصل فإنه يكون قضاء على الناس كافة]^٥ حتى لو ادعى متولي الوقف أرضًا في يد إنسان أنها وقف على جهة كذا وأثبت الوقفية بالبينة^٦ وقضى بها على ذي اليد^٧ جاز فلو ادعى رجل آخر^٨ هذه الأرض لنفسه لا يسمع دعواه كما ذهب البعض الآخر منهم إلى أنه لا يكون قضاء على الناس كالقضاء بالمال حتى لو ادعى رجل آخر لنفسه تلك الأرض تسمع دعواه كذا ذكر في المحيط في آخر فصل القضاء على الغائب من باب أدب القاضي.

١ ش: قضى.

٢ ش - لقوله.

٣ حم، ل: ومن.

٤ الأصل: «يقول» والمثبت من حم، ش.

٥ حم، ش، ل: بالشبهة.

٦ ما بين المعكوفين ساقط من حم.

٧ الأصل: «وثبت بالبينة» والمثبت من حم، ش، ل.

٨ ش: على اليد.

٩ الأصل - «آخر» والمثبت من حم، ش، ل.

İkinci Maksad

Mûceb Hakkında Verilen Hükümün Tahkikine Dair İkinci Maksad

Ben derim ki; her bir akdin mûcebinin, kendisinden sonra gelen ve onun üzerine terettüp eden lâzımı olduğunu öğrenmiştin. Buna göre, vakfın mûcebine hükmetmek, onun kendisinden sonra gelen lâzımına ve âdeten üzerine terettüp eden menfaatleri, tamamlayıcı unsurları (*merâfık*) gibi sonuçlarına hükmetmek demektir. Usûl ve fûrû âlimlerinin itimad ettiği görüşten çıkan sonuç budur ve onların kitapları bu türden ifadelerle doludur. Buna göre, vakfın mûcebine hükmetmek, vakfın lüzûmuna hükmetmek mesabesinde. Nitekim birinci babda geçtiği üzere, mûceb vücûbu tazammun eder ve vücûb da lüzûmdur. Buna hiçbir şekilde karşı çıkılamaz. Birinci babda dile getirilip aktarılan, vakfın sıhhati hakkında verilen hükümün devamına yönelik itirazın bir benzeri, burada da vakfın mûcebi ve lüzûmu hakkında verilen hüküm üzerinden dile getirilmektedir. Orada nasıl cevap verildi ise burada da benzer şekilde cevap verilebilir. Kısa bir düşünme ile açık ve anlaşılır hale gelecek bu cevabı tekrar aktarmaya gerek yok.

“Şüphe yok ki, lüzûm itibarî bir husustur, hâkimin hükmünün lüzûma bağlanmasında herhangi bir fayda var mıdır?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Şöyle ki; lüzûm hükmü, kulların maslahatları için vesile olan ve bu maslahatlara ulaşılmasını sağlayan şeydir. Bu durum, diğer itibarlar hakkında da geçerlidir. “İtibarlar olmasa hikmet anlamsız (*bâtıl*) hale gelir” cümlesi de buna yakın mânâyı ifade etmektedir.

Üçüncü Maksad

Müteahhir Âlimlerin Sıhate Hükmetmek ile Mûcebe Hükmetmek Arasındaki Farka Dair Görüşlerinin Nakli ve Bu Konuda Bize Göre Tercihe Şayan Olan Görüşün Açıklanması

Sıhate hükmetmek ile mûcebe hükmetmek arasında bazı yönlerden farklar bulunmaktadır.

المقصد الثاني

من المقاصد الثلاثة في تحقيق الحكم بالموجب

أقول قد عرفت [٢٣٧] أن موجب كل عقد هو لازمه المتأخر عنه المترتب عليه فيكون معنى^١ الحكم بموجب الوقف هو الحكم بلازمه المتأخر عنه المترتب عليه الوقف^٢ عادة من منافعه ومرافقه على ما اعتمد عليه أهل الأصول والفروع وكتبهم مشحونة بذلك فيكون الحكم بموجب الوقف بمنزلة الحكم بلزوم الوقف لما حرّر في الباب الأوّل أنّ الموجب يتضمّن الوجوب والوجوب هو اللزوم فلا مردّ له أصلاً وما أورد هناك من الاعتراض على دوام الحكم بصحة الوقف على ما^٣ حرّر فيه يورد ههنا أيضاً مثله على الحكم بموجب الوقف ولزومه فيجاب ههنا عنه بمثل ما أوجب به هناك وهو ظاهر بأدنى تأمل فلا حاجة إلى الإعادة هنا.^٤

فإن قلت لا شكّ أن اللزوم أمر اعتباري فهل في تعلق حكم الحاكم به فائدة؟ قلت نعم من حيث أنه وسيلة وموصل^٥ إلى مصالح العباد وهكذا شأن سائر الاعتبارات وقريب من هذا قول من قال لولا الاعتبارات لبطلت الحكمة.

الفصل الثالث

منها في نقل أقوال المتأخرين من العلماء في الفرق بين الحكم بالصحة والحكم بالموجب وفي بيان ما هو المختار هنا عندنا

فالفرق بينهما من وجوه.

١ الأصل - «معنى» والمثبت من حم، ش، ل.

٢ حم، ش، ل، و - الوقف.

٣ الأصل - «ما» والمثبت من و، حم، ش، ل.

٤ في هامش ل: «ويريد هذا الاختلاف العلماء في موجب الأمر المطلق هل هو الوجوب أو الترتيب أو غيرها على ما ذكر في محله»، ٩٦.

٥ ش: حكماء.

Birinci Yön: Söylediklerine göre günümüzdeki şeriat hâkimlerinin âdet haline gelmiş tavırları şu şekildedir; hâkimler akdi yapan tarafın hüküm bağlanmasını istediği akdin şartlarını tam olarak taşıdığını gösteren âdil bir beyyinenin kendi katlarında mevcut olması halinde akdin sıhhatine; bu şartları tam olarak taşıdığını gösteren beyyinenin olmaması durumunda ise akdin mücebine hükmederler. Bu takdirde müceb hükmü, sıhhat hükmüne göre rütbe itibariyle daha aşağıdadır. İki hüküm türü arasındaki bu farkın semeresi, muktezâları açısından bir karşıtlık yaşanması halinde sıhhat hükmünün müceb hükmüne öncelenmesi şeklinde kendisini gösterir. Ancak bu farkın yeni bir ıstılah olduğunu da belirtmek gerek. Hâkimler bunu kabul etseler de başkalarınca itibar edilmeyen bir ayırım olabilir. Birinci babda tahkik yoluyla ortaya koyduğumuz üzere, sıhhat hükmü kuvvet bakımından mânen müceb hükmü mesabesinde idi. Redde karşı çıkışın, usûl ve fûrû âlimlerinden tahkik ehli olanların benimsediği üzere belli bir gerekçeye dayandırılması gerekir. Her iki kavramla aktarılmak istenen meram ortaya konduktan sonra akla ilk gelen lafzî farka gelince, bunlarla kastedilen şey hususunda bu farka itibar etmemek gerekir. Senin de bildiğin üzere usûl eserlerinde tahrîr olunmuştur ki zâhirin hilâfı hakkında söz konusu olan ihtimal zâhirle amele zarar verebilecek bir husus değildir. O halde yeni ıstılah, burada aktardığımız şekilde tahkik ehli âlimlerce dile getirilmiş ve kabul edilmiş bulunan şeyle amel etmeye nasıl zarar verebilir?

“Buna göre, sıhhat hükmü ile müceb hükmü arasında yürütülmekte olan bu araştırma, tahkik edildiği takdirde bir dil araştırmasına râci olmakta ve ortada hakiki bir anlaşmazlık kalmamakta mıdır?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. “O halde burada tercihe şayan görüşün tafsile gitmek olduğu söylenebilir mi? Şuna binâen ki; tahkik ehli âlimler bu ikisi arasında ilk bakışta bir farklılık görünmekte ise de işin aslında aralarında telâzüm ilişkisi bulunduğu görüşünü benimsemiştir. Tahkik edildiği takdirde bu telâzüm ilişkisinin bir benzerinin cisim ile satıh arasında da bulunduğu görülür ki bu husus ilgili yerlerde gerektiği gibi anlatılmaktadır” diye soracak olursan, yine “Evet” diye cevap veririm.

الوجه الأوّل أنهم قالوا جرت عادة حكّام^١ الشرع في هذا الزمان بأن يحكموا بصحة العقد إذا قامت عندهم البيّنة العادلة باستيفاء العاقد شروط عقده الذي يريد اتّصال الحكم به وبأن يحكموا بموجب العقد إن لم تقم البيّنة باستيفاء شروطه فحينئذ يكون الحكم بالموجب أحطّ رتبة من رتبة من الحكم بالصحة ويظهر أثر هذا الفرق بينهما بتقدّم الحكم بالصحة على الحكم بالموجب لو وقع المعارضة بينهما في مقتضاهما ولكن هذا الفرق اصطلاح جديد لو سلّم عندهم فلا اعتبار له^٢ عند غيرهم فكيف وقد حققنا في الباب الأوّل أنّ الحكم بالصحة بمنزلة الحكم بالموجب معنى في القوّة وعدم قبول الردّ بوجه من الوجوه على ما^٣ عليه المحققون من أهل الأصول والفروع. وأما الفرق اللفظي المتبادر منهما بعد تحقق المرام من كل واحد منهما فلا اعتبار له فيما هو المقصود منهما وأنت تعلم أن الاحتمال بخلاف الظاهر ليس بقادح في العمل بالظاهر بالاتفاق على ما حرّر في الأصول فكيف^٤ الاصطلاح الجديد في العمل بما هو المنصوص المقرّر عند أهل التحقيق على ما ذكرنا.^٥

[فإن قلت فعلى هذا هل يرجع البحث في الفرق بين الحكم بالصحة وبين الحكم بالموجب إلى البحث اللفظي في التحقيق بحيث لا يبقى ههنا نزاع حقيقي في الواقع قلت نعم. فإن قلت فهل يمكن أن يكون المختار ههنا هو القول بالتفصيل بناءً على ما ذهب المحققون إليه من العلماء من التلازم بينهما في التحقيق وإن كان يرى بينهما فرق ما يبادئ الرأي ونظير تلازمهما في التحقيق هو التلازم بين الجسم والسطح على ما حرّر في موضعه قلت نعم].^٦

١ ش: وهو وصلة.

٢ حم + بالصحة.

٣ ش + كان.

٤ حم، ش، ل + يقدح.

٥ في هامش حم و ل: «فإن قلت فعلى هذا هل يرجع البحث في الفرق بين الحكم بالصحة وبين الحكم بالموجب إلى البحث اللفظي في التحقيق بحيث لا يبقى ههنا نزاع حقيقي في الواقع قلت نعم. فإن قلت فهل يمكن أن يكون المختار ههنا هو القول بالتفصيل بناءً على ما ذهب المحققون إليه من العلماء من التلازم بينهما في التحقيق وإن كان يرى بينهما فرق ما يبادئ الرأي ونظير تلازمهما في التحقيق هو التلازم بين الجسم والسطح على ما حرّر في موضعه قلت نعم»، حم، ٦٣، ٦٩.

٦ من هامش حم و ل.

İkinci Yön: İkisi arasındaki farka dair, sıhhat hükmünün satım (*bey'*), vakıf vd. gibi sâdir olmuş akdin nefâzını ifade ettiği, müceb hükmünün ise sâdir olmuş bu akdin neticesini ifade ettiğini söylemişlerdir. Aralarındaki bu fark, ilk bakışta zâhir açısından söz konusudur. Ancak ilk farktan ayrı olarak birinin diğeri karşısında açıkça tercihini gündeme getirmediği için daha uygundur. Sıhhatin gâyeyi peşinden getirdiğini, yani birşeyi gayesinin takip ettiğini ve gâyenin varlığının sıhhatin varlığına bağlı olduğunu öğrenmiş-tin. Buna göre, sıhhate hükmedildiğinde ona terettüp edecek neticelere de hükmedilmiş olur. Çünkü bu, sıhhat anlamının ta kendisidir. O halde, mü-
 5
 10
 15
 20
 25
 30
 ceb hakkında verilen hükmün yalnızca sonuçları (*âsâr*) belirttiği [ve sıhhate hükmetmek anlamına gelmediği] tasavvur olunamaz. Müessir olmadan eserin sübûtundan nasıl bahsedilebilir? Böyle bir şey, Bâri' Teâlâ'nın varlığı tahakkuk etmediğinde mahlûkun varlığının imkânsız oluşu gibi muhaldir. Bu akid sahih olmasaydı hâkim onun neticelerinin doğduğuna da hükmetmezdi. O halde, müceb hükmü sıhhat hükmünü, sıhhat hükmü de müceb hükmünü tazammun edebilir. Sıhhat hükmü ile müceb hükmünün gerçekte (*fi't-tahkîk*) eşit olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü kat'î surette ve yakînen biliyoruz ki hâkim yalnızca sahih olan akidlerin mücebine hükmeder, fâsid olanlarınkine hükmetmez. Yine biliyoruz ki bir şeyin neticeleri beraberinde doğmadığı halde sıhhat kazanması söz konusu olamaz. Dolayısıyla sıhhate hükmedildiği vakit ondan doğacak neticelere de hükmedilmiş demektir.

[Üçüncü Yön:] Bu ikisi arasındaki farka dair şöyle bir şey söylenebilir; müceb hükmü, bütün neticeleri kapsayan âm bir lafızla geldiği için neticeleri açıkça belirterek (*bi't-tansîs*) kapsamaktadır. Zira bir şeyin mücebi, onun gereğidir. Müceb, müfred bir kelime olduğu ve izâfet tamlamasında muzâf konumunda bulunduğu için bütün mücepleri umum yoluyla kapsar. Ancak sıhhat lafzı böyle olmayıp neticeleri açıkça belirtme yoluyla değil, tazammun yoluyla kapsar. İki kavram arasında bu yönden yapılan ayırım, öğrendiğin üzere birinci farkın hilâfına, müceb hükmünün sıhhat hükmünden daha üstün olduğuna da işaret eder. Ancak netice itibarıyla bu fark da ıstılahâ râcidir. Birinci fark izah edilirken yeni konulan ıstılahâ ilgili bahisleri öğrenmiştin. Aynı bahisler burada da dile getirilebilir.

الوجه الثاني من الوجوه الفرق بينهما أنهم قالوا إن الحكم بالصحة منصب إلى نفاذ العقد الصادر من بيع ووقف وغيرهما وأن الحكم بالموجب منصب إلى أثر ذلك [٨٣٢] العقد الصادر وهذا الفرق بينهما فرق بحسب الظاهر في بادئ الرأي أيضًا لكنه أحسن من الفرق الأول لعدم التعرض لترجيح أحدهما على الآخر صريحًا كما في الفرق الأول وقد عرفت أن الصحة هي استتباع الغاية أي كون الشيء بحيث يتبعه غايته ويترتب وجودها على وجوده فإذا حكم بالصحة فقد حكم بترتب آثاره عليه لأن هذا هو عين معنى الصحة^٢ فإذا^٣ لا يتصور أن يقال في الحكم بالموجب أنه منصب إلى الآثار خاصّة فكيف وثبوت الأثر بدون المؤثر له محال استحالة وجود المخلوق بدون تحقق وجود البارئ عزّ اسمه فلولا صحة العقد لما حكم بترتب آثاره عليه فإذا حكم بالموجب قد يضمن^٤ الحكم بالصحة وبالعكس فقد ظهر أن الحكم بالصحة والحكم بالموجب سواء في التحقيق لأننا نعلم قطعًا ويقينًا أن الحاكم^٥ لا يحكم إلا بموجب ما صحّ من العقود دون ما فسد منها ونعلم^٦ أن الشيء لا يصح مع تخلف آثاره^٧ فإذا حكم بالصحة فقد حكم بترتب آثاره عليه.

[الوجه الثالث] وقد يقال في الفرق بينهما أن الحكم بالموجب يتناول الآثار بالتنصيص عليها للإتيان بلفظ عام يتناول جميع الآثار فإن موجب الشيء هو مقتضاه وهو مفرد مضاف فيعمّ كل موجب بخلاف لفظ الصحة فإنه إنما يتضمن^٨ الآثار بالتضمن لا بالتنصيص عليها ويشير الفرق بينهما بهذا الوجه إلى أن الحكم بالموجب أعلى من الحكم بالصحة بخلاف الفرق الأول على ما عرفت ولكن هذا الفرق يرجع إلى الاصطلاح أيضًا وقد عرفت الأبحاث في الاصطلاح الجديد في تحرير الفرق الأول فإذا هي تورّد هنا أيضًا.

١ ش: لكن.
 ٢ ش: معنى عين الصحة.
 ٣ ش: فحينئذ.
 ٤ ش + هذا.
 ٥ حم، ش، ل: تضمن.
 ٦ ش: الحكم.
 ٧ حم، ش، ل + أيضا وهو وصلة.
 ٨ حم، ش، ل + عنه.
 ٩ حم، ش، ل: يتناول؛ ش + فقط.

Dördüncü Yön: Sıhhat hükmü bir kişiye mahsus değilken müceb hükmünün hakkında verildiği (*mahkûm aleyh*) kişiye mahsus olduğunu söylemişlerdir. Bu fark da yine ıstılaha mebnîdir ki bunun ne anlama geldiğini daha önceden öğrenmiş bulunuyorsun. O halde, karşıt görüş savunan bir kişi bu hususta gözetilen ayrıma zarar vermiş olmaz. Özellikle de “Vakfin mücebine hükmetmek, bütün insanlar hakkında verilmiş bir hükümdür, bir kimsenin aslen hür olduğuna hükmetmek gibi” dediği vakit.

“Bu zikrettiklerinin dışında başka fark yönleri tasavvur olunabilir mi?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Bu fark yönlerini yazarlar açıklayarak ve de tafsil ederek tedâvülde olan risâlelerde zikretmişlerdir. Ancak burada daha fazla fark zikretmenin bir faydası yok. Burada zikredilen yönlerin durumunu öğrenmiş bulunuyorsun, zikredilmeyenlerin durumu da böyledir. Hatta zikredilmeyenlerin durumu, zikredilenlerden daha da aşağıdadır.

“Sana göre tercihe şayan olan görüş hangisidir?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm; Her ne kadar ilk bakışta aralarında lafzî bir fark varmış gibi gözüküyor ise de bana göre bunların her ikisi de vardıkları sonuç ve de işin aslı itibariyle aynı noktadadır. Nitekim senin de bildiğin gibi suretlere ve kalıplara değil, mânalara itibar edilir. Dahası, benim burada zikrettiklerim, zâhirdeki hallerin şahitliğine bağlı olarak ikisinin mânasını tahkik etmeye nazaran dile getirilmiş hususlardır. Bazı yerler ve hadiselerde aralarında bir uygunluk gerçekleşmiş ise bu durum dikkate alınır. Bir yerde bu ikisinden birinin gereği sâbit olurken diğerinin gereğinin sâbit olmaması veya herhangi bir gerekçeden yahut husustan ötürü birinin diğerine tercih edilebilmesi, benim burada tercihe şayan bulduğum görüşe zarar vermez. Zira bildiğin üzere bir mâniden ötürü gereğin (*muktezâ*) gerektiriciden (*muktezâ*) geri kalması gereklilik haline (*iktizâ*) engel teşkil etmez. Kıyas konusunda karşımıza çıkan nakz ve kesr durumları gibi.¹

1 Kıyasın rükünlerinden biri olan illet, hükmün dayandırıldığı vasıf demektir. Hükmün taşıdığı vasıffardan hangisinin illet olduğunu tespit için yürütülen araştırmalar sırasında illet olarak ileri sürülen vasfa birtakım itirazlar yöneltilir ve bu vasıf bu itirazlar karşısında geçerliliğini yitirirse illet olmaktan çıkar. Bu itirazlardan biri olan nakz, bir meselede/hükümde illet olduğu iddia edilen vasfın başka bir meselede de mevcut olmasına karşın aynı hükmü doğurmadığını ortaya koymaktır. Böylelikle, söz konusu vasfın hükmü her durumda gerektirmediği anlaşılmış olur ve illet olamayacağına hükmedilir.

الوجه الرابع من وجوه الفرق بينهما أنهم قالوا إن الحكم بالصحة لا يختص بأحد والحكم بالموجب يختص بالمحكوم عليه أيضًا بذلك^١ وهذا أيضًا مبني على الاصطلاح وقد عرفت حاله فيما مرّ فإذن لا يضرّ من خالفه في ذلك لا سيّما عند من قال أن الحكم بموجب الوقف قضاء على الناس كافة كالحكم بحريّة الأصل.

٥ فإن قلت فهل يتصور ههنا الفرق بوجوه أخرى غير ما ذكر؟ قلت نعم قد ذكروها في الرسالة المعمولة في بيانها وتفصيلها لكن لا فائدة في الإكثار منها هنا وقد عرفت حال ما ذكر ههنا من الوجوه وهكذا حال ما^٢ لم يذكر منها ههنا بل حاله دون^٣ ما ذكر.

١٠ فإن قلت؛ فما المختار عندك ههنا؟ قلت إنهما^٤ بمثابة واحدة في المآل والتحقيق وإن كان يتراءى بينهما نوع فرق لفظي في بادئ الرأي لكن تعلم أنت أن الاعتبار [٨٣٢-] إنما هو للمعاني لا للصور والمباني ثم إن ما ذكرته ههنا إنما هو بالنظر إلى تحقيق معناهما بحسب شهادة الظواهر بذلك فإن وقع بينهما توافق في المواضع والحوادث فيها^٥ وإن ثبت في موضع^٦ مقتضى أحدهما دون الآخر أو رجح أحدهما على الآخر لمعنى من المعاني ولأمر من الأمور فلا يضرّ ما اخترته ههنا لما^٧ عرفت أن تخلف المقتضى عن المقتضى لمانع لا يمنع الاقتضاء^٨ كالنقض والكسر في باب القياس.

١ ش - أيضًا بذلك.

٢ ش: من.

٣ ش - دون.

٤ ش - قلت.

٥ ش - قلت إضمار.

٦ ش: فيهما ونعمت.

٧ ش: مواضع.

٨ ش: كما.

٩ ش: المقتضى.

Sihhat hükmü ve müceb hükmü bazı meselelerde birbirine eşittir. Mesela Hanefî bir kâdının velisiz kıyılan nikâhın sıhhatine veya mücebine hükmetmesi halinde Şâfiî kâdının bu hükmü bozma (*nakz*) yetkisi yoktur. Hanefî bir kâdının komşuluk sebebiyle şuf'a hükmüne halinde gerek sıhhatine gerekse mücebine hükmetmiş olsun Şâfiî kâdının bu hükmü bozma yetkisi yoktur. Hanefî bir kâdının kişinin kendisi için kurduğu vakfa hükmetmesi halinde gerek sıhhatine gerekse mücebine hükmetmiş olsun Şâfiî kâdının bu hükmü bozma yetkisi yoktur. Şâfiî bir kâdının şâyi hisseli bir ev, köle vb. malda ortaklardan birinin hissesini kiraya vermesine hükmetmesi halinde gerek sıhhatine gerekse mücebine hükmetmiş olsun Hanefî kâdının bu hükmü bozma ve iptal etme yetkisi yoktur.

Sihhat hükmü ile müceb hükmü bazı meselelerde farklılaşabilir. Mesela Şâfiî bir kâdı davada hasmın rızası olmaksızın yapılan vekâlet akdinin mücebine hükmetse Hanefî kâdının bu hükmü bozma yetkisi vardır ancak sıhhatine hükmetmiş ise Hanefî kâdı iptal yönünde hüküm veremez. Hanefî bir kâdı tedbîr işleminin¹ sıhhatına hükmetse, Şâfiî kâdı müdebber kölenin satımına hükmetmekten alıkonamaz. Zira ona göre bu işlem sahihtir. Ancak müdebber köle satılabilir. Hanefî kâdı tedbîr işleminin mücebine hükmetmiş olsaydı Şâfiî kâdının satıma hükmetme yetkisi olmazdı. Çünkü müdebber kölenin satılamaması, ona göre de tedbîr işleminin mücebidir. Şâfiî bir kâdı kira akdinin sıhhatine hükmettikten sonra kiralayan vefat etse, Hanefî kâdı ölüm sebebiyle bu akdi iptal edebilir. Ancak Şâfiî kâdı kira akdinin mücebine hükmetmiş ise Hanefî kâdı ölüm sebebiyle bunu iptal edemez. Çünkü kira akdinin mücebi içinde vâris için devam ve süreklilik arz etmesi de yer alır.

Bazıları bu zikredilenlerle ilgili bir kural olarak şunu dile getirmişlerdir; hakında nizânın yaşandığı husus bir şeyin sıhhati ise ve o şeyin lâzımı olan hükümler ancak sıhhatine hükmedildikten sonra doğuyorsa sıhhat hükmü hilâfi ortadan kaldırır ve bu takdirde sıhhat hükmü ile müceb hükmü birbirine eşitlenir. Hakkında nizânın yaşandığı husus neticeler ve lâzım olan hükümler ise sıhhat hükmü hilâfi ortadan kaldırmazken müceb hükmü kaldırır. Bu takdirde müceb daha güçlü demektir. Ancak o şeyin neticeleri fesad unsuru bulunmasına rağmen yine de doğuyorsa sıhhat hükmü müceb hükmünden daha güçlüdür.

1 Bir kimsenin kölesini, "Ölümümle birlikte hürsün" diyerek ölüm sonrasında geçireceği kazanacak şekilde azât etmesine tedbîr denir.

وقد استوى الحكم بالصحة والحكم بالموجب في مسائل منها حكم الحنفي بصحة النكاح بلا وليٍّ أو بموجبه ليس للشافعي نقضه ومنها حكمه بشفعة الجوار لا ينقضه الشافعي سواء كان حكم بالصحة في ذلك أو بموجبه ومنها حكمه بالوقف على النفس لا ينقضه سواء حكم في ذلك بالصحة أو بالموجب ومنها حكم الشافعي في إجارة الجزء الشائع من دار أو عبد أو نحوهما ليس للحنفية نقضه وإبطاله سواء حكم بالصحة في ذلك أو بالموجب.

وقد يفترقان في مسائل منها لو حكم شافعي بموجب الوكالة بغير رضی الخصم فللحنفي الحكم بإبطالها ولو حكم بصحتها لم يكن للحنفي^٢ الحكم بإبطالها ومنها لو حكم الحنفي بصحة التدبير لم يمتنع على الشافعي الحكم بالبيع لأنه صحيح عنده ولكن يباع ولو حكم بموجب التدبير لم يكن للشافعي الحكم^٣ بالبيع لأن من موجب التدبير عنده عدم البيع ومنها لو حكم الشافعي بصحة إجارة ثم مات المؤجر فإن للحنفي إبطالها بالموت ولو حكم بموجب الإجارة لم يكن للحنفي إبطالها بالموت لأن من موجبها الدوام والاستمرار للوارث.

وذكر بعضهم ضابط ما ذكر وذلك بأن يقال المتنازع؛ فيه إن كان صحة ذلك الشيء وكانت لوازمه لا يترتب إلا بعد صحته كان الحكم بالصحة رافعاً للخلاف واستوى الحكم بالصحة والحكم بالموجب فيه حينئذ وإن كان المتنازع هو الآثار واللوازم كان الحكم بالصحة غير رافع للخلاف وكان الحكم بالموجب رافعاً وقوي الموجب حينئذ وإن كان آثاره يترتب مع فساده قوي الحكم بالصحة على الحكم بالموجب.

١ الأصل: «للحنفية» والمثبت من و، حم، ل، ش.

٢ ش: للحاكم.

٣ ش - «الحكم بالبيع لأنه صحيح عنده ولكن يباع ولو حكم بموجب التدبير لم يكن للشافعي الحكم».

٤ الأصل: «التنازع» و المثبت من حم، ش، ل.

٥ الأصل: «التنازع» و المثبت من حم، ش، ل.

“Bazılarının dile getirdiği bu kural sence de müsellemdir?” diye soracak olursan, “Bizce müsellemdir” diye cevap veririm. Zira birinci babda öğrendiğin üzere bir şeyin sıhhati, kendisine bağlı (*lâzım*) olan neticelerinin terettüp etmesidir. Bir şeyin kendisi üzerine terettüp etmesi tasavvur edilebilir mi ki sıhhatine hükmedildikten sonra neticesinin terettüp edeceği tasavvur edilebilsin! Sıhhat ile neticenin terettüp etmesi aynı şeydir.

“Bu, zikredilen kuralın birinci şikkının durumudur. Peki, aynı kuralın ikinci ve üçüncü şıklarının durumu nedir? Bu şıklar sence müsellemdir mi?” diye soracak olursan, “Hayır” diye cevap veririm. Zira söylediğimiz üzere sıhhat hükmü ve müceb hükmünden her birinin tahakkuku diğerinin tahakkukunu gerektirir. Bu ilişki, lâzımının tahakkuku ile melzûmun tahakkukunun gerekmesi kabîlindedir. Hayvanlığın tahakkuk edışıyle insanlığın tahakkukunun gerekmesi gibi. Lâzımının varlığı olmadan melzûmun varlığının lâzım olmaması için bunu kabul etmek gerekir. Bir şeyin mücebinin sîgası itibariyle âm olduğunu ve sıhhatin o şeyin mücepleri cümlesinden olduğunu söylemiştik.

“Bu kural, zikredilen ihtimallerde bütün yönleriyle geçersiz hale geldi ise sana göre bu konuda neye itimat etmek gerekir?” diye soracak olursan, şöyle cevap veririm; Bu hususta benim katımda genelgeçerlik arz edecek ve dayanılabilecek tek kural, yukarıda bize göre tercihe şayan olan görüşü gerekçelendirirken söylediğim, kıyas bölümündeki nakz ve kesr gibi herhangi bir mâniden ötürü gereğin (*muktezâ*) gerektirenden (*muktezî*) geri kalmasının bu gereklilik ilişkisini (*iktizâ*) engellemediğidir. Biliyorsun ki fûrû-ı fıkıh meselelerinin ekserisi, deryaya saçılmış inciler gibi muhtelif meselelerdir. İşte bu sıhhat hükmü – müceb hükmü meselesi de bunlardan biridir. Ancak tamamı ele geçirilemeyen şeyi bütünüyle terk etmek de doğru değildir. Zira bazı şeyleri bilmek, herşeyin câhili olmaktan daha hayırlıdır. Allah Teâlâ, meleklerin dillerinden naklen şöyle buyurmaktadır: “Seni bütün noksanlıklardan tenzih ederiz. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin dediler.” (el-Bakara, 2/32). Şükürden acziyeti de bir şükür ve marifetten acziyeti de bir marifet sayan Allah bütün noksanlıklardan münezzehtir.

فإن قلت هل هذا الضابط الذي ذكره البعض ههنا^١ مسلم عندك؟ قلت غير مسلم عندنا لما عرفت في الباب الأول أن صحّة الشيء هي ترتب آثاره اللازمة له فهل يتصور ترتب الشيء على نفسه حتى يتصور ترتب أثره عليه بعد صحّته وهي عين^٢ ترتب أثره.

[٢٣٩] فإن قلت هذا حال الشق الأول من الضابط المذكور^٣ فما حال كل واحد من الشق الثاني والشق الثالث من الضابط المذكور فهل هو مسلم عندك؟ قلت لا لما ذكرنا أن كل واحد من الحكم بالصحة ومن الحكم بالموجب يقتضي تحققه تحقق الآخر، اقتضاء تحقق الملزوم بتحقيق لازمه كإقتضاء تحقق الإنسان بتحقيق الحيوان لثلا يلزم وجود الملزوم بدون وجود لازمه وقد ذكرنا أن موجب الشيء عام بصيغته فيكون الصحة من جملة موجباته.

فإن قلت إذا كان هذا الضابط فيما ذكر ممنوعًا بحذافيره فما المعتمد هنا عندك؟ قلت ليس عندي أمر كلي معول عليه ههنا إلا ما ذكرته في توجيه المختار عندنا أن تخلف المقتضى عن المقتضي لمانع لا يمنع^٤ الاقتضاء كالنقض والكسر في باب القياس وأنت تعلم أن أكثر مسائل الفروع مسائل شتى كالدرّ المنشورة في عمان البحر وهذه المسألة أي مسألة^٥ الحكم بالصحة والحكم بالموجب منها^٦ لكن ما لا يدرك كله لا يترك كله فإن العلم ببعض خير من الجهل بالكل قال تعالى حكاية ﴿سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ﴾ [البقرة، ٣٢/٢] فسبحان من جعل العجز عن الشكر شكرًا كما جعل العجز عن المعرفة معرفة.

١ ش - ههنا.

٢ في الأصل: «غير» والمثبت من حم، ش - غير.

٣ ش + قد ذكرته.

٤ ش - تحقق الآخر.

٥ ش: بجمع.

٦ ش - أي مسئلة.

٧ ش - منها.

İkinci Marsad

Birinci Matlab

İctihâda Açık Meselelerde Verilen Yargı Kararının İmâmlara Göre Yürürlük Kazanacağı

5 [Arapçada yürürlüğü ifade eden nefâz kelimesinin kökü olan] *ne-fe-ze* fiilinin bazı kullanımları şöyledir: “Ok yaydan çıktı (*ne-fe-ze*)”, “İşini gerçekleştiren bir adam (*nâfiz fi emrihi*)”, “Onun emrine itaat edilir.” Satım akdinin nefâzı, mülkiyet gibi neticelerinin doğmasıdır. İn'ikâd ise bir ta-
 10 sarrufu oluşturan cüzlerin şer'an birbirine bağlanmasıdır. Fuzûlün yaptığı satım akdi in'ikad etmiştir ancak nâfiz değildir. Fâsid akit de in'ikad etmiştir ancak sahih değildir. Kazâi hükmün nefâzı, hükmün kendisinden beklenen ve doğması gereken faydayı doğuracak şekilde konusuna bağlı olmasıdır. Burada nefâz örfî ve de şer'î yolla menkûl hale gelmiş bir kavramdır. Bu-
 15 radaki nakil istiâre ve tahyîl yoluyla gerçekleşmiş olabileceği gibi temsil ve teşbih yoluyla gerçekleşmiş de olabilir. İlk ihtimal evlâ ve daha güçlüdür.

Kâdının hilâfa konu olan noktaları bilmesi, muhâlifin görüşünü esas almaması ve kendi re'yi ile hüküm vermesi gerekir. Böyle yaptığı takdirde [verdiği hükmün nefâzına dair] rivâyetlerin ittifakla gösterdiği üzere bütün âlimlerin görüşü sıhhat kazanmış olur. İctihâd ve hilâfa konu olan noktala-
 20 rı bilmeyen bir kâdının verdiği hükmün nefâzı hakkında mezheb kaynakla- rında aktarılan iki rivâyet bulunmaktadır; *el-Câmi'* ve *es-Siyerü'l-Kebîr*'deki rivâyete göre bu hüküm nefâz kazanamaz. Diğerlerinin rivâyetine göre ise kazanır. *Şerhu't-Tahâvî* adlı eserde şöyle geçer: “Müctehid olmayan bir kâdi bir fakihî taklid ederek hüküm verir ancak daha sonra mezhebinin hilâfına
 25 hareket etmiş olduğu ortaya çıkarsa bu hüküm nâfizdir. Bir başkasının bu hükmü bozma yetkisi yoktur ancak kendisi bozabilir. İmâm Muhammed'den (ra) rivâyet edilen görüş bu şekildedir. Ebû Yûsuf (ra) ise ne başkasının ne de kendisinin bu hükmü bozabileceğini söyler. Müctehid bir kâdi kendi re'yinin farkında olduğu halde başka bir fakihin re'yi ile hüküm verirse bu hüküm Ebû
 30 Hanîfe'ye (ra) göre nâfizdir. Ebû Yûsuf (ra) ve İmâm Muhammed (ra) nâfiz değildir demişlerdir. Bu kâdi eğer kendi re'yini unutmuş ve bir başkasının re'yi ile hükmetmiş, ardından kendi re'yini hatırlamışsa hüküm Ebû Hanîfe'ye göre yine nâfiz, diğerlerine göre nâfiz değildir.”

المرصد الثاني

من الباب الثاني قد انطوى على مطلبين

المطلب الأول: أن القضاء في المجتهديات نافذ عند الأئمة

يقال نفذ السهم من الرمية ورجل نافذ في أمره أي ماض وأمره نافذ أي مطاع
 ونفوذ البيع هو ترتب أثره عليه كالمملك والانعقاد هو ارتباط أجزاء التصرف^١ شرعاً
 فيكون بيع الفضولي منعقدًا لا نافذًا كما كان البيع الفاسد منعقدًا لا صحيحًا فنفوذ
 القضاء فيها هو كونه مرتبطًا بها بحيث يفيد فائدة مقصودة منه مترتبة عليه فيكون
 النفوذ هنا منقولاً عرفيًا^٢ شرعيًا ويجوز أن يكون من قبيل الاستعارة والتخييل كما
 يجوز أن يكون من قبيل التشبيه والتمثيل لكن الأول هو الأولى والأظهر.

والقاضي ينبغي أن يكون عالمًا بمواضع الخلاف ويترك قول المخالف ويقضي برأيه
 حتى يصحّ قول جميع العلماء باتفاق الروايات.^٣ والقاضي إذا لم يكن عارفًا بموضع
 الاجتهاد والخلاف ففي نفاذ قضائه روايتان فعلى رواية الجامع والسير الكبير لا ينفذ وعلى
 الروايات الأخرى ينفذ وذكر في شرح الطحاوي أن القاضي إذا لم يكن مجتهدًا ولكن
 قضى بتقليد فقيه ثم إنه تبين خلاف مذهبه [٢٣٩] ينفذ وليس لغيره أن ينقضه وله أن
 ينقضه هكذا روي عن محمد رحمه الله تعالى وقال أبو يوسف رحمه الله تعالى ما ليس
 لغيره أن ينقضه ليس له أن ينقضه والقاضي إذا كان مجتهدًا وهو يعلم رأي نفسه فقضى
 برأي غيره قال أبو حنيفة رحمه الله ينفذ وقال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله لا ينفذ وإن
 نسي رأيه وقضى برأي غيره ثم تذكر رأيه فعند أبي حنيفة ينفذ وعندهما لا ينفذ.

١ الأصل: «التعريف» والمثبت من حم، ش، ل.

٢ ش - عرفيًا.

٣ ش - الروايات.

٤ ش: بمواضع.

el-Fetâvâ es-Suğrâ adlı eserin Kitâbu'l-kazâ bölümünde şöyle geçer: “Kâdı ictihâda açık bir konuda kendi görüşüyle değil de aslında katılmadığı görüşle hüküm verirse Ebû Hanîfe'ye göre bu hüküm nâfizdir. Bu konuda fetvâ Ebû Hanîfe'nin görüşü doğrultusunda verilmiştir. Ebû Yûsuf da Ebû Hanîfe ile aynı görüştedir. Hilâfın yaşandığı bir meselede kâdının kendisine ait bir görüşü olmayıp bir başka âlimden fetva istemiş ve onun verdiği fetva ile hüküm vermiş ancak daha sonra kendisi bir görüşe ulaşmış ise verdiği hüküm geri alınamaz. Bu görüşü ile gelecekte karşılaşacağı yeni olaylarda amel eder. İmâm Muhammed'in görüşü bu şekilde iken Ebû Yûsuf hükmün geri alınacağını savunmuştur. Bu konuda fetvâ Ebû Yûsuf'un görüşü doğrultusunda verilmiştir. Kâdı kendi görüşüne göre hüküm verdikten sonra görüşünde bir değişiklik olursa vermiş olduğu ilk hüküm bu ikinci görüşünden ötürü bozulmaz. Bu konudaki genel kural şudur: Görüşün değişikliğe uğraması, hükmün nasla neshedilmesi mesabesinde; müctehid yeni görüşü ile geçmişte değil gelecekte amel eder.” *Fusûlu'l-İmâdî* adlı eserde şöyle geçer: “Günümüzde kâdılar muzâf yemin, müdebber kölenin satımı ve benzeri kimi meselelerde bir Şâfiî'yi taklid ederek hüküm verebilmektedir. Bu gibi uygulamalarda eğer kendileri o görüşte olmadıkları halde yeminin batıl olduğuna, müdebber kölenin satımının câiz olduğuna hükmedebilmek için taklilde bulunuyorlarsa meselenin hükmünde hilâf vardır. Bu satım akdinin câizliğine hükmetmek bu hilâfa göre geçerlilik kazanır veya kazanmaz. Mukallidin kendisi için yaptığı taklilde olduğu gibi. Ancak taklid yoluyla hüküm verecek kâdının kendisi de aynı görüşte ise Şâfiî fakihin görüşü doğrultusunda hüküm verebileceği ittifakla sâbittir. Nitekim selef, Abbâsî halifeleri tarafından resmî vazifelere (*a'mâl*) ve kâdılığa atanır ve kendi görüşleri doğrultusunda verdikleri hükümleri nâfiz sayarlardı. Bu görüşler, mesâilde cedleri İbn Abbâs'a tâbi olan Abbâsî halifelerinin görüşüne muhalif olsa dahi durum böyleydi.

وذكر في الفتاوى الصغرى في كتاب القضاء أن القاضي^١ إذا قضى^٢ في محل الاجتهاد وهو لا يرى ذلك بل يرى بخلاف ذلك ينفذ عند أبي حنيفة رحمه الله تعالى وعليه الفتوى وقول أبي يوسف معه والقاضي إن^٣ لم يكن له رأي في مسألة الخلافية فاستفتى فيها فأفتاه ثم قضى بفتياه ثم حدث له رأي لا يردّ قضاؤه ويعمل برأيه الحادث في المستقبل وهو قول محمد وقال أبو يوسف يردّ قضاؤه وعليه الفتوى. ولو كان للقاضي رأي وقضى برأيه ثم حدث له آخر لا ينقض قضاؤه الأول برأيه الثاني والأصل في هذا أن تبدل الرأي بمنزلة انتسخ النصّ يعمل به المجتهد في المستقبل لا في الماضي وذكر في فصول العمادي^٤ أن ما يفعله قضاة زماننا في تقليدهم شافعي المذهب في اليمين المضافة وبيع المدبر وأشباه ذلك إن كان التقليد للحكم ببطلان اليمين وبجواز^٥ بيع المدبر ممّن لا يرى ذلك كانت المسألة على الخلاف وكان جواز الحكم بالبيع على الخلاف كما لو فعل المقلّد بنفسه وإن كان التقليد للحكم ممن يرى ذلك كان جواز الحكم من الشافعي بالاتفاق ألا ترى أن السلف كانوا يتقلّدون^٦ الأعمال والقضاء من الخلفاء العبّاسيّة [ويرون ما يحكمون به على آرائهم نافذا وإن كان ذلك مخالفا لرأي الخلفاء العبّاسيّة]^٧ لا تبايعهم في المسائل جدّهم ابن عباس رضي الله عنهما.^٨

١ ش - أن القاضي.

٢ ش - قضى.

٣ ش: إذا.

٤ حم، ل: فصول البدائع؛ ش: فصول العمادي البدائع.

٥ ش: ويجوز.

٦ ش: يتقلّدون.

٧ من حم، ش، ل.

٨ في هامش ل: «وفي فصول الأستروشي: فإذا رفع قضائها إلى قاضٍ لغير يختز بين الفسخ والإحازة لأن الخلاف وقع في نفس القضاء»، ٣٨٩.

Bir kadın kâdılığa tayin edilse, hadler ve kısasla ilgili davalarda hüküm verse, bu hüküm başka bir kâdıya taşınsa ve bu kâdı hükmü icrâ etse, bir başkasının bu hükmü iptal etme yetkisi yoktur. Hassâf'ın *Edebü'l-Kâdi* adlı kitabında şöyle geçer: “Bir kimse belli bir süre insanlar arasında kâdılık yapsa, sonrasında kendisinin köle, zimmî, kazif haddi cezasına çarptırılmış, fâsik, 5 âmâ veya verdiği hükümde rüşvet alan birisi olduğu ortaya çıksa daha önceden vermiş olduğu hükümler geri alınır, verdiği hiçbir hükme yürürlük kazandırılmaz.” Hassâf'ın bu ifadelerine, fâsıkın ve rüşvetçinin hüküm vermesi câizdir diye itiraz edilmiştir. Bana göre Hassâf'ın bu konudaki ifadeleri ya bir rivâyete 10 yada şüphe ve fesat unsurlarını bütünüyle ortadan kaldırma adına benimsenmiş ihtiyatlı davranma tavrına hamledilebilir. Hassâf kendi devrinde vaziyetin değiştiğine şahit olduğu için bunu savunmuş olabilir. Durumların, vakitlerin ve dönemlerin değişmesine bağlı olarak bunu savunması neticesinde her ne kadar kendisinden öncekilerden farklılaşmış ise de onun bu görüşü öncekilerle 15 mâna ve hüccet bakımından uygunluk arz etmektedir. Fıkıh kitaplarında bu gibi tafsil edilmiş daha pek çok örnek bulunmaktadır.

Yalancı şahitlerin şehâdetine dayanarak verilen kazâ hükmü, Ebû Hanîfe'ye (ra) göre akitlerde ve fesihlerde hem zâhiren hem de bâtinen nâfizdir. Ebû Yûsuf ve Muhammed, bu alanlardaki hükmün zâhiren nâfiz olsa da 20 bâtinen nâfiz olmadığını söylerler. Bir örnek üzerinden anlatacak olursak; bir kadın bir adamın kendisiyle evlendiğini iddia etse ve buna iki yalancı şahit getirirse Ebû Hanîfe'ye (ra) göre adamın bu kadınla cinsel ilişkiye girmesi helaldir. Ebû Yûsuf ve Muhammed'e göre ise helal değildir. Fakih Ebu'l-Leys, “Onların görüşüne göre fetva verilmesi gerekir, özellikle de günümüzde” demiştir. Bu görüşün, deliline bakılarak tahkik edildiği takdirde 25 manen imâmın görüşüne uygun düştüğü görülecektir. Yukarıda bir benzerine ima yoluyla değindiğimiz üzere bunun gibi daha pek çok mesele vardır.

“Bu tür bir kazâî hükmün verilebilirliği de ictihâdî bir görüş müdür?” diye soracak olursan, “Evet” diye cevap veririm. Zira Şâfiî (ra) bu tür bir kazâî hükmü şer'an câiz görmemektedir. Ebu'l-Leys'in “Özellikle de günümüzde” şeklindeki ifadesi ne kadar da güzeldir! Nasıl güzel olmasın ki? Çünkü bu görüş, duyduğun ve de gördüğün gibi kulların maslahatlarına riâyet edilmesini ve sayılamayacak kadar mefsedetin giderilmesini içermektedir. 30

ولو استقضيت المرأة وقضت في الحدود والقصاص فرفع إلى قاضٍ آخر فأمضاه
 ليس لغيرها أن يبطله وفي أدب القاضي للخصاف أن قاضيًا لو قضى بين الناس زمانًا
 ثم علم أنه عبد أو ذمي أو محدود في كذب أو فاسق أو أعمى أو مرتش في الحكم
 فإن قضاياه تردّ ولا ينفذ شيء من ذلك واعترض عليه بأن قضاء المرتشي والفاسق
 جائز وأقول يحمل قول الخصاف في ذلك على رواية أو على الأخذ بالأحوط حسماً
 لمادة الريبة والفساد بحذافيرها على ما شاهدت تغيير الحال في زمانه وهو موافق لمن
 قبله معنى وحجة وإن وقع الخلاف بينهما بحسب اختلاف أحوال الأوقات والأعصار
 وله نظائر كثيرة مفصلة في كتب الفقه.

والمقضاء بشهادة الزور [٢٤٠] نافذ مطلقاً ظاهرًا وباطنًا في العقود والفسوخ عند
 أبي حنيفة رحمه الله تعالى وقال أبو يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى ينفذ فيهما
 ظاهرًا لا باطنًا صورته امرأة ادّعت على رجل أنه تزوجها وأقامت عليه^٢ شاهدي زور
 حلّ وطئها عند أبي حنيفة خلافًا لهما قال الفقيه أبو الليث الفتوى بقولهما أقول لا
 سيّما في هذا الزمان وهو موافق لقول^٣ الإمام معنى في^٤ التحقيق بحسب البرهان وله
 نظائر كثيرة على ما أومأنا إلى مثله آنفًا.

فإن قلت فهل مثل هذا القضاء من قبيل المجتهد فيه؟ قلت نعم فإن الشافعي رحمه
 الله لا يجوز مثل هذا القضاء شرعًا فما أحسن قوله لا سيما في هذا الزمان فكيف لا
 فإن فيه رعاية مصالح للعباد^٥ ودفع مفسد لا تعدّ ولا تحصي على ما تسمع وترى

١ حم، ش، ل - مطلقاً.

٢ ش - عليه.

٣ ش: لرأي.

٤ الأصل: «فحينئذ» والمثبت من حم، ش، ل.

٥ ش، ل: العباد.

Nitekim şahitlerin tezkiyesi meselesinde de kâdı Ebû Yusuf ile İmam Muhammed'in görüşü ile amel ederek şahitleri gerek gizli gerekse alenî yoldan tezkiye eder. Ebû Hanîfe'nin savunduğu zâhirdeki adâletle yetinme görüşü ile amel etmez. Çünkü Ebû Yusuf ile İmam Muhammed, insanların ahvâlinin değişmesi ve yalanın yaygınlaşması sonrasına denk düşen dördüncü nesle mensup idiler. Ebû Hanîfe (ra) ise, haklarında hayırla şehâdette bulunulan üçüncü nesle mensuptu. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “En hayırlı nesil, benim de içinde bulunduğum nesildir. Ardından bu nesli takip edenler, onların ardından da bir sonraki nesil gelir.”¹ Hem Ebû Hanîfe hem de Ebû Yusuf ile İmam Muhammed kendi zamanlarında şahit oldukları durumu dikkate alarak fetva vermişlerdir. Günümüzde fesad ve yalan yaygınlık kazandı, insanların çoğu dilediği kimsenin lehinde şahitlik yapıyor. Nefislerimizin şerlerinden Allah'a sığınırız. Kurtuluşa ereceğimiz ve sığınacağımız yegâne makam, O'dur.

Şimdi, kâdı ictihâda açık bir konuda kendi görüşünün hilâfına hüküm verirse, böyle bir durumda ne yapılacağı hakkında Ebû Hanîfe ile diğer iki imam arasında görüş ayrılığı yaşanmıştır. Ebû Hanîfe'ye göre bu hüküm nâfiz iken diğer iki imama göre değildir. Onlar, mesela sultanın hadiseden haberdar olması halinde bu hükmü bozabileceğini söylerler. Zahîrüddin İshak'ın (ra) *Fetâvâ*'sında da bu şekilde geçmektedir. Kazânın kendisi ictihâda açık bir konu ise bazılarına göre câiz iken bazılarına göre değildir. Dava konusu başka bir kâdıya götürülür ve kâdı red yönünde karar verir, bunun üzerine bir üçüncü kâdıya götürülürse o kâdı red kararını onaylayabilir. Âmâ bir kâdı bir konuda hüküm verse, dava konusu başka bir kâdıya götürülse ve bu kâdı ilk hükmü onaylasa verdiği hüküm nâfizdir. Çünkü bu kâdının şehâdet ehliyetinde belirgin bir hilâf söz konusudur. Dava konusu, âmâ kişinin kâdılık yapmasını câiz görmeyen bir kâdıya götürülse bu kâdı âmâ kâdının verdiği hükmü iptal eder. Zira burada kazânın kendisi ictihâda açık bir konu durumundadır.

1 Buhârî, “Şehâdât”, 9; “Fezâilü's-sahâbe”, 1; Müslim, “Fezâilü's-sahâbe”, 211, 212; Tirmizî, “Fiten”, 45.

ألا ترى أن القاضي يعمل بقول أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى ويسأل^١ سرًا وعلانية عن حال الشاهد ولا يعمل بظاهر العدالة وهو مذهب أبي حنيفة رحمه الله تعالى لأنهما كانا في القرن الرابع بعدما تغيّر أحوال الناس وفسى الكذب وأما أبو حنيفة رحمه الله تعالى فهو كان^٢ في القرن الثالث المشهود له بالخير كما قال النبي صلى الله عليه وسلم «خير القرون القرن^٣ الذي أنا فيه ثم الذين يلونهم ثم الذين يلونهم»^٤ فإذا كل واحد منهم قد أفتى بما شاهد في زمانه وإن الفساد والزور في زماننا فشا وأكثر أهله يشهد لمن شاء فنعوذ بالله من شرور أنفسنا وليس لنا منجا ولا ملجأ إلا إليه.

ثم إن^٥ القاضي إذا قضى في محل الاجتهاد وهو يرى خلاف ذلك فالصحيح أن فيه خلاف بين أبي حنيفة وصاحبيه رحمهم الله تعالى عنده ينفذ وعندهما لا ينفذ حتى لو^٦ صارت الحادثة معلومة للسلطان كان له أن ينقض ذلك عندهما كذا ذكر في فتاوى القاضي ظهير الدين إسحق رحمه الله ولو كان نفس القضاء مجتهدًا فيه قال بعضهم يجوز وقال بعضهم^٧ لا يجوز فلو رفع إلى قاضٍ آخر فردّه فرفع إلى قاضٍ ثالث يمضي الردّ فلو أن أعمى قضى بقضية فرفع إلى قاضٍ فأمضاه نفذ قضاؤه لأن في أهلية شهادته خلافًا ظاهرًا ولو رفع إلى قاضٍ آخر لا يرى جواز قضائه أبطله لأن نفس القضاء هنا مجتهد فيه.^٨

١ حم، ش، ل: فيسأل.
 ٢ ش: فكان.
 ٣ ش - القرن.
 ٤ جرحه الشيخان وأصحاب السنن بألفاظ متقاربة؛ البخاري، كتاب الشهادات، ٤٩ فضائل الصحابة، ٤١ المسلم، كتاب فضائل الصحابة، ٢١١، ٢١٢؛ الترمذي، كتاب الفتن، ٤٥.
 ٥ ش - في زماننا.
 ٦ حم، ش - إن.
 ٧ ش: إذا.
 ٨ ش - بعضهم.
 ٩ في هامش ل: «فإن قلت إذا قضى القاضي في قضية بشهادة الأعمى يكون حكمه لازماً فلا يتوقف على التنفيذ ولو حكم الأعمى في قضية بالبيّنة يكون حكمه غير لازم فيتوقف على تنفيذ قاضٍ آخر فما السبب في هذا؟ قلت السبب فيه أنّ شهادة الأعمى قد تقوى بالحكم فلا حاجة إلى تأكيد آخر فحكم

el-Câmi'nin bazı şerhlerinde şöyle geçer: Kādıların verdiği hükümler üç kısımdır. 1. Nas ve icmâ ile sâbit hükmün hilâfına verilen hüküm. Böyle bir hüküm bâtıldır ve hiç kimse tarafından onaylanamaz. Bu hükmün kendisine taşındığı bütün kâdılar onu bozma yetkisine sahiptir. 2. İhtilâfa konu olmuş bir meselede verilen hüküm. Böyle bir hüküm nâfızdır ve bu hükmün kendisine taşındığı hiçbir kâdının bunu bozma yetkisi yoktur. 3. Hakkındaki hilâfin kazâ hükmü sonrasında taayyün ettiği bir görüşle hükmetmesi veya hilâfin kazânın kendisinde olması. Bu durumda bazılarının göre hüküm nâfiz iken bazılarının göre bir başka kâdının onaylamasına bağlıdır; bu kâdı icâzet verirse hüküm geçerlilik kazanır ve sanki ihtilâflı bir konuda hüküm verilmiş gibi olur. Bir üçüncü kâdının bu hükmü bozma yetkisi yoktur. Ancak ikinci kâdı hükmü iptal ederse batıl olur ve bu noktadan sonra hiçkimse hükme geçerlilik kazandıramaz.

İkinci Matlab

Fakihler arasında ihtilâflı olan meselelerde hâkimin verdiği hüküm bozulamaz. Bu hususta icmâ vardır. Ancak hâkim nas hükmüne, icmâya, celî kıyasa, şer'î kâidelere aykırı hareket etmişse verdiği hüküm bozulabilir. Birinci babın başında Muhammed b. el-Hasen'den rivâyet edilen ve bu icmâyı teyit eden şu ifadeyi nakletmiştik: “Fakihler arasında ihtilâflı olup da bir kâdı tarafından hükme bağlanan bütün meselelerde kâdının bildirdiği hüküm geçerlik kazanır (*câiz*), bir başka kâdı bu hükmü iptal edemez.” İmâm Muhammed bu hususta bir görüş ayrılığından bahsetmemiştir. Fakih Ebu'l-Leys (ra), “Biz de bu görüşü benimsiyoruz” demiştir. Bir hâkimin verdiği hükmün zâhiren bozulması şeklinde anlaşılan durumlarda şu iki ihtimalden biri söz konusudur; ya bu hâkim verdiği hükümde nas, icmâ, celî kıyas ve nassın delâleti olmak üzere dört husustan birine muhalif davranmış ya da bu konuda iftâ usûlüne riâyet etmeden fetvâ vermiştir. Dolayısıyla aslında hâkimin verdiği hükmün bozulmasından gerçek mânada bahsedilemez. Hal böyle olunca, Hz. Ebû Bekir'in (ra) vefatı sonrasında Hz. Ömer'in (ra) kimi uygulamalarının selefının hilâfeti devrindeki uygulamalarını nakzetmediğini belirtmek gerekir. Mesela Hanîfe Oğulları Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra Hz. Ebû Bekir es-Sıddîk'in hilâfeti devrinde zekât vermeyi bırakmak suretiyle irtidad etmişlerdi.

وفي بعض شروح الجامع أن جملة قضايا القضاة على ثلاث أقسام قسم منه أن يقضي بخلاف النص والإجماع وهذا باطل ليس لأحد أن يجيزه ولكل واحد من القضاة نقضه إذا رفع إليه وقسم منه أن يقضي بشيء في موضع مختلف فيه وفي هذا ينفذ قضاؤه وليس لأحد نقضه إذا رفع إليه [٢٤٠] وقسم منه أن يقضي بشيء يتعين فيه الخلاف بعد القضاء أو يكون الخلاف في نفس القضاء فبعضهم يقول نفذ قضاؤه وبعضهم يقول يتوقف على إمضاء قاض آخر إن أجازته جاز ويصير كأن القاضي قضى في المختلف فيه وليس للثالث نقضه وإن أبطله الثاني بطل وليس لأحد أن يجيزه.

المطلب الثاني

إن حكم الحاكم في كل شيء اختلف فيه الفقهاء لا ينقض بالإجماع إلا إذا خالف النص أو الإجماع أو القياس الجليّ أو القواعد الشرعية وقد ذكرنا في صدر الباب الأول ما يؤيد هذا الإجماع مما روي عن محمد بن الحسن رحمه الله تعالى أن كل شيء اختلف فيه الفقهاء فقضى فيه القاضي كان قضاؤه جائزاً ولم يكن لقاضٍ آخر أن يبطله^١ ولم يذكر فيه الخلاف قال الفقيه أبو الليث^٢ وبه نأخذ فيما يترأى فيه نقض حكم حاكم ظاهراً فهو إما محمول على مخالفته^٣ لأحد الأمور الأربعة من النص والإجماع والقياس الجليّ ودلالة النص وإما محمول على مخالفته الإفتاء لافتائه^٤ فيه فلا يكون فيه نقض حكم الحاكم أصلاً في التحقيق فإذاً لا يكون ما صدر عن عمر رضي الله عنه بعد وفاة أبي بكر رضي الله عنه مناقضاً لما وقع^٥ عن أبي بكر رضي الله عنه في أيام خلافته وذلك أن بني حنيفة ارتدوا في زمان خلافته بمنعهم الزكاة بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم

الأعمى ضعيف فإنه مختلف فيه فاحتاج إلى تنفيذ آخر حتى يكون لازماً فظهر الفرق»، ٩٩.

١ ش: نقضه.

٢ حم + رحمه الله.

٣ ش + فيه.

٤ ش - لافتائه.

٥ ش - لما وقع.

Hz. Ebû Bekir (ra) orduyu onların üzerine gönderdi ve içlerinden kimileri esir alındılar. Halife, müslümanların bu esirlerden istifade etmelerine izin verdi. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin annesi de esirler arasında idi. Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir vefat ettikten sonra Hz. Ömer'in hilâfeti devrinde bu kadını cârîye edinip ondan çocuk sahibi olmayı istedi (*istîlâd*). Halbuki Hz. Ömer esir alınan kadınların ailelerine geri verilmelerini emretmişti. Böylelikle Hz. Ebû Bekir'in hükmü ile Hz. Ömer'in hükmü arasında açık bir farklılık (*hilâf*) ortaya çıktı. Bu duruma bakarak Hz. Ömer'in önceki hükmü nakzettiği zannedilebilir, lâkin durum öyle değildir. Çünkü onun böyle bir şey yapmış olması uzak ihtimaldir ve kabul edilebilir bir şey değildir. O halde bu meselede her iki halifenin icraatını da imkân ölçüsünde maslahata uygunluk (*salâh*) ve mârufluğa hamletmemiz gerekir. Bunu niye yapmayalım ki? Zira Hz. Peygamber, “İçinizden biri bir söz ettiğinde, bu söz bir açıdan sahih olabiliyorsa ona yorulsun” buyurmuştur. İşte bu meselede iki halifenin hükümleri arasında gördüğümüz muhalefeti, re'y ve fetvada muhalefet olarak kabul edebilir ve “Her iki halife de (ra) kendilerine zâhir olan görüş doğrultusunda kendi dönemlerinde fetva verdi” diyebiliriz.

“Hz. Ebû Bekir'in (ra) hilâfeti devrinde verdiği fetvanın kaynağı ne olabilir?” diye soracak olursan şöyle cevap veririm: Zâhir olan şu ki Hz. Ebû Bekir'in o dönemde verdiği fetvanın kaynağı, Hanîfe Oğulları'nın zekât vermeyi bırakmak suretiyle irtidad etmeleridir. Bununla birlikte o, Hanîfe Oğulları'nın hakiki mânada iman etmediklerini düşündüğü için sözün ve hâlin zâhiriyle amel ederek esirlerden istifade etmenin mübahlığı yönünde fetva verdi. Hz. Ömer'in fetvasının kaynağı ise kendi döneminde bu kabîlenin hakiki mânada müslüman oldukları kanaatini taşımasıdır. Bu yüzden esir alınan kadınların ailelerine geri verilmesi yönünde fetva vermiştir.

فبعث أبو بكر الصديق رضي الله عنه إليهم العسكر وسبوا منهم سبائا فأباح سبائهم وكانت أم محمد بن الحنفية منهن^١ واستولدها علي رضي الله عنه في أيام خلافته بعد وفاة أبي بكر رضي الله عنه [وأمر عمر رضي الله عنه]^٢ بردهن إلى أهلهنّ فوقع بينهما خلاف ظاهر فظنّ من ذلك أنه نقض حكمه وليس الأمر كذلك فإنه بعيد ومنكر فوجب علينا أن نحمل أمرهما ههنا على الصلاح والمعروف بحسب الوسع والإمكان فكيف لا وقد قال النبيّ صلى الله عليه وسلم «إذا تكلم أحدكم بكلام وله وجه صحة فليحمل عليه»^٣ [فنجمل]^٤ ما يرى من المخالفة بينهما ههنا على المخالفة في الرأي والافتاء فنقول أفتى كل واحد منهما رضي الله عنهما بما سنع له في أيامه.

فإن قلت فما منشأ فتيا أبي بكر رضي الله عنه في أيام خلافته؟ قلت الظاهر أن منشأ فتياه في ذلك الزمان هو ارتدادهم بمنعهم الزكاة مع عدم ظهور إيمانهم عنده على وجه معتبر فأفتى بالإباحة عملاً بظاهر المقال والحال كما أن منشأ فتيا عمر رضي الله عنه ظهور إسلامهم عنده في زمانه^٥ على وجه معتبر فأفتى بالردّ.

١ الأصل: «منهم» والمثبت من حم، ش، ل.

٢ من ش.

٣ ش - فليحمل عليه.

٤ من حم، ش، ل.

٥ ش: زمانهم.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kādılıktan Uzak Durulmasını Salık Veren ve Kādılığa Teşvik Eden Unsurların Açıklanması

İlk olarak kādılıktan uzak durulmasını salık veren ve buna karşı uyarıda bulunan unsurları açıklayalım. Allah Teâlâ'nın şu âyetleri bu türden anlamlar ihtiva etmektedir: “Ey iman edenler! Siz kendinizi düzeltin. Siz doğru yolda olursanız yoldan sapan kimse size zarar veremez. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O zaman Allah size yaptıklarınızı haber verecektir.” (el-Mâide, 5/105), “Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve herkes, yarın için önceden ne göndermiş olduğuna baksın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.” (el-Haşr, 59/18). Hz. Peygamber'in (sav) şu hadisi de böyle bir mânaya sahiptir: “Kādılar üç sınıftır. Doğru hüküm veren ve bu hükmün doğru olduğunu bilen kâdı cennettedir. Doğru hüküm veren ancak bu hükmün doğru olduğunu bilmeyen kâdı cehennemdedir. Yanlış hüküm veren kâdı da cehennemdedir.”¹ Bir âlim, bu hadisin içerdiği hükümleri açıklama sadedinde şunları söylemiştir: “Hükmü nâfiz olan kâdı birinci sınıfta yer alandır. İkinci ve üçüncü sınıfta yer alanların verdikleri hükme itibar edilmez.”

Hz. Ali'den şöyle dediği nakledilmiştir: “Kādılar üç sınıftır. Birisi cennette, ikisi cehennemdedir. Cehennemde olanlar, doğruyu bildiği halde hilâfına hükmeden ve doğruyu bilmediği halde bilgisizce hükmedenlerdir. Diğeri ise Allah'ın kendisine nasip ettiği ilimle hükmedendir. İşte cennetlik olan budur.” Hz. Peygamber (sav), “Kendisine kādılık görevi verilen bir kişi sanki bıçak kullanılmadan kurban edilmiş gibidir” buyurmuştur.² Hz. Peygamber'in kâdı hakkındaki bu teşbihi şöyle izah edilmiştir; bıçak hem zâhirde hem de bâtında amel eder. Bıçaksız öldürme ise boğma ve suda boğma yoluyla öldürmedir. Bunlar, zâhirde değil bâtında tesir eder. İşte kazâ da böyledir; zâhirde tesir etmez çünkü kādılık zâhirde şöhet ve haşmettir. Ancak bâtında tesir eder ki, bu bir helâk sebebidir. İşte bundan dolayı kādılık bıçaksız kurban edilmeye benzetilmiştir. Bu açıklama, Hassâf'tan da rivâyet edilmiştir.

1 Tirmizî, “Ahkâm”, 1; İbn Mâce, “Ahkâm”, 3.

2 Ebû Dâvud, “Akziye”, 1; Tirmizî, “Ahkâm”, 1.

الباب الثالث

[١٤٢] في التشييط عن القضاء والتنشيط به

أما بيان التشييط والتحذير عنه فلقول الله عز وجل ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [المائدة، ١٠٥/٥] كما قال تعالى ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَّا قَدَّمَتْ لِغَدٍ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ [الحشر، ١٨/٥٩] ولقول النبي صلى الله عليه وسلم «القضاة ثلاثة قاض قاضى بالحق وهو يعلم فهو في الجنة وقاض قاضى بالحق وهو لا يعلم فهو في النار وقاض قاضى بغير الحق فهو في النار»^١. قال بعض العلماء في بيان أحكام هذا الحديث القاضي الذي ينفذ حكمه هو الأول والثاني والثالث لا اعتبار بحكهما.

وعن عليّ كرم الله وجهه «القضاة ثلاثة واحد في الجنة واثنان في النار أما اللذان في النار فرجل عالم^٢ يقضي^٣ بخلافه^٤ ورجل جاهل يقضي^٥ بغير علم وأما الآخر فرجل آتاه الله علماً فقضى به فذلك في الجنة» وقال النبي صلى الله عليه وسلم «من قلد القضاء فكأنما ذبح بغير سكين»^٦ قيل إنما شبيهه بهذا لأن السكين يعمل في الظاهر والباطن أما القتل بغير سكين فهو القتل بطريق^٧ الخنق والغمر^٨ وأنه يؤثر في الباطن دون الظاهر والقضاء كذلك لا يؤثر في الظاهر لأن الظاهر جاه وحشمة لكن يؤثر في الباطن فإنه سبب الهلاك فشبهه به لهذا كذا روي عن الخصاف.

١ الترمذي، كتاب الأحكام، ٤١ ابن ماجة، كتاب الأحكام، ٣.

٢ ش - عالم.

٣ حم، ش، ل: فقضى.

٤ ش + وهو عالم.

٥ حم، ش، ل: فقضى.

٦ حجة أبو داود بهذه الألفاظ: «من ولي القضاء فقد ذبح بغير سكين»، كتاب الأفضية، ٤١ والترمذي بهذه الألفاظ: «من ولي القضاء أو جعل قاضيا بين

الناس فقد ذبح بغير سكين»، كتاب الأحكام، ١.

٧ ش: بغير.

٨ الأصل: «الغمر» والمثبت من حم، ش، ل.

İmâm Muhammed, Edebü'l-kādî bölümünde şöyle demiştir: “Bize Resûlullah'ın (sav), ‘İki kişi arasında hüküm verme imtihanına maruz kalan kimse, kendisini bıçaksız boğazlamış demektir’ sözü ulaşmıştır.” Halvânî şöyle derdi: “Bu kâdının başına gelen şey kendisinin de başına gelmemesi için hiçbir kimse bu lafzı hafife almamalıdır.” Anlatıldığına göre, kâdının birine bu hadis rivâyet edildiğinde hafife alırcasına “Nasıl olacaktı bu?” demiş. Bunu dedikten sonra meclisine saçlarını traş edecek birini çağırmış. Berber çenesinin altından traşa başladığı sırada kâdının hapsireceği tutmuş. Hapsirence ustura boynunu kesmiş ve başı ellerinin arasına düşmüş.

10 Ebû Hanîfe (ra) kâdılık teklifini kabul etmemiş, sonunda kırbaç cezasına çarptırılmıştır. İmâm Muhammed de teklifi reddetmiş, elli küsur gün zincire vurulmuştur. Bütün bu aktarılanlardan anlaşılmıştır ki kâdılık korkulacak ve tehlikeli bir iştir, felaketi çok bir denizdir, orada boğulmaktan çok az kişi kurtulabilir. Sebeplerine sarılmadan ve götürececek yollara koyulmadan sadece ümit taşımakla buradan kurtulmak neredeyse imkânsız birşeydir. Bu hususa dair söylenmiş bir beyit şöyledir:

*Kurtulma umudundasın ancak koyulmadın yollarına
Gemi, kuru zeminde yürüyecek değil ya!*

Yine bu konu hakkında söylenmiş bir başka şiir şöyle:

20 *İlmin yokken kâdılığa soyundun
Ve cehâlet yayıldı insanlar arasında taşkınca*

*Bıçaksız kurban edildin ancak
Bir de bıçakla kesmek istersin!*

وقال محمد رحمه الله في أدب القاضي بلغنا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم
 «من ابتلي بأن يحكم بين اثنين فإنه يذبح نفسه بغير سكين» وكان الحلواني يقول لا
 ينبغي لأحد أن يزدري بهذا اللفظ كيلا يصيبه ما أصاب ذلك القاضي فقد حكي أن
 قاضياً روي له هذا الحديث فقال كيف يكون هذا وازدري به^١ ثم دعي^٢ إلى مجلسه
 من يسوي شعره فجعل الحلاق يحلق الشعر من تحت ذقنه فاتفق أن عطس القاضي
 فأصابه الموس وألقى رأسه بين يديه.

وقد امتنع أبو حنيفة رضي الله عنه عن قبول^٣ القضاء حتى ضرب أسواطاً ومحمد
 رحمه الله حتى قيد نيماً وخمسين يوماً فعلم مما ذكر أن القضاء أمر هائل خطير
 وبحر كثير العطب قلّ من يسلم من الغرق فيه ومجرد رجاء النجاة منه بدون التعاطي
 بأسبابها والسلوك في مسالكها يكاد أن يعدّ مستحيلاً وأنشد في ذلك:

ترجوا النجاة ولم تسلك مسالكها إن السفينة لا تجري على اليبس^٤

كما أنشد الآخر فيه:

توليت القضاء بغير علم وفاض الجهل بين الناس فيضا [١٤٢ب]

ذبحت بغير سكين ولكن تريد الذبح بالسكين أيضا

١ ش: هذا به.

٢ ش: ادعي.

٣ ش - قبول.

٤ حم، ش، ل: «أنشدت» وهذا خطأ.

٥ بيت من شعر أبي العاتية؟

ذكر عن أبي العاتية رحمه الله أنه دخل يوماً على الرشيد فقال له الرشيد أنشدني فقال اجعل لي الأمان قال أنت آمن فأنتشأ وأنشد

لا تأمن الموت في طرف ولا نفس ... وإن تسترت بالحجاب والحرس

وأعلم بأن سهام الموت قاصدة ... لكل مدرع منا ومترس

ما بال دينك ترضى أن تدنسه ... وثوبك الدهر مغسول من الدنس

ترجو النجاة ولم تسلك مسالكها ... إن السفينة لا تجري على اليبس

انظر: بستان الواعظين لابن الجوزي، ٢٨٢/١.

İbn Ömer, Hz. Osman ile aralarında şöyle bir konuşma geçtiğini aktarmıştır: Hz. Osman kendisine, “Kādılık yapmaktan seni alıkoyan şey nedir? Halbuki baban Resûlullah (sav) devrinde kādılık yapan birisiydi” diye sorar. İbn Ömer, “Ne ben babam gibiyim ne de sen Resûlullah (sav) gibisin. Babam kazâî bir meseleyi çözüme kavuşturamadığında Resûlullah’a (sav) sorar, Resûlullah (sav) kavuşturamadığında ise Cebrâil’e sorardı. Benim kādılık yönünde bir beklentim yok. Zira Resûlullah’ın (sav) ‘Câhillikle yahut tekel-lüfle kādılık yapan kişi Allah’ın huzuruna kâfir olarak çıkar. Kādılık yapıp taammüden [haksız yere] birinin ölümüne sebep olan kişi Allah’ın huzuruna kâfir olarak çıkar. Bir niyet taşıyıp fıkıhla ve ictihâdla kādılık yapanın ise ne lehine bir şey doğar ne de aleyhine’ diye cevap verir. Hz. Osman bunun üzerine, “Kādılarımızla konuşup onları bize karşı doldurmanı istemem” der. Bu rivâyeti Ebû Bekir el-Hâşimî tahrîc etmiştir.

Kādılığın özendirilip teşvik edilmesini açıklamaya gelince, Allah Teâlâ’nın şu âyetleri bu türden anlamlar ihtiva etmektedir: “Ancak Allah’ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevinirler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır.” (Yûnus, 10/58), “Çalışanlar böylesi için çalışsınlar!” (Sâffât, 37/61). Hz. Peygamber’in (sav) şu hadisleri de böyle bir mânaya sahiptir: “Bir saatlik adâlet, altmış yıllık ibâdetten daha hayırlıdır”,¹ “Âdil davranan kimseler Allah katında, Rahmân’ın sağında yer alan nurdan minberler üzerinde bulunacaklar. Verdikleri hükümlerde, aileleri ve yönetimini üstlendikleri kimseler üzerinde âdil olanlar için Rahmân’ın her iki eli de sağdır.”²

Anlatıldığına göre Hz. Musa Rabbine, “Senin katında en sevgili kulun hangisidir?” diye sormuş. Allah Teâlâ, “Beni zikreden ve unutmayan” demiş. Hz. Musa, “En iyi şekilde kādılık yapan kulun hangisidir?” diye sormuş. Allah Teâlâ, “Hakikatle hükmeden ve hevâya tâbi olmayan” demiş. Hz. Musa, “En âlim kulun hangisidir?” diye sormuş. Allah Teâlâ, “Belki bir hidâyete sevk eder yahut da bir illetten alıkoyar umuduyla kendi bildiklerine ilâveten insanların bilgilerinin de elde etmek isteyen” demiş.

1 Ebû Nu’aym, *Faziletü'l-Âdilîn mine'l-Vülât*, s. 116.

2 Müslim, “İmâre”, 18.

وعن ابن عمر رضي الله عنهما قال قال عثمان رضي الله عنه ما يمنعك من القضاء وقد كان أبوك^١ رضي الله عنه يقضي على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقلت لست أنا كأبي^٢ ولست كرسول الله صلى الله عليه وسلم [كان أبي إذا أشكل عليه القضاء سأل النبي صلى الله عليه وسلم]^٣ وإذا أشكل على النبي صلى الله عليه وسلم سأل جبريل ما أرجو بالقضاء وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول «من قضى بجهالة أو تكلف لقي الله كافرًا ومن قضى فخاف متعمدًا لقي الله كافرًا ومن قضى بنية وفقه واجتهاد فذلك لا له ولا عليه» قال عثمان رضي الله عنه «ما أحب أن تحدث قضاتنا فتفسدهم علينا» أخرجه أبو بكر الهاشمي.

وأما بيان التشبيط^٤ به والترغيب فيه^٥ فلقول الله تعالى ﴿فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ﴾ [يونس، ٥٨/١٠] كما قال تعالى ﴿لِمَثَلٍ هَذَا فُلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ﴾ [الصفات، ٦١/٣٧] ولقول النبي صلى الله عليه وسلم «عدل ساعة خير من عبادة ستين سنة»^٦ ولقوله «إن المقسطين عند الله تعالى على منابر من نور عن يمين الرحمن وكلتا يديه يمين الذين يعدلون في حكمهم وأهليهم وما ولوا»^٧.

حكى أن موسى عليه السلام سأل ربه «أيّ عبادك أحب إليك؟» قال «الذي يذكرني ولا ينساني» قال «فأيّ عبادك أفضى؟» قال «الذي يقضي بالحق ولا يتبع الهوى» قال «فأيّ عبادك أعلم؟» قال «الذي يبتغي علم الناس إلى علمه عسى أن يصيب كلمة تدلّه على هدى أو ترده عن ردى».

١ الأصل: «أبو بكر» والمثبت من حم، ش، ل.
 ٢ الأصل: «كأبي بكر» والمثبت من حم، ش، ل.
 ٣ من حم، ش، ل.
 ٤ الأصل: «التشبيط» والمثبت من حم، ش، ل.
 ٥ حم - والترغيب فيه.
 ٦ أبو نعيم، فضيلة العادلين من الولادة، ص ١١٦.
 ٧ المسلم، كتاب الإمارة، ١٨.

Mesrûk'tan şöyle bir söz nakledilmiştir: “Bir gün hakikatle hükmetmem bir yıl boyunca ribatta nöbet beklememden daha sevimidir benim katımda.” Bunlar gibi gerek teşvik gerekse sakındırma içeren daha nice deliller ve sözler bulunmaktadır. Bunlar, ilgili yerlerde tafsilatıyla tek tek belirlenip aktarılır. Netice olarak belirtmek gerekir ki; kâdılık ehliyetini hâiz, gerekli şartları taşıyan ve kendisi adına kâdılığın sebep olacağı haksızlıklardan ve helâke sürükleyecek tehlikelerinden emin olan birisinin bu işi üstlenmesinde bir beis yoktur. Ancak insafı kimseler için bu işten uzak durmak daha doğru ve hatta gereklidir. Hiç kimse doğru yoldan sapmasa ne kadar da güzel olurdu!

Güç ve kuvvet yalnızca yüce (*el-Âlî*) ve büyük (*el-Azîm*) Allah'ın yardımıyla. Allah herşeye kâdirdir. Dönülüp varılacak yer O'nun katıdır. Senin Rabbin; kudret ve şeref sahibi olan Rab, onların vasıflandırmalarından münezzehtir. Peygamberlere selâm olsun. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Allah gönderilmiş elçilerin Efendisine, O'nun bütün aile ve ashâbına salât etsin.

Müellif (Allah Teâlâ ona rahmet eylesin -asıl nüshada Allah onun müddetini genişletsin-) dedi: *Seyfü'l-Kudât 'ale'l-Buğât* adlı bu eserin tertibi, 10 Recep 868 [19 Mart 1464] Pazartesi günü tamamlandı. Allah bize yeter. O ne güzel vekildir.

Bu nüshanın istinsahı, 26 Safer 994 [16 Şubat 1586] Pazar günü Mekte-i Müşerrefe'de tamamlandı. Allah bu nüshanın âkîbetini hayreylesin. Müstensihi, Allah'ın en muhtaç kulu, fetâ, Seyyid Muhammed el-Bedahşî'dir. Allah onun günahlarını bağışlasın ve ayıplarını örtsün.

Âmin, ey âlemlerin Rabbi.

[Kitabın yazımı] tamam oldu.

وعن مسروق «لأن أقضي بحق يوماً أحب إليّ من أن أربط سنة» إلى غير ذلك من الترغيبات والترهيبات الكثيرة جداً المفصلة في موضعها تفصيلاً وحداً فمن حصل له أهلية القضاء وشروطه وعلم من نفسه الأمن بوائقه ومهالكه فلا بأس بالدخول فيه لكن تركه أحب بل أوجب لذي الانصاف وترك الاعتساف يا حبذا إن صحّ ذا.

ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم إنه على كل شيء قدير وإليه المرجع والمصير سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيد المرسلين وعلى آله وأصحابه أجمعين.

قال المؤلف رحمه الله تعالى وفي نسخة الأصل فسح الله في مدّته حصل الفراغ من ترتيب سيف القضاة على البغاة يوم الاثنين عاشر رجب سنة ثمان وستين وثمانمائة وحسبنا الله ونعم الوكيل.

وحصل الفراغ من تعليق هذه النسخة يوم الأحد السادس والعشرين من شهر الصفر سنة أربع وتسعين وتسعمائة في مكة المشرفة أحسن الله عاقبتها في خير على يد أفقر عباد الله الفتى السيد محمد البدخشي غفر الله له ذنوبه وستر عيوبه.

آمين يا رب العالمين

تم

Memlük Sultanı Kayıtbay'ın kütüphanesi için yazılan *Seyfi'l-Mülük ve'l-Hükkâm*'ın Süleymaniye Yazma Eser Kütp., Nuruosmaniye No. 3948'de kayıtlı bulunan yazma nüshasının zahriyesi.

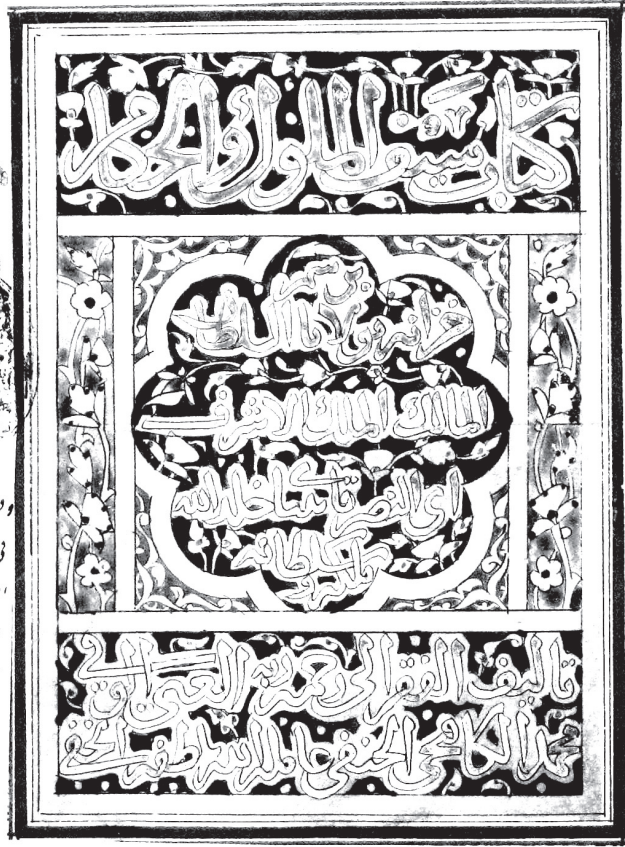
٤٩٤٨

وصف بدر البدر والامات
في سبع الحكمة والمعامات
السلطان السلطان السلطان
السلطان السلطان عثمان خان
السلطان السلطان عثمان خان
جعل البصرة تبصرة
لاادباء الاجاب
واصحاب يدرة
لمجمع المعارف
ودور الامارات
والمناجاة
محمد بن احمد
القطراني
١٢٩٨

٤٩٤٨

٢٢٢

سنة التفتاة على النجاة للعلامه
المحقق مولانا محمد بن
الكافعي الحنفى
تقريبه العلامة
برهان
آمين

الباب الاول	الباب الثانى	المجرد الاول
في الاصطلاحات	فيه مرصدان	فيه ثلاثة مرصدين
المقصد الاول	المقصد الثانى	المقصد الثالث
في تحرير الحكم بالعمية	في تحرير الحكم بالموجب	في الفرق بين الحكم بالعمية والحكم بالموجب
المحصد الثانى	المطلب الاول	المطلب الثانى
فيه مطالبات	في ان التفتاة هي	في ان حكم الحكم المجتهدات نافذ لا يفتقن
الباب الثالث	في التشبيط عن التفتاة	والتزيب في التفتاة
	والله تعالى اعلم بالصواب	

تبعه
انت

ذبحت بغير سكين ولكن به تريد الذبح بالسكين ايضا وعن ابن عمر رضي
 عنهما قال قال عثمان رضي الله عنه ما يمنعك من القضاة وقد كان ابو بكر
 عنه يقضي على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت لست انا كافي
 ولست بكرسول الله صلى الله عليه وسلم واذا شكك على النبي صلى الله عليه وسلم
 سال جبرئيل ما ارجو بالقضاة وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم
 يقول من قضى بحيلة او تكلف لقي الله كما نرا ومن قضى بخاف متقدا
 لقي الله كما نرا ومن قضى بنية وفقه واجتهاد فذلك لاله ولا عليه
 قال عثمان رضي الله عنه ما احب ان تحدث قضاةنا فتفسد هم علينا
 اخرجه ابو بكر الهاشمي واما بيان التشبيط به والترغيب فيه لاقول
 الله تعالى فليفرحوا هو خير مما يحضرون كما قال تعالى لئن لم يكن هذا فليجعل
 اليه مليون وتقول النبي صلى الله عليه وسلم عدل ساعة خير من عبادة
 ستين سنة وكهولته اثم المتسولين عند الله تعالى على منابر من نزهة
 الرحمن وكنا يد يد عين الذين يبدلون في حكمهم واهلهم وما الواسي
 ان موسى عليه السلام سال ربه اتي عبداك احب اليك قال الذي
 يدركني ولا يفسدني قال فاتي عبداك اتقني قال الذي تقضي بالحق ولا يبيع
 الهوى قال فاتي عبداك اعلم قال الذي يتبعي علم من سن الى علم عيسى ان
 يصيب كلمة تدله على هدى او تترده عن روي وعن مردوق لان يقضي
 بحق يوم احب الي من ان اربط سنة الى غير ذلك من الترهيمات
 والترهيمات الكثيرة هذا المفصلة في موضعها تفصيلا وحدا
 فمن حصل له اهلية القضاة وشروطه وعلم من نفسه الا من يوانقه
 ومما كلفه فلا يأس باله حول فيه لكن تركه احب بل اوجب الذي لا
 وشرك الا عتساف باحيد ان صح ذاولا حول ولا قوة الا بالاله العلي
 العليم انه على كل شيء قدير واليه المرجع والمعير سبحانه وتعالى
 رب العزة عايرصفون ورسلام على المرسلين والمحمد لله رب
 العالمين و صلى الله على سيدنا الحسين و على آله وصحبه
 قال المؤلف رحمه الله تعالى وفي نسخة الاصل فتح الله في مده حصل
 الواقع من ترتيب سيف القضاة على البقاة يوم الاثنين ثامن
 رجب سنة ثمان وستين وثمان مائة وحبنا الله ونعم الوكيل
 وحصل النواغح من تعليق هذه النسخة يوم الاحد السادس والعشرون
 من شهر الصفر سنة اربع وتسعين وتسعين في مكة المشرفة احسن الاعمالها
 في حيدر علي يد افقر عباده الفتي سيد محمد البدقشي عمه الله ذنوبها وستر عيوبها

العالمين يارب
م

ويعلم بقول تعدد مراتب العلم وعلو مراتبها
فمن علم القرآن بعدد مراتبها علمها
من سوره القرآن بعدد مراتبها السوره الفاعله
من سوره القرآن بعدد مراتبها السوره الفاعله
من سوره القرآن بعدد مراتبها السوره الفاعله

كِتَابُ سَيْفِ الْقَضَاةِ

تأليف سيدنا الشيخ الامام

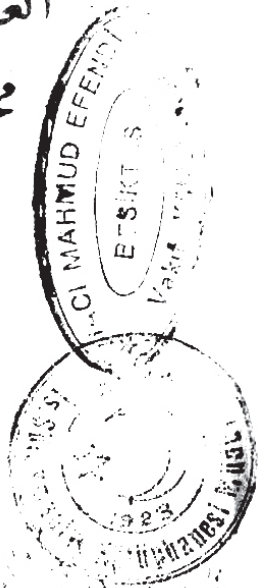
العالم العلامة ابي عبد الله

لا تبيع كتابك على حرام عنك انوابه

محي الدين الكافجي

الحنفى عامه

بسطه
انظر

وترك الاعتساف يا حَبَّذَا ان صَحَّ ذَا ه
 وَاَحْوَل وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ
 انه على كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَالِيهِ الْمَرْجِعُ
 وَالْمَصِيرُ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا
 يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ
 رَبِّ الْعَالَمِينَ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ
 وَعَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ ه ه
 قال المؤلف فصح الكتاب منته حصل الفراغ
 من ترتيب كتاب سيفنا القضاء على البغاه يوم الاثنين

علمه من جهة الفصح
 الاصل منه ما ذكره في كتابه
 بالعربي المسمى في الفهرست
 الجوزي في كتابه في الفهرست
 وكان الفصح في كتابه في الفهرست
 العلم في كتابه في الفهرست
 في كتابه في الفهرست

DİZİN

A

Abbâs 82, 120, 122, 204
Abdülmelik b. Mervân 148
Abdülvâcid el-Kütâhî 11, 12
Abdurrahman b. Avf 128
Acem 12, 132, 134, 142
Âdâbü'l-kazâ 33
Adâlet 22, 52, 82, 142
Adâlet dairesi 66
Âdil sultan 62
Ahidnâme 64, 98
Ali Gazzâlî 27
Amr b. el-Âs 150
Arapça 2
Asmaî 50, 229
Astronomi 140
Aydınoğulları 11

B

Bedevî 84
Behrâm 134, 140
Belh 106
Bergama 11
Berkûkiyye 13
el-Bezzâzî 12
Bilim 4, 5
Buhârî 58, 76, 78, 88, 98, 102, 160, 208
Büyük yönetim 25, 86

C

el-Câmi' 36, 202
Cebrâil 54, 124, 218
Cevherî 13, 41, 172
Cizye 104

D

Dahhâk 134, 136
Dâvud 41, 76, 134, 164, 214
Dımaşk 13, 14, 28, 42, 100
Diyet 94

E

Ebû Bekir el-A'meş 104
Ebû Cafer 98, 116
Ebû Cafer el-Hinduvânî 98
Ebû Hanîfe 16, 88, 90, 92, 98, 110,
162, 164, 202, 204, 206, 208,
216
Ebû Hâzım 116, 118, 128
Ebû Hureyre 56, 116
Ebu'l-Kâsım 2
Ebu'l-Leys es-Semerkindî 162
Ebû Saîd el-Hudrî 160
Ebû Yûsuf 88, 90, 92, 94, 96, 100,
102, 104, 106, 110, 112, 164,
184, 202, 204, 206
Edebül-Kâdî 206
Efrâsiyâb 134, 136
Emirlik 26, 82, 108
Emîr Mahmud Beg 17, 48
Enûşirvân 66, 134, 142
Erdeşîr 134, 138, 142
Eşrefiyye 16
Evzâî 116

F

Fâsık 29, 98
Feridûn 134, 136
Fetâvâ 12, 162, 204, 208

el-Fetâvâ es-Suğrâ 162, 204
 Fetvâ 188
 Fey' 27, 92
 Firavun 72, 122
 Fudayl b. İyâz 82, 120
 Fusûlu'l-'Îmâdî 204

G

Gazzâlî 27, 82, 84, 122, 124, 126,
 128, 134
 Germiyanoğulları 12
 Gökçeköy 11
 Gulâm 94

H

Hac 13, 62, 112, 172, 180
 Haccâc 29, 66, 72, 96
 Halvânî 216
 Hâmân 122
 Hanefî 11, 12, 16, 18, 33, 35, 41,
 162, 198
 Hanifeoğulları 110
 Harâc 27, 94, 102
 Harîrî 74
 Hârûnürreşîd 82, 110, 112, 120, 122
 Hasan-ı Basrî 58, 229
 Hassâf 162, 206, 214
 Hâtem el-Esam 132
 el-Herevî 12, 18
 Hişâm 90
 Hilâf 204, 208, 212
 Hind 132
 Hüzmüzân 100
 Hz. Âişe 68
 Hz. Ali 29, 62, 92, 96, 128, 180,
 212, 214

Hz. Ebû Bekir 102, 106, 108, 110,
 210, 212
 Hz. İbrahim 164
 Hz. İsa 56
 Hz. Muhammed 142, 152
 Hz. Musa 218
 Hz. Osman 92, 218
 Hz. Ömer 58, 68, 96, 100, 102,
 104, 106, 108, 110, 210, 212
 Hz. Süleyman 17, 48, 124

I

Irak 66, 102
 Isâm b. Yûsuf 106

İ

İbn Abbâs 54, 160, 162, 204
 İhbâr 158
 İktizâ 35, 94, 178, 196, 200
 İlm-i hey'et 12
 İnşâ 4, 5, 19, 20, 158
 İstibdâl 20, 21, 41, 184, 186
 İstîlâ 25, 86
 İbn Cemâa 24, 25, 26, 41
 İbn Hacer 14, 150
 İbn Melek 11, 41
 İbn Ömer 218
 İbn Sîrîn 56
 İcmâ 166
 İctihâd 20, 32, 35, 36, 202
 İctihâd 32, 202
 İdrak 4
 İmâm Gazzâlî 82
 İmam Muhammed 208
 İmâm Muhammed 88, 90, 100,
 164, 186, 202, 204, 210, 216

İnsan 4
 İstanbul 5
 İstibdâl 186
 İzmir 11, 39

K

Ka'bül-Ahbâr 23, 60
 el-Kâfiye 18
 Kâfiyeci 2, 3, 11, 12, 13, 14, 15, 16,
 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 35, 36, 37, 41, 42, 43,
 82
 Kâhire 12, 13, 14, 15, 16, 17, 22, 25,
 31, 41, 42, 152
 Kârun 72
 Kisrâ 66, 142
 Kitâbu'l-Harâc 94, 102
 el-Kunye 188
 Kur'ân 15, 46, 76
 Kurrâ 29, 116
 Küçük yönetim 25, 26, 86

L

Lût 180

M

Mâlik b. el-Eşter 62
 Manisa 11
 Mâverdî 22, 24, 25, 26, 27, 42
 Mecelle 32
 Mecûsiler 30, 62, 134
 Mecûsîlik 68
 Medine 5, 116, 126, 128
 Memlükler 20, 21, 28, 31
 Me'mûn 50, 230
 Menşûr 92, 98
 Meşâyih 162

Mesrûk 220

Mısır 12, 13, 14, 16, 18, 28, 31, 32,
 38, 42, 43, 62, 102, 150, 152,
 162
 Molla Fenârî 11, 12, 17, 18, 41, 43
 Muâviye 29, 68, 96
 Mûceb 33, 34, 172, 174, 176, 190, 194
 Mûceb hükmü 31, 33, 34, 35, 192,
 194, 198, 200
 Muhammed b. Ka'b el-Kurazî 80
 Muhammed b. Nasr 114
 el-Muhît 98, 188
 Muhtesiblik 26, 108
 Muktezâ 35, 174, 196, 200
 Muktezî 35, 196, 200
 Müslim 56, 58, 76, 78, 150, 160,
 166, 208, 218

N

en-Nevâzil 162

O

Osman 13, 38, 92, 120, 130, 218

Ö

Ömer b. Abdülazîz 66, 80, 84, 128, 130
 Ömer b. el-Hattâb 58, 66, 68, 96,
 102, 104, 106, 116, 120, 126,
 128, 130, 142
 Öşür 108

R

Rabâh 96
 Raiyye 78
 Reâyâ 21, 24, 66, 76, 94, 110, 134
 Recâ b. Hayve 80

S

- Sahâbe 29, 96, 150, 160, 162, 208
 Sâlim b. Abdullah 80
 Sanat 4, 5
 Saruhanoğulları 11
 Sehâvî 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 43
 Selef 37, 162, 204
 Siyâset 9, 10, 20, 21, 25, 26, 27, 28,
 88, 92, 104
 Sıhhat 31, 33, 34, 35, 168, 176, 184,
 194, 196, 198, 200
 Sıhhat hükmü 31, 33, 34, 35, 162,
 192, 194, 198, 200
 es-Siyerü'l-Kebîr 202
 Siyaset 11, 20, 21, 27, 42
 Süfyân es-Sevrî 116, 130
 Süleyman b. Abdülmelik 116, 118,
 130
 Süyûtî 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18,
 19, 43

Ş

- Şâfiî 18, 31, 32, 36, 41, 162, 198,
 204, 206
 Şakîk el-Belhî 120
 Şerhu't-Tahâvî 202
 Şevket 86
 Şemseddin eş-Şirvânî 13
 Şeyhûniyye 13, 14, 17

T

- Temîm ed-Dârî 100
 Tire 11

U

- Ummâl 66, 146

V

- Vakıf 30, 34, 162, 164, 166, 168,
 178, 182, 184, 186, 188, 194
 Veliyyü'l-emr 64, 108
 Vezir 30, 146
 Vilâyet 86, 138
 Vilâyet-i kübrâ 25
 Vilâyet-i suğrâ 25

Y

- Yezdicerd el-Hâtî 134
 Yunan 132
 Yûsuf 13, 27, 43, 88, 90, 92, 94, 96,
 100, 102, 104, 106, 110, 112,
 150, 158, 162, 164, 184, 202,
 204, 206

Z

- Zahîrüddin İshak 208
 Zâlim sultan 62
 Zekât 25, 27, 92, 104, 108, 180,
 210, 212
 Zimmî 102, 206
 Zulüm 52, 134, 180
 Zülkarneyn 70, 126, 138